

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 35 * άνοιξη 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, Χατζη-Ανδρέας Κριαράς (ο σφακιανός επαναστάτης του 1821, πλοιοκτήτης, οργανωτής ναυσιπλοΐας στη Σύρο) [3] ~ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, Ένα παράτολμο εγχείρημα του Χριστόφορου Σαμαρτζίδη (1868) [7] ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Για τον «Γέρον της Παροκκλησίας» του Βασίλη Μιχαηλίδη [12] ~ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Όψιμα και σπασμωδικά καβαφολογήματα ή «- Comparaison n'est pas raison.» / «- Simple narration?» «- Aberration!» [16] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ε. ΠΕΡΟΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Ανάγνωση και παρανάγνωση. Η περίπτωση του καβαφικού ποιήματος «Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι» [23] ~ ΜΑΡΘΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, Η τύχη του καβαφικού έργου στην πόλη του Καλβίνου [27] ~ ΛΕΝΑ ΑΡΑΜΠΑΤΖΙΔΟΥ, Ο συγχρονικός διεθνισμός του Καβάφη [33] ~ ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ, Με αφορμή μια μετάφραση του καβαφικού «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον» [36] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Από την αλληλογραφία της Ρίκας Αγαλλιανού-Σεγκοπούλου [39] ~ Μ-Φ, Ανέκδοτο ποίημα του Ρώμου Φιλύρα [42] ~ ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ, Μια ακόμα επιστολή του Β. Ζήνωνος προς τον Ν. Λαπαθιώτη [43]. Παραλειπόμενα για τον Τεύκρο Ανθία [47] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Ανέκδοτες επιστολές του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη προς τον Καίσαρα Εμμανουήλ [45] ~ ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ, Μια βροχερή μέρα στην *Eroica* και Στου Χατζηφραγκου του Κ. Πολίτη ή Αναζητώντας τον μεταφραστή του Longfellow [50] ~ ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΝΕΖΗΣ, Η Τετάρτη της Τέφρας [53] ~ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κοσκυλμάτια [54] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ, Ο Μανόλης Αναγνωστάκης και Ο Αιώνας μας [55] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Παντελής Μηχανικός και Φοίβος Σταυρίδης. Πρόσθετα τεκμήρια μιας σταθερής πνευματικής φιλίας [58] ~ ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ, Πιασάρικα πράγματα [62] ~ Κ. Γ. ΠΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, Τί είναι το «τσαττιστόν»; [63] ~ ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΚΟΛΗΣ, ΤΑΣΟΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ποιήματα στο κυπριακό ιδίωμα [67]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 35 * άνοιξη 2014

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης, Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Σπύρος Αρμοστή, Λάμπρος Βαρελάς, Κυριάκος Ιωάννου, Δημήτρης Κόκορης, Λευτέρης Παπαλεοντίου

§

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

§

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 5 €

Συνδρομή για 3 τεύχη: 10 € ~ για 7 τεύχη: 20 €

ΧΟΡΗΓΟΙ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού
Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη (Ακαδημία Αθηνών)

Οι χορηγοί δεν ευθύνονται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζονται αναγκαστικά τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Χατζη-Ανδρέας Κριαράς (ο σφακιανός επαναστάτης του 1821, πλοιοκτήτης, οργανωτής ναυσιπλοΐας στη Σύρο)

Ο Χατζη-Ανδρέας Κριαράς, πλοιοκτήτης στη Μεσόγειο, ηγετικός επαναστάτης στην Κρήτη το 1821, με δραστηριότητα αργότερα στη Σύρο, είχε προγόνους και αυτός εφοπλιστές, καθώς και απογόνους με ανάλογη δραστηριότητα. Πρώτη φορά άκουσα το όνομα του Χατζη-Ανδρέα, παιδί ακόμη, όταν παλαιότεροι ακούγοντας το επώνυμό μου με ρωτούσαν «τί σου ήταν ο Χατζη-Ανδρέας Κριαράς;», και εγώ αδυνατούσα να απαντήσω.

Πρώτος μελετητής του έργου του υπήρξε ο αείμνηστος ιστοριοδίφης Παύλος Παχυνάκης-Κριαράς (†1991). Έχει δημοσιεύσει στον τόμο 10 (1931) της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας (εκδ. Πυρσού) σειρά άρθρων που αναφέρονται στον ίδιο το Χατζη-Ανδρέα και τους απογόνους του. Αναφέρω εδώ από τις πληροφορίες που μας δίνει τα ακόλουθα στοιχεία: Ο Χατζη-Ανδρέας ήταν ανιψιός του Παύλου Κριαρά, που είχε αποκτήσει τον τίτλο του «Πασά των Σφακιών». Είχε γιο τον Κωνσταντίνο Κριαρά, εφοπλιστή (1640-1713). Τον Χατζη-Ανδρέα που παρουσιάζω εδώ τον εμφανίζει να ζει από το 1776 έως το 1875. Τον χαρακτηρίζει πλουσιότατο πλοιοκτήτη, μέλος της πενταμελούς «Ανωτάτης Αρχής» που κήρυξε την επανάσταση στην Κρήτη (29.5.1821). Τον ξέρει ως πληρεξούσιο της «Πρώτης Επαναστατικής Συνελεύσεως». Το 1822 τον βρίσκει υπουργό της αστυνομίας. Μας πληροφορεί και ότι διέθεσε χρήματα και δέκα πλοία για τον κρητικό αγώνα. Το 1839 (άλλη πληροφορία, και αυτή δική του, με χρονολογία 1831) τον βρίσκει στη Σύρο αντιπρόεδρο της «επί των αποστολών Επιτροπής». Δίνει περαιτέρω και την πληροφορία ότι αυτοκτόνησε σε ηλικία 99 χρόνων (η ηλικία και ο χρόνος θανάτου αμφισβητούνται από άλλες πηγές) και ότι η κηδεία του έγινε δημοσία δαπάνη. Από τους απογόνους του αναφέρει τον γιο του Παύλο Κριαρά (1825-1891), εφοπλιστή και αυτόν και ιδρυτή (ασφαλώς με τη βοήθεια του πατέρα του) της «Ακτοπλοϊκής Ελληνικής Εταιρείας». Μας δίνει μάλιστα και την πληροφορία γι' αυτόν ότι είχε σπουδάσει (ως υπότροφος του Όθωνα ξέρομε από άλλη πηγή) στη «Ναυτική Ακαδημία της Βρέμης». Μνημονεύει ακόμα ο Παχυνάκης και αδελφό του Χατζη-Ανδρέα, τον Παύλο Κριαρά (1790-1830). Ο Παχυνάκης δεν παραλείπει να μνημονεύσει και ορισμένα βοήθηματά του για τις πληροφορίες του.

Συμπληρωματικά σημειώνω ότι ο Παχυνάκης σε γράμμα του σ' εμένα (Ε. Κριαρά, Αλληλογραφία Β', γράμμα 132) τροποποιεί το 1830 σε 1831 ως προς την εγκατάσταση του Χατζη-Ανδρέα στη Σύρο. Σημειώνω ακόμη ότι νεότερος δήμαρχος Σύρου σκόπευε να εορτάσει τη μνήμη του θανάτου του.

Με τις αναζητήσεις του Παχυνάκη-Κριαρά συγκεντρώνονται ορισμένα πρώτα στοιχεία για τον Χατζη-Ανδρέα Κριαρά, προγόνους και απογόνους του. Ο Παχυνάκης μού είχε εμπιστευτεί εκτενές πολυσέλιδο μελέτημα για τον Ανδρέα Κριαρά και τις σχέσεις του με άλλους εφοπλιστές. Το παρέδωσα πριν από μερικά χρόνια στον μακαρίτη Πάρι Κελαϊδή, που και αυτός συγκέντρωνε στοιχεία αναφερόμενα γενικότερα στη δραστηριότητα Σφακιανών και βέβαια και του γένους των Κριαράδων. Το χρησιμοποίησε, καθώς και ο ίδιος αναφέρει και σε εκπροσώπους του γένους των Κριαράδων (βλ. Π. Κελαϊδή, *Εγκυκλοπαιδεία των Σφακιών*, άρθρο: «Εμμ. Κριαράς»).

Μια εικοσαετία μετά τις αναζητήσεις του Παχυνάκη, θα προχωρήσει σε νέες έρευνες σχετικές με τον Χατζη-Ανδρέα Κριαρά ο Ιω. Α. Τζάρτζανος με το άρθρο του «Ανέκδοτος επιστολή του Χατζη-Ανδρέα Κριαρά (Συμβολή εις την ιστορία της επαναστάσεως του Χαυρέτη)», *Κρητικά Χρονικά*, τόμος Ε', Ηράκλειο Κρήτης, 1951, σελ. 71-75. Η δημοσίευση αυτή στηρίζεται σε έρευνα στα Αρχεία του Κράτους, στην Εθνική Βιβλιοθήκη και σε αναδίφηση στην εφ. *Ερμούπολις* της Σύρου, αρ. 413, 23.11.1872. Ο Τζάρτζανος δημοσιεύει εκτενή επιστολή του Χατζη-Ανδρέα, γραμμένη στη Σύρο στις 18 Μαρτίου 1841

με την οποία ο τελευταίος απαντά σε παρότρυνση του Χανιώτη Μισαήλ Αποστολίδη, καθηγητή τότε θεολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αργότερα αρχιεπισκόπου Αθηνών. Του ζητείται να ενισχύσει την παρασκευαζόμενη επανάσταση του Χαιρέτη (1841) στην Κρήτη. Ο Χατζη-Ανδρέας δεν δέχεται να αναμιχθεί έχοντας υπόψη θλιβερά γεγονότα από την Επανάσταση του 1821 στην Κρήτη. Θεωρώ χρήσιμο να αναδημοσιεύσω εδώ ολόκληρο το κείμενο της απαντητικής επιστολής του Χατζη-Ανδρέα. Το κείμενο της επιστολής, όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, είναι σε καλλωπισμένη καθαρεύουσα. Δεν νομίζω ότι γράφτηκε από το χέρι του Χατζη-Ανδρέα. Η λογιόσύνη της επιστολής δεν μας επιτρέπει να το δεχτούμε. Ίσως είναι ακριβολογία το λεγόμενο στην αρχή της επιστολής, όπου αναφέρεται ότι αυτή γράφεται «διά χειρός του γαμβρού» του Χατζη-Ανδρέα, του Χαράλαμπου Βουρδουμπάκη (1810-1899), που είχε σπουδάσει νομικά στο Παρίσι και ήταν δικηγόρος στη Σύρο (βλ. «Ανέκδοτος επιστολή Χατζη-Ανδρέα», σελ. 72, σημ. 3). Ιδού τώρα το κείμενο της επιστολής του Χατζη-Ανδρέα, χωρίς βέβαια τις σημειώσεις του Τζατζάνη:

Εν Σύρα τη 18 Μαρτίου 1841

Πανιερώτατε Δέσποτα!

Η επιστολή σου της 15^{ης} Φεβρουαρίου, με εύρεν ασθενούντα, και ούτω πως, δεν ηδυνήθη να δώσω απόκρισιν εν καιρώ τῷ πρέποντι. Ταύτην σπεύδω να δώσω σήμερον διά χειρός του γαμβρού μου Χαράλ. Βουρδουμπάκη, όστις προλαβόντως έγγραφε και εις τον Ρούσον και εις τον Παυλογεωργάκη δια να ανοίξουν τους οφθαλμούς των και να αντικρύσωσι την σημερινήν κατάστασιν.

Μοι γράφεις, Πανιερώτατε, ότι δεν είναι ορθόν να αγνώω την κίνησιν, αλλ' ότι πρέπει και εγώ να κινηθώ και να παρακινήσω μάλιστα και όλους τους συμπατριώτας μου, εδώ και εις την Πατρίδα, να κινηθούν όλοι, διότι οι άλλοι δεν θέλουν να κινήσουν αν δεν κάνουν την αρχήν οι Σφακιανοί. Η Πανιερότης σου, ας μοι επιτρέψη με όλον το σέβας όπερ οφείλω εις το αξίωμά σου να είπω την καθαράν αλήθειαν· αυτή δε είναι, ότι οι Σφακιανοί έπραξαν, παντού όπου ευρέθησαν κατά την μεγάλην Επανάστασιν, πάντοτε το καθήκον των. Και τί απεκόμισαν; Υβρεις και θυσίας και ουδέν άλλον. Οι Σφακιανοί ηγηθέντες κατά την επανάστασιν πρώτοι, διότι ουδείς εκίνει αν αυτοί δεν εσηκώοντο πρώτοι, είδον τας περιουσίας των να καταστρέφονται και τα καλύτερα τέχνα των να γίνονται βορά του κατακτητού. Όπως δε όλοι γνωρίζουν, όπου και αν ευρέθησαν, ουδεμιάς βοηθείας έτυχον από τους άλλους Κρήτας, πλην ολίγων εξαιρέσεων. Πώς λοιπόν θέλετε σήμερον να ξεσηκωθούν πάλιν πρώτοι αυτοί; Εγώ θα έλεγον να συνεννοηθούν πρώτα με όλους τους πρώτους των άλλων επαρχιών και αφού δεχθούν να ξεσηκωθούν όλοι, να υπογράψουν ένα σύμφωνον και τότε μάλιστα, οι Σφακιανοί να ξεσηκωθούν αμέσως και πρώτοι. Αλλά να παροτρύνω εγώ τους συνεπαρχιώτας μου εις νέαν αιματοχυσίαν, και κατόπιν να εγκαταλειφθώσι μόνοι των εις τον άπελπιν αγώνα, ουδέποτε θα πράξω τούτο, πριν λάβω εγγυήσεις ικανάς. Επιθυμώ όμως και κάτι άλλο να είπω, δια να δικαιολογήσω διατί δεν απήντησα μέχρι τούδε και εις προλαβούσας παρομοίας προσκλήσεις του κ. Δαμβέργη, όστις με επεσκέφθη προ καιρού.

Φρονεί η Πανιερότης σου ότι κατόπιν των τόσων θυσιών και μόχθων άς κατεβάλομεν, οι συνάδελφοί μου εις την Καγκελλαρίαν και εγώ, κατά την μεγάλην επανάστασιν του Γένους, δεν θα καθίστων πάντα ταύτα δυνατήν την απελευθέρωσιν της Κρήτης, ως εγένετο δια το λοιπόν Βασιλειον; Λέγω ναι, διότι ουδέν παρελείψαμεν να πράξωμεν και στρατιωτικώς και πολιτικώς, τελικώς δε ημείς είμεθα οι νικηταί και όχι οι Τουρκοαιγύπτιοι. Δυστυχώς όμως η ευθύνη τής εκ νέου δουλώσεως της Κρήτης βαρύνει Ευρωπαίους Κυβερνήτας.

Οι ξένοι, Πανιερώτατε, δεν ηθέλησαν ποτέ, παρ' όλας τας θυσίας μας, την απελευθέρωσιν της Κρήτης. Είμαι δε εις θέσιν να σας διαβεβαιώσω ότι με κάθε τρόπον ηναντιούντο εις πάσαν ενέργειαν και οι Αγγλογάλλοι και οι Ρώσοι. Εγώ δε ο ίδιος, όταν είδον πόσον καταφόρως παραινιούνται από τους διεθνείς προστάτας μας αι θυσίαι τόσων ετών, ηναντιώθη εις την παράδοσιν της Γραμπούσας εις τον Αγαρηνόν, κατόπιν συνεννοήσεως και με τον κ. Κανάρη, αλλ' εις μάτην, διότι το σχέδιον επροδόθη εις τον άγγλον στόλαρχον.

Η ασυνειδησία των ευρωπαϊών πολιτευομένων, του Ουελιγκτώνος, του Μετερνίχου και

του Αβερδύου, κατεδίκασαν την τάλαιναν Πατρίδα εις την λαιμητόμον, και ούτω πως διά της ευρωπαϊκής ασυνειδησίας κατέπεσεν ο φοβερός ούτος της Ελλάδος προμαχών της Μεσογείου, όν με τοσαύτας θυσίας εδημιουργήσαμεν μία δραξ Σφακιανών εν αρχή και είτα όλοι οι Κρήτες ομού.

Τα συμφέροντα των ξένων δεν θέλουν την απελευθέρωσιν της Κρήτης και σήμερα. Χάριν των υλικών και μόνο συμφερόντων τούτων προς τον Σουλτάνον, δεν εδίστασαν να υπαγάωσι και πάλιν την τλήμονα Κρήτην, αγωνισθείσαν ολόκληρον δεκαετίαν σκληρώς υπέρ του δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εις την πρώτην σκληράν δουλείαν.

Τούτο αυτό θα πράξωσι και σήμερα, μετά δέκα ακόμη έτη. Νέον αίμα θα χυθεί και πάλιν άνευ σκοπού και αποτελέσματος, διότι η διπλωματία θα εναντιωθεί εις πάσαν ενέργειαν όπως και κατά την επανάστασιν δια την Ένωσιν. Ταύτα γράφω εις την Πανιερότητά του δια να δικαιολογήσω την «ψυχράν», ως γράφεις, στάσιν μου εις τον προκείμενον νέον αγώνα, όν θεωρώ άφρονα, άπελπιν και καταστρεπτικόν δια την ήδη κατεστραμμένην Κρήτην, αλλά και δια να επιστήσω την προσοχήν των ηγουμένων της κινήσεως, εις τον κίνδυνον να εξαγριωθεί ο Σουλτάνος εναντίον των χριστιανών άνευ θετικού αποτελέσματος.

Ός προς εμέ, Πανιερώτατε, σοι λέγω ότι δεν αναπαύομαι εις τας δάφνας των δεκαετών πολέμων και θυσιών υπέρ του Γένους, αναλώσας και περιουσίαν και συγγενείς και φίλους εις τον υπέρτατον αγώνα. Αρκούσαν πικρίαν με επότισαν οι ολιγωρήσαντες εις τον αγώνα και τας θυσίας, οίτινες τώρα αναπαυόμενοι εις το Ανάπλι εκτοξεύουσι μύδρους εναντίον των Σφακιανών, οι οποίοι, αν δεν έδρον τότε, ούτε επανάστασις, ούτε άλλον τι θα εγίνετο· ίσως δε ακόμη ούτε ελεύτερον Βασίλειον θα υπήρχε σήμερα, διότι ημείς εις την Κρήτην απησχολήσαμεν επί τοσαύτα έτη χιλιάδας μυριάδας Τουρκοαιγυπτίων, οι οποίοι θη ενέπιπταν άλλως εις Πελοπόννησον με καταστρεπτικά αποτελέσματα. Δεν καταδέχομαι καν να απαντήσω εις τας ύβρεις τών εις Ανάπλι. Ουδέν πλέον επιθυμώ, ούτε επαίνους, ούτε δόξαν· μοι είναι αρκετόν ότι έπραξα το καθήκον μου και είμαι ευτυχής δια τούτο, διότι δεν υπάρχει μεγαλυτέρα ευτυχία από τον πολίτην ο οποίος, τα κοινά διαχειριζόμενος, πράττει το καθήκον του απέναντι του Γένους κατά συνείδησιν.

Και πώς δεν γνωρίζουν αι θερμαί κεφαλαί ότι κατά το Συνέδριον της Ευρώπης παρεστάθη και αντιπρόσωπος της Κρήτης; Αυτός λοιπόν, και διότι ημείς είμεθα οι νικηταί και δια τας θυσίας ημών, παρέστηκε κατ' εξουσιοδότησιν τα δίκαιά μας και εζήτησε να περιληφθεί και η τάλαινα Κρήτη εις το Βασίλειον. Νομίζει δε η Πανιερότης σου, ότι ήτο μικρά η πικρία και η απογοήτευσις ήν ησθάνθημεν ημείς οι νικηταί, όταν ευρέθημεν προ της κατηγορηματικής αρνήσεως των Ευρωπαίων να ικανοποιήσωσι το δίκαιόν μας;

Πώς ζητούσι λοιπόν νυν αι θερμαί κεφαλαί, μετά τόσον αίμα όπερ εχύθη, να αποδοθούν εις νέον αγώνα, μόνον δε δια να θρηνήσωμεν νέα θύματα; Και βεβαίως η καρδιά μας, παρ' όλα τα γηρατεία, αισθάνεται ακμαίας δυνάμεις δια δράσιν, αλλ' η φρόνησις μας συγκρατεί, διότι τί δυνάμεθα να πράξωμεν εναντίον των ισχυρών, οι οποίοι ασυνειδήτως μας εθυσίασαν; Εύχομαι εις τον Θεόν εξ όλης της ψυχής να μην μετανοήσουν δια τούτο, διότι η περίπτωξις του Αγαρηνού πολλά θα τοις στοιχίσει.

Χαιρετίζω την Πανιερότητά σου κ. Μισαήλ, με την ευχήν να ακροασθούν την γνώμην του γέροντος Κριαρά οι φυγομαχήσαντες του Αναπλιού, δια να μην θρηνήση άλλο αίμα η Κρήτη, και εκατόμβας θυμάτων, διότι ο χρόνος δεν επέστη ακόμη διά την απελευθέρωσιν. Την γνώμην ταύτην ασπάζεται και ο εδώ κ. Χιλλ και ο Βαφειαδάκης, ο οποίος μάλιστα έγραψε προλαβόντως εις τον κ. Χάλην και λοιπούς.

Της Πανιερότητός σου αφοσιωμένος και πρόθυμος φίλος, κατασπαζόμενος την δεξιάν σου,

XATZH-ANΔPEAS KPIAPAZ

Ποια είναι τα στοιχεία που προσφέρουν στην έρευνα οι αναζητήσεις του Ιω. Γζαρτζάνου; Το βασικό στοιχείο είναι ότι ο Χατζη-Ανδρέας αρνείται να ενισχύσει μια επαναστατική κίνηση καταστροφική, όπως νομίζει εκ των προτέρων. Καταφέρεται κατά των παραλείψεων που συνέβησαν στα χρόνια της Επανάστασης του 1821, καταφέρεται και κατά των μεγάλων δυνάμεων που δεν ήθελαν να υποστηρίξουν τα δίκαια του κρητικού

λαού. Θέλει ο Χατζη-Ανδρέας και προσθέτει: πώς θα μπορούσε κανείς να ενισχύσει τη νέα κίνηση; Καταφέρεται και κατά εκείνων που τότε από το Ανάπλι (Ναύπλιον) καταφέρονται κατά των συναγωνιστών.

Ο εκδότης της επιστολής μάς πληροφορεί με λεπτομέρειες τον θάνατο του Χατζη-Ανδρέα. Πεθαίνει με αυτοκτονία σε ηλικία 107 ετών το 1872. Προσθέτει ακόμα ότι ο Χατζη-Ανδρέας ήταν γιος του Εμμ. Νομικού ή Κριαρά και της Κατίγκως Βλάχου, αδελφής του Δασκαλογιάννη· ότι ο Χατζη-Ανδρέας στα χρόνια 1800-1821 είχε δεσμούς με Έλληνες της Οδησού, της Τεργέστης, της Βιέννης, της Ύδρας, της Καλαμάτας· ότι υπήρξε πρωτεργάτης στην αποπομπή του Αφεντούλη από την Κρήτη· ότι κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη· ότι είχε το «ανώτατον Αριστείον του Αγώνος» του 1821 και τον Μεγαλόσταυρο· ότι επικήδειο είχαν εκφωνήσει ο αρχιεπίσκοπος Σύρου Αλέξανδρος Λυκούργος και ο δικηγόρος Χατζηδάκης· και ότι φιλοξένησε πρόσφυγα στη Σύρο τον Κυριάκο Βενιζέλο με τον μικρό του γιο Ελευθέριο.

Από αυτοψία που έκανα στο φύλλο της εφ. Ερμούπολις, αρ. 413, Σάββατο 25.11.1872 (όχι 23 που παραδίδει ο Τζαρτζανός), διαπίστωσα ότι εκεί δημοσιεύτηκαν ένα σημείωμα του εκδότη Ν. Β. Καβούρ με τον τίτλο «Ανδρέας Κριαράς» και ο επικήδειος που εκφώνησε ο δικηγόρος Ιωάννης Δοξαράς. «Επιτάφιο» λόγο είχε εκφωνήσει ο επίσης δικηγόρος Ι. Χατζηδάκης, ο οποίος όμως δεν δημοσιεύτηκε. Από το σημείωμα του Καβούρ μαθαίνουμε ότι ο Ανδρέας Κριαράς πέθανε την Κυριακή 19 Νοεμβρίου 1872 και από τον επικήδειο του Ι. Δοξαρά μαθαίνουμε, αν είναι ακριβή τα στοιχεία που παραδίδει, ότι ο Ανδρέας Κριαράς είχε γεννηθεί στα Σφακιά γύρω στα 1786 (άρα, όταν πέθανε ήταν περίπου 86 χρονών) και ότι είχε εγκατασταθεί στη Σύρο το 1830.

Ο Πάρις Κελαϊδής στην *Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων* (Αθήνα 2007, σ. 182) προσθέτει ορισμένες ακόμη λεπτομέρειες από τις δραστηριότητες του Χατζη-Ανδρέα Κριαρά: ότι «ταξίδεψε συχνά στην Αίγυπτο, τη Ρωσία και τη Μεσόγειο», ότι αύξησε σε τέσσερα τα πλοία του πατέρα του και ότι «στην αρχή της παλιγγενεσίας αγόρασε καινούργια σκάφη» και συγκρότησε ένα πολεμικό στόλο οκτώ πλοίων. Κάνει επίσης λόγο ο Κελαϊδής και για εφοπλιστικό του «οίκον» στη Σύρο. «Ήταν ωραίος» προσθέτει «με γαλανά μάτια και υψηλό ανάστημα. Η μητέρα του το γένος Παχυνάκη. Η σύζυγός του το γένος Πωλογώργη». Ο Κελαϊδής μνημονεύει και απογόνους του Χατζη-Ανδρέα. Για μένα φανερό είναι ότι ο Κελαϊδής αντλεί πληροφορίες για τον Χατζη-Ανδρέα και γενικά για το γένος των Κριαράδων από το σχετικό μ' αυτούς σημείωμα που του είχα παραδώσει.

Σημειώνω υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι το άρθρο του Ιω. Τζαρτζανού δεν είχε άμεση απήχηση· αγνοήθηκε για πολλές δεκαετίες από το 1951 και το έφερε στο φως άρθρο του κ. Παντελή Κριαρά στην εφ. *Τα Σφακιά*, έκδ. «Ενωσης των Απανταχού Σφακιανών», Αθήνα, αρ. 143, Δεκ. 2012-Φεβρ. 2013, σ. 10.

Τέλος, πληροφορίες για τον Χατζη-Ανδρέα μάς δίνει και ο Εμμ. Γ. Χαλκιαδάκης στα *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ1 (Νεοελλ. Παράδοση), «Φιλολογικός Σύλλογος ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σσ. 409-424, στη μελέτη του «Κρήτη - Σύρος: Ο ρόλος της Ερμούπολης κατά τη διάρκεια των κρητικών επαναστάσεων το 19^ο αιώνα», ιδίως σ. 411, αλλά και για συναφή στοιχεία, σ. 413. Φωτογραφία του αρχοντικού του Χατζη-Ανδρέα Κριαρά βλ. *Η Καθημερινή*, 13.11.2013· απολυτήριο του Ελευθ. Βενιζέλου από σχολείο της Σύρου βλ. Χαλκιαδάκης, ό.π., σ. 419.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κοριννάκης Δημήτριος, *Κρήτη, Πάνθεον Αθανασίας*, Σητεία 1972.

Κελαϊδής Πάρις, *Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων*, λήμματα «Κριαράς Χατζη-Ανδρέας», «Κριαράς Εμμανουήλ» και «Κριαρά Χατζη-Ανδρέα απόγονοι».

Κριαράς Εμμανουήλ, *Αλληλογραφία Β'*, Πολύτυπο 2007

Κριαράς Παντελής, «Χατζη-Ανδρέας Κριαράς (1765-1872)», εφ. *Τα Σφακιά*, αρ. 143, Δεκ. 2012-Φεβρ. 2013.

Παπαδοπετρακής Γρηγόριος, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1888.

Παχυνάκης-Κριαράς Παύλος, άρθρα για Κριαράδες στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του «Πυρσού», τόμ. 10, 1931.

Τζάρτζανος Ιω. Δ., «Ανέκδοτος επιστολή του Χατζή-Ανδρέου Κριαρά (Συμβολή εις την ιστορίαν της Επανάστασεως του Χαρέτη)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Ε', Ηράκλειο 1951, σσ. 71-75.

Χαλκιαδάκης Εμμ. Γ., «Κρήτη - Σύρος: Ο ρόλος της Ερμούπολης κατά τη διάρκεια των κρητικών επαναστάσεων το 19ο αιώνα», *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ1, Χανιά 2011, σσ. 409-424.

Ψιλάκης Βασίλειος, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Α'-Γ', Χανιά 1899-1909.

Εφημερίδα *Ερμούπολις* Σύρου, αρ. 413, 25.11.1872 («Ανδρέας Κριαράς» και «Επικήδειος εκφωνηθείς την 20 9βρίου 1872 εν τη Εκκλησία του Αγίου Νικολάου υπό Ιω. Δοξαρά Δικηγόρου επί της κηδείας του Χ. Ανδρέου Κριαρά»).

Ε. Κριαράς

§

Ένα παράτολμο εγχείρημα του Χρ. Σαμαρτζίδη (1868)

Σε μια λίαν εγκωμιαστική κριτική για την προσωπικότητα του Χριστόφορου Σαμαρτζίδη ή Σαμαρτσίδη (Λευκάδα 1843-Κωνσταντινούπολη 1900), που δημοσιεύεται το 1880 με αφορμή μια πρόσφατη επίσκεψή του στην Αθήνα, το «πολιτικοσατιρικό» περιοδικό *Μη Χάνεσαι* του Βλάση Γαβριηλίδη αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα, και τα ακόλουθα στοιχεία της βιογραφίας του:

«Συνδεθείς μετά των εκάστοτε αμερικανών και άγγλων πρέσβειων, υφ' ών ηγαπάτο, εσχημάτισεν ομού μετ' άλλων, εν Πέρα, ιδίως δε μετά του πέρυσιν αποθανόντος τύπου πολιτού – γηραιού Φιλίππου Αποστολίδου – κέντρον πολιτικής ελληνικής δράσεως, όπερ επολιτεύετο ως τμήμα τι αμερικανικής δημοκρατίας, κηρύσσον πανδήμως αρχάς πολιτικής και πνευματικής ελευθερίας, διοργανίζον συλλόγους – ήσαν δε τότε οι σύλλογοι ακμαία φιλελεύθερα κέντρα, ουχί ηλιθίων λογισμάτων ή κερδοσκοπών σχολαστικών συστάσεις – προβαίνουν μέχρι διαδηλώσεων, συνεννοούμενον μετά της Αγγλίας, μετά των Ηνωμένων Πολιτειών, εξάπτον το αίσθημα των δούλων Ελλήνων και προξενούν ανησυχίας τη επισήμω Τουρκία.

Το 1866-67, όταν το πρώτον αμερικανικόν πολεμικόν πλοίον υπό τον ναύαρχον Φαραγκού ηγκυροβόλησεν εις τον Βόσπορον, ο Σαμαρτσίδης και ο Φίλιππος Αποστολίδης επί κεφαλής λαού συντάξαντες τολμηροτάτην αγγλοελληνικήν προσφώνησιν, δι' ής εκ των Ηνωμένων Πολιτειών εξήτουν ενέργειαν προς ένωσιν της Κρήτης μετά της Ελλάδος επεσκέφθησαν το πλοίον, διήγειραν εις το πλήρωμα ενθουσιασμόν και την νύκτα της επαύριον οι δύο πρωταγωνισται συναλαμβάνοντο υπό των οργάνων του τότε φοβερού υπουργού της αστυνομίας, του ηπειρώτου Χουσνή πασσά. Είκοσιν αξιωματικοί της αστυνομίας – τεφτίσαι [= επιθεωρητές] – και στρατιώται πλείστοι ωδήγησαν τους δύο εις τας υπογείους φυλακάς, μετά κακούργων διπλάς, φερόντων αλύσσεις.

Το θάρρος του Σαμαρτσίδου, όταν την επαύριον παρέστη προ του Χουσνή πασσά, ήτο ελληνικώτατον.

Ο πονηρός και ευφής Ηπειρώτης τον ερωτά:

– Εσύ είσαι που θα φας το δοβλέτι;

– Εξοχώτατε, του λέγει ο Σαμαρτζίδης [sic], πληρώνων ειρωνίαν δι' ειρωνίας, σπουργός τώσω δυνατού κράτους ούτε ως ειρωνίαν δεν έπρεπε να φαντασθή το τοιούτο.

Και μετά τούτο αποτεινόμενος πάλιν προς τον υπουργόν:

– Εάν πρόκειται, λέγει, να μας ανακρίνητε, ούτε λέξιν θ' ακούσητε παρ' εμού, διότι δεν βλέπω τον αντιπρόσωπον της πρεσβείας μου.

– Όχι, του λέγει ο Χουσνής, θα μιλήσουμε σα φίλοι.

– Όταν είναι έτσι, απαντά ο Σαμαρτσίδης, δεν βλέπω τον λόγον διατί δεν μας βάζετε να καθήσουμε και δεν μας δίδετε να καπνίσουμε. Έχω είκοσι τέσσαρας ώρας να πω τσιγάρο.

Και χωρίς δεύτερον λόγον του Χουσνή, όν έτρεμε τότε όλη η Κωνσταντινούπολις, λαμβάνει μόνος του και κάθισμα και εκ των σιγάρων του υπουργού, ενώ αυτός μόνον που δεν εδάγκα- νεν εκ πείσματος τα χείλη».¹

Σε πρώτη ανάγνωση, αν ο ίδιος ο Βλ. Γαβριηλίδης είναι υπεύθυνος για τη σύνταξη του παραπάνω κειμένου, πιθανόν να συνδυάζει τις προσωπικές του μνήμες από τη ζωή του στην Κωνσταντινούπολη με πληροφορίες που αντλεί ίσως και από τον πρώην συντοπίτη του, Σαμαρτζίδη, τις οποίες όμως μάλλον διογκώνει, ειδικά ως προς τον διάλογο Χουσνή-Σαμαρτζίδη: αυτόρεσκη αυτοπαρουσίαση του τελευταίου; ετεροχρονισμένη «εκ- δίκηση» του Γαβριηλίδη προς τις τουρκικές αρχές για την αναγκαστική του διαφυγή στην Αθήνα το 1877,² μέσα από την εικόνα του ταπεινωμένου Χουσνή;

Στο σύντομο μεταθανάτιο (και επίσης επαινετικό) βιογραφικό σημείωμα για τον Σα- μαρτζίδη στο Ημερολόγιον Σκόκου, το ίδιο γεγονός τοποθετείται σε πιο ρεαλιστικά πλαι- σια και δεν αποσιωπάται η αμερικανική παρέμβαση, χάρη στην οποία κατάφερε τελικά να εξέλθει ο συγγραφέας από τις τουρκικές φυλακές: «Κατά την κρητική επανάστασιν του 1866 δι' άρθρων συγκινητικωτάτων κατώρθωσε να ελκύση το ενδιαφέρον της Αμερικής υπέρ της Κρήτης, αλλά συνάμα και την απηνή καταδίωξιν των τουρκικών αρχών καθειρχθείς εις τας ανηλίους τρώγλας των αστυνομικών φυλακών, οπόθεν ηδυνήθη να σωθή τη επεμβάσει της Αμερικανικής Πρεσβείας».³

Στην πραγματικότητα πάντως, η σύλληψη του Σαμαρτζίδη δεν συνέβη το 1866-67, όπως σημειώνεται στα προαναφερθέντα έντυπα, αλλά στα τέλη Αυγούστου του 1868, όταν ο Σαμαρτζίδης ήταν 25 ετών.⁴ Όσα είχαν προηγηθεί έχουν να περιλήψει ως εξής: ο αρχηγός δι' αμερικανικής ναυτικής μοίρας στην Ευρώπη τα έτη 1867-1868, ναύαρχος David G. Farragut, κατέφθασε στην Κωνσταντινούπολη με το πλοίο «Frolic» στις 27 Ιου- λίου/8 Αυγούστου του 1868⁵ και, σε συνεργασία με τον εκεί αμερικανό πρέσβη, E. Joy Morris, συνάντησε τον Μεγάλο Βεζύρη Ααλή Πασά, τον υπουργό Εξωτερικών Φουάντ Πασά, διάφορους άλλους κυβερνητικούς αξιωματούχους και, τέλος, τον ίδιο τον σουλ- τάνο Αμπντούλ-Αζίζ (1/13.8.1868), ο οποίος υποδέχτηκε τον ναύαρχο στο παλάτι του στην ασιατική ακτή.⁶ Λίγες μέρες αργότερα (9/21.8.1868) κατέφτασε στην Κωνσταντι- νούπολη και η ναυαρχίδα της αμερικανικής μοίρας, η υπερσύγχρονη φρεγάτα «Φραγ- κλίνος», μετά από ειδική άδεια διέλευσης των Στενών του Ελλησπόντου που της παραχωρήθηκε (κατ' εξαίρεση της Συνθήκης των Παρισίων του 1856) από τον σουλ- τάνο.⁷ Ο «Φραγκλίνος» αγκυροβόλησε με κάθε επισημότητα⁸ μπροστά από τα ανάκτο- ρα του Ντολμά-μπαχτσέ και άρχισε να υποδέχεται καθημερινά το πλήθος κόσμου που χάριν περιεργείας κατέφθανε προς επίσκεψή του.⁹ Παράλληλα, υποδέχτηκε τους δι- πλωματικούς αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, καθώς και διάφορους ανώτερους κυβερνητικούς αξιωματούχους που τιμήθηκαν με πολυτελή γεύματα υπό τη συνοδεία αμερικανικής μουσικής, και με εθιμοτυπικούς κανονιοβολισμούς.¹⁰ Ήδη μία εβδομάδα νωρίτερα είχε κυκλοφορήσει η φήμη ότι πολλοί Έλληνες της Κωνσταντινούπολης σκό- πευαν να επισκεφτούν τον Farragut και να του εκφράσουν τις ευχαριστίες τους για την ενοική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών απέναντι στους πρόσφυγες της Κρήτης που είχαν συρρεύσει στην Ελλάδα με την κρητική επανάσταση του 1866.¹¹ Πράγματι, η επί- σκεψη αυτή πραγματοποιήθηκε την Πέμπτη 15/27.8.1868, την ίδια μέρα που ο αμερι- κανός ναύαρχος υποδεχόταν στον «Φραγκλίνο» τον πρωθυπουργό (Ααλή Πασά) και τον υπουργό Εξωτερικών (Φουάντ Πασά).¹² Ο ίδιος ο Farragut στην ετήσια αναφορά του προς τις αρμόδιες υπηρεσίες του Ναυτικού των ΗΠΑ καταγράφει το περιστατικό ξερά και εν παρόδω,¹³ μια μαρτυρία όμως του αξιωματικού του, James Eglinton Montgomery, μας δίνει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για όσα διαδραματίστηκαν:

«[την ώρα που ο Ααλή και ο Φουάντ Πασάς συνομιλούσαν φιλικά στον «Φραγκλίνο» με τον ναύαρχο, τους καπετάνιους Pennock και Le Roy, και τον αμερικανό πρέσβη], για λίγα

λεπτά προκλήθηκε σημαντική αναταραχή στο πάνω κατάστρωμα, όταν ξαφνικά εισέβαλε μια πολυάριθμη ελληνική αντιπροσωπεία, η οποία πέρασε πάνω από τη σκάλα του ακομοδεσίου και άρχισε να διανέμει προκηρύξεις εμπρηστικού χαρακτήρα, τυπωμένες στα αγγλικά και στα ελληνικά, που έλεγαν τα εξής:

“Γενναίε Ναύαρχε και Πλήρωμα της αμερικανικής φρεγάτας Φραγκλίνος: Καλωσήλθατε στην Κωνσταντινούπολη!

Το ένδοξο όνομα του Φραγκλίνου έχει προκαλέσει έντονο ενθουσιασμό στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και η αστερόεσσα σημαία της Ελευθερίας, που κυματίζει πάνω από αυτά τα νερά, γέμισε τις καρδιές τους με άφατη χαρά, καθώς είναι γι’ αυτούς, όπως και για κάθε καταπιεσμένο, ένας βέβαιος οιωνός για την επικείμενη πτώση της ξενοκρατίας και την εδραίωση της αληθινής ελευθερίας.

Οι Έλληνες αυτής της πρωτεύουσας, γεμάτοι ευγνωμοσύνη για όλα όσα η μεγάλη Δημοκρατία έχει πράξει εις όφελος των αδερφών της από το 1821 έως το 1830, καθώς και για την ανθρωπιστική και γενναϊόδωρη βοήθεια που προσέφεραν τόσο η κυβέρνηση όσο και οι πολίτες των Ηνωμένων Πολιτειών στους κρήτες αδερφούς μας, που ταλαιπωρημένοι δύο χρόνια τώρα μάχονται θαρραλέα για την ανεξαρτησία τους - οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης σπεύδουν να σας χαιρετίσουν με αδερφική αγάπη και ταυτόχρονα να σας εκφράσουν, και μέσω υμών σ’ όλο το αμερικανικό έθνος, τη βαθιά τους ευγνωμοσύνη.

Είθε να δώσει ο Θεός κάποια μέρα το αμερικανικό και το ελληνικό έθνος να πανηγυρίσουν την απελευθέρωση αυτής της ιστορικής χώρας, με τον ίδιο τρόπο που όλοι οι λάτρεις της ελευθερίας ανά τον κόσμο χαιρέτησαν την καταστολή της εξέγερσης [ενν. της απόσχισης των Νοτίων] και την χειραφέτηση των σκλάβων, για τα οποία εσείς, ένδοξε Ναύαρχε, συνεισφέρατε τόσο πολύ με τη γενναϊότητά σας και τις ικανότητές σας.

Μακροημέρευση στο αμερικανικό έθνος!

Μακροημέρευση στο ελληνικό έθνος!”

Η κυκλοφορία αυτού του χαρτιού ελέγχθηκε γρήγορα από τον αξιωματικό καταστρώματος και ο Αμερικανός πρέσβης αμέσως συμβούλευσε την αντιπροσωπεία να απέχει από περαιτέρω κινήσεις τέτοιου χαρακτήρα, πληροφορώντας τα μέλη της ότι ο ναύαρχος Farragut θα τους δεχόταν ως αντιπροσώπους ενός έθνους με το οποίο το δικό του έθνος βρισκόταν σε καλή συνεννόηση.

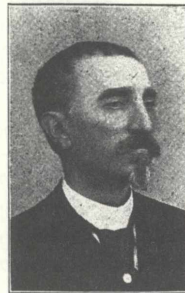
Και ενώ διαρκούσε αυτή η αναταραχή, ο ναύαρχος άφησε τους τούρκους αξιωματούχους στην καμπίνα του, ανέβηκε σ’ αυτήν του αρχιπλοιάρχου και ζήτησε να του φέρουν τους επικεφαλής της αντιπροσωπείας, κι αφού τους υποδέχτηκε πολύ ευγενικά, τους είπε ειλικρινά ότι έδειξαν μεγάλη απερισκεψία με το να έρθουν στο πλοίο ως σώμα τη στιγμή που αυτός ψυχαγωγούσε αρκετά μέλη του τουρκικού υπουργικού συμβουλίου, και ότι είχαν καταχραστεί τη φιλοξενία του κυκλοφορώντας εμπρηστικά φυλλάδια εναντίον ενός έθνους που τον είχε υποδεχτεί ως φιλοξενούμενο. Την κατάσταση αυτή δεν μπορούσε να την επιτρέψει.

Αυτή η μικρή διάλεξη έγινε αποδεκτή σε καλό πνεύμα και αναγνωρίστηκε [από τους Έλληνες] ότι ήταν μια ορθή επίπληξη για τον υπερβάλλοντα ζήλο τους, ολοκληρώθηκε δε ευχάριστα με την παρουσίαση ενός μικρού κοριτσιού πέντε ετών, το οποίο στάθηκε μπροστά και, με πολύ γλυκιά και καθαρή φωνή, είπε τον ακόλουθο πανηγυρικό στα ελληνικά:

Ελεύθερη μετάφραση: ([Σ.τ.Σ.:] από το πρωτότυπο, από τον καθηγητή Barton του Κολεγίου της Νέας Υόρκης).

“Ζήτω! Ζήτω! Μεγάλη και ένδοξη Αμερική,
Όπου κατοικεί η ιερή ελευθερία!
Ζήτω! Σεις, ευγενείς συμπατριώτες του Ουάσιγκτον,
Σεις, πανάξιοι σε ανδρεία, ισόθεοι στρατιώτες!
Ζήτω! Σεις, υπερασπιστές των σκλαβωμένων αδερφών!
Ζήτω! Σεις, εμπροσθοφυλακή της αληθινής δόξας!

Ζήτω! Ζήτω! Αμερική,
Που το όνομά σου είναι γλυκό σ’ όλη την Ελλάδα.

Χρ. Σαμαρτζίδης
(Ημερολόγιον Σκόκου, 1901)

*Ζήτω! Ευγενή Farragut, υπερασπιστή της ελευθερίας.
Δέξου τα άδοξα λόγια μας,
Τις αμέτρητες, ένεθερες προσευχές μας”.*

Ένα αντίγραφο αυτών των στίχων με ανάγλυφα χρυσά γράμματα σε άσπρο σατέν, και πλαισιωμένο με κόκκινες, άσπρες και μπλε κορδέλες, παρουσιάστηκε στον Ναύαρχο από αυτή τη μικρή κόρη της Ελλάδας και διατηρήθηκε από αυτόν ανάμεσα στα ενθύμια του ταξιδιού του».¹⁴

Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν ο Σαμαρτζίδης και ο Φίλιππος Αποστολίδης. Η τουρκική αστυνομία τους συνέλαβε δύο ημέρες αργότερα, το Σάββατο 17/29.8.1868, την ίδια μέρα που ο Farragut απέπλευσε με τον «Φραγκλίνο» για την Ελλάδα,¹⁵ «ως μεταβάοντας εις την Αμερικανικήν Φρεγάταν Φραγκλίνος και επιδόντας εκ μέρους δήθεν ενταύθα υπηκόων Ελλήνων ευχαριστήριον αναφοράν τω Αμερικανώ Ναυάρχω Κ. Φαρράγουτ, ήν μετά ταύτα ετύπωσαν και διένειμαν εις πλείστα αντίτυπα. Η ενταύθα Ελληνική Αρχή εζήτησε την απαλλαγήν αυτών παρά του αρμοδίου Υπουργού της Υ. Πύλης».¹⁶ Η γαλλόφωνη, κυβερνητική εφημερίδα *Turquie* υποδαυλίζει την κατάσταση¹⁷ και φέρνει σε αμηχανία τον ελληνόφωνο τύπο της Πόλης, που προσπαθεί να αμβλύνει τη σοβαρότητα του θέματος και ταυτόχρονα να προστατέψει εαυτόν από την τουρκική λογοκρισία: «Αναγιγνώσκομεν εν τη “Τουρκία”. “Η ελληνική αποικία της ημετέρας πόλεως επεφόρτισε τινά των μελών αυτής να επιδώσωσι μίαν προσλαλιάν τω ναυάρχω Φαραγού”. Καθόσον γνωρίζομεν ημείς, η ελληνική αποικία της ημετέρας πόλεως ουδενί επέτρεψε τοιαύτην εντολήν. Αν δύο ή τρεις Έλληνες ηθέλησαν να εκφράσωσιν ατομικώς ό,τι δήποτε προς τον ναύαρχον Φαραγού, η ελληνική αποικία ουδόλως ενέχεται εις τούτο. Απορούμεν δε πώς μία εφημερίς, ως η “Τουρκία”, θέλει να ενοχοποιήση διά των ανωτέρω λέξεων ολόκληρον αποικίαν δια τας πράξεις δύο ή τριών ατόμων».¹⁸ Λίγο αργότερα βέβαια, η Τουρκία ανασκευάζει την άποψή της περί συλλογικής ευθύνης της ελληνικής κοινότητας για τις αντικυβερνητικές δραστηριότητες των συλληφθέντων,¹⁹ κατά πάσα πιθανότητα όχι γιατί λαμβάνει υπ’ όψιν της τις αμύχανες διαβεβαιώσεις του ελληνόφωνου τύπου, αλλά μάλλον γιατί έχουν αρχίσει οι πιέσεις της αμερικανικής πρεσβείας για την αποφυλάκισή τους. Ο Morris έχει ενημερώσει πάραυτα τον Farragut για το θέμα, ο οποίος, σύμφωνα με τον αξιωματικό του, J.E. Montgomery, ανταπαντά ως εξής: «Αισθάνομαι βέβαιος ότι αν μεταφέρατε στην Εξοχήτάτ’ ου, τον Μεγάλο Βεζύρη, ότι η μόνη αναφορά που παρουσιάστηκε σε μένα έγινε από ένα παιδί πέντε περίπου ετών, αντίγραφο της οποίας εσωκλείω στην παρούσα επιστολή, και για την οποία νομίζω δεν μπορεί να βρεθεί καμιά αιτία παραπόνου, δεν θα θεωρούσε την προσβολή επαρκή για να προκαλέσει τη φυλάκισή τους, και πιστεύω ότι, λαμβάνοντας υπ’ όψιν τα ευγενή αισθήματα που υπάρχουν μέχρι τώρα μεταξύ μας, θα παρακινήθει να αναθεωρήσει την αρχική του απόφαση και να τους απαλλάξει από περαιτέρω τιμωρία».²⁰ Η απόλυση των δύο (κατά τους Αμερικανούς, τριών) κρατουμένων, που πραγματοποιείται στις 27.8/8.9.1868, περνάει διά της Τουρκίας στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης ως αποτέλεσμα της αμερικανικής διαμεσολάβησης,²¹ ο δε Morris, που ενημερώνει τον Farragut για το αίσιο τέλος της ιστορίας, του διαβιβάζει και την επισημάνση του Μεγάλου Βεζύρη ότι προέβη στην απελευθέρωσή τους «αποκλειστικά και μόνο λόγω του σεβασμού του προς τον Ναύαρχο, ειδικάλλως θα τους είχε στείλει στην εξορία».²²

Γίνεται φανερό πως όλα τα παραπάνω απέχουν αρκετά από το επεισόδιο που αφηγείται ο συντάκτης του *Μη Χάνεσαι* 12 χρόνια μετά την επίσκεψη του Farragut στην Κωνσταντινούπολη. Ο Χρ. Σαμαρτζίδης και ο Φ. Αποστολίδης (και ενδεχομένως ένα ακόμη άτομο, σύμφωνα με κάποιες πηγές) μένουν στην φυλακή 10 ημέρες (Σάββατο, 17/29.8.1868 - Τρίτη 27.8/8.9.1868), και ίσως να είχαν χειρότερη μοίρα, αν αυτό δεν θα διατάρασσε τις αμερικανο-οθωμανικές διπλωματικές σχέσεις. Εκκρεμεί προς διακρί-

βωση το αν οι προηγούμενες επαφές τους με τους εκάστοτε αμερικανούς και άγγλους πρέσβεις, στις οποίες αναφέρεται το *Μη Χάνεσαι*, συνετέλεσαν υπογειώς στην κινητοποίηση του Morris υπέρ τους. Όσο δε για το πόσο ευθαρσώς αντιμετώπισε τελικά την οθωμανική εξουσία ο Σαμαρτζίδης, είναι αρκετά δύσκολο να το διαπιστώσουμε, γιατί ο φόβος της λογοκρισίας ανάγκασε τις ελληνικές εφημερίδες να κρατήσουν χαμηλούς τόνους και αποστάσεις από το παράτολμο εγχείρημά του με αφορμή την έλευση του «Φραγκλίνου». Πάντως, ο υποτιθέμενος θαρραλέος διάλογός του με τον αρχηγό της Αστυνομίας, Χουσή Πασά, φαντάζει αρκετά απίθανος, όχι μόνο λόγω της μειονεκτικής θέσης στην οποία βρισκόταν κατά τη σύλληψή του, αλλά και γιατί, σύμφωνα με πληροφορίες του Ανατολικού Αστέρρα, ο Χουσή ανέφρωσε από ολιγοήμερη ασθένεια και επέστρεψε στα καθήκοντά του μόλις μια μέρα πριν από την αποφυλάκιση του Σαμαρτζίδη.²³ Εκτός και εάν το θράσος του τελευταίου απέναντί του ήταν αυτό που τον είχε κάνει εντέλει να αρρωστήσει. Από το κακό του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Χριστόφορος Σαμαρτζίδης», *Μη Χάνεσαι*, εφημερίς πολιτικοσατιρική, τόμ. 1, αρ. 60 (3.7.1880) 5-7 (το απόσπασμα από τη σ. 6).
2. Για να αποφύγει την καταδίκη του σε θάνατο εξαιτίας άρθρου του για την καταπίεση των Ελλήνων στη βραχιβία κωνσταντινουπολίτικη εφημερίδα *Μεταρρύθμισις*. Βλ. το σχετικό λήμμα για τον Βλ. Γαβριηλίδη στην *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τόμ. 1, ΙΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 407. Φαίνεται πως το συγκεκριμένο επεισόδιο της σύλληψης του Σαμαρτζίδη μνημονεύεται άλλη μια φορά από τον Γαβριηλίδη, στις 20.2.1896, στην εφημερίδα *Ακρόπολις* αυτήν την φορά, σύμφωνα με πληροφορία που καταθέτει ο Henri Tonnet (στο *Études sur la nouvelle et le roman grecs modernes*, Daedalus, Paris-Athènes 2002, 170-171). Δυστυχώς η διασταύρωση των στοιχείων που παραθέτει ο Tonnet δεν μπορεί να γίνει μέσω της ψηφιακής μορφής της εφημερίδας που απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, διότι το συγκεκριμένο φύλλο δεν διατίθεται ακέραιο.
3. «Χριστόφορος Σαμαρτζίδης», *Ημερολόγιον Σκόκου*, τόμ. 16 (1901) 143-144.
4. Και όχι 28, όπως αναφέρεται από τον Tonnet, πιθανόν λόγω των πληροφοριών του Γαβριηλίδη (*Études sur la nouvelle...*, ό.π., 170).
5. Στην παρούσα εργασία όλες οι ημερομηνίες παρατίθενται διπλές, δεδομένου ότι άλλες πηγές χρησιμοποιούν το νέο ημερολόγιο (γρηγοριανό) και άλλες το παλαιό (ιουλιανό).
6. Βλ. United States Department of State, *Executive documents printed by order of the House of Representatives, during the third session of the fortieth Congress*, Washington: Government Printing Office, 1869, vol. 4, σσ. ix και 18-19. Την άφιξη και τις επαφές του Farragut στην Κωνσταντινούπολη παρακολουθούν και οι ελληνικές εφημερίδες. Βλ. ενδεικτικά, *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη), φ. 592, 3/15.8.1868, φ. 593, 7/19.8.1868 και φ. 594, 10/22.8.1868.
7. Βλ. *Executive documents printed by order of the House of Representatives...*, ό.π., vol. 2, σσ. 114-118, όπου παρουσιάζονται από τον Αμερικανό πρεσβευτή E.J. Morris τα διπλωματικά έγγραφα για την ειδική άδεια που δόθηκε στον «Φραγκλίνου». Ο *Ανατολικός Αστήρ* (φ. 604, 13/25.9.1868) δημοσιεύει επίσης τη σχετική αλληλογραφία Φουάντ-Morris, την οποία λαμβάνει, κατά δήλωσή του, από την γαλλική εφημερίδα *Ο Τύπος*.
8. Βλ. *Τηλέγραφος του Βοσπόρου & Βυζαντίς*, φ. 1204, 10/22.8.1868.
9. Βλ. *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη), φ. 595, 14/26.8.1868 και *Αστήρ της Ανατολής* (Αθήνα), φ. 548, 17/29.8.1868.
10. Βλ. *Τηλέγραφος του Βοσπόρου & Βυζαντίς*, φ. 1205, 14/26.8.1868 και φ. 1206, 17/29.8.1868. Τις ειδήσεις του φ. 1206 ανατυπώνει η αθηναϊκή *Αυγή*, φ. 2238, 20.8/1.9.1868.
11. Σύμφωνα με πληροφορία του Ανατολικού Αστέρρα: «Πολλοί δε των ενταύθα παρεπιδημούντων υπηκόων Ελλήνων μέλλουσι να επισκεφθώσιν αυτόν [ενν. τον Farragut] κατ' αυτάς, και τω εκφράσωσι τας ευχαριστίας των δια τας ευεργεσίας, άς το Αμερικανικόν έθνος επεδάψιλευσεν εις τους εν Ελλάδα πρόσφυγας [ενν. της Κρήτης]», φ. 592, 3/15.8.1868.
12. *Τηλέγραφος του Βοσπόρου & Βυζαντίς*, φ. 1206, 17/29.8.1868 και *Our admiral's flag abroad. The cruise of admiral D.G. Farragut, commanding the european squadron in 1867-68, in the flag-ship Franklin*, by James Eglinton Montgomery, A.M., of the admiral's staff, New York: G.P. Putnam & Son, 1869, σ. 400. Προφανώς εκ παραδρομής, ο Νεολόγος (φ. 399, 20.8/1.9.1868) τοποθετεί την εν λόγω επίσκεψη μια μέρα νωρίτερα, την Τετάρτη, 14/26.8.1868.

13. Βλ. *Executive documents printed by order of the House of Representatives...*, ό.π., vol. 4, σ. 20.
14. *Our admiral's flag abroad...*, ό.π., σσ. 400-403. Η μετάφραση των αγγλικών παραθεμάτων είναι δική μου.
15. *Executive documents printed by order of the House of Representatives...*, ό.π., vol. 4, σσ. ix και 19, Τηλέγραφος του Βοσπόρου & Βυζαντίς, φ. 1207, 21.8/2.9.1868, Νεολόγος, φ. 399, 20.8/1.9.1868, και Ανατολικός Αστήρ, φ. 597, 21.8/2.9.1868. Στην Ελλάδα ο Farragut γίνεται δεκτός με εξαιρετικές τιμές όχι μόνο από τον Γεώργιο Α' (μάλιστα παρίσταται στη βάπτιση του διαδόχου) και την κυβέρνηση, αλλά και από τον απλό κόσμο, ειδικά τους κρήτες πρόσφυγες (εκτός από την αφήγηση του ίδιου του ναύαρχου στα *Executive documents...*, ό.π., σσ. 19-20, βλ. ενδεικτικά, Αλήθεια, φ. 704, 22.8/3.9.1868, και Ο Αστήρ της Ανατολής, φ. 549, 24.8/5.9.1868).
16. Τηλέγραφος του Βοσπόρου & Βυζαντίς, φ. 1207, 21.8/2.9.1868. Την είδηση παρέχει και ο Ανατολικός Αστήρ μέσω της αγγλόφωνης εφημερίδας της Κωνσταντινούπολης *Levant Herald* (εκδότης J.C. McCoan): «Ο Ανατολικός Κήρυξ λέγει εις το χθεσινόν αυτού φύλλον, ότι οι κ.κ. Σαμαρτσίδης, Φιλιππάκης [sic] και εις έτερος, οτινες απετέλουν μέρος της πρεσβείας ταύτης, συνελήφθησαν και εφυλακίσθησαν υπό της αστυνομίας το παρελθόν Σάββατον», φ. 597, 21.8/2.9.1868. Η είδηση της σύλληψης Χρ. Σαμαρτζίδη - Φ. Αποστολίδη μεταφέρεται λίγες μέρες αργότερα και στις αθηναϊκές εφημερίδες (βλ. ενδεικτικά: Παλιγγενεσία, φ. 1492, 23.8/4.9.1868, Αυγή, φ. 2241, 26.8/7.9.1868, και Αλήθεια, φ. 707, 27.8/8.9.1868, η οποία αναδημοσιεύει από την Βυζαντιδα).
17. «Αναγινώσκομεν εν τω χθεσινώ φύλλω της Τουρκίας. "Οι εν τη πόλει ημών παροικούντες Έλληνες είχαν επιφορτίσει τίναν των ομοεθνών των να επιδώσωσιν αναφοράν τινά εις τον ναύαρχον Φαραγούτ"», Ανατολικός Αστήρ, φ. 597, 21.8/2.9.1868.
18. Νεολόγος, φ. 400, 22.8/3.9.1868.
19. «Η Τουρκία ανασκευάζει εις το χθεσινόν αυτής φύλλον την υπ' αυτής δημοσιευθείσαν πρό τινων ημερών είδησιν, ότι η ενταύθα ελληνική αποικία είχαν επιφορτίσει δήθεν τινά των μελών αυτής, όπως εγγερίσωσιν αναφοράν εις τον αμερικανόν ναύαρχον Φαραγούτ. Τοιούτον τι διάβημα, λέγει η μνησθείσα εφημερίς, εγένετο τωόντι, αλλά τη πρωτοβουλίαι και υπό την αποκλειστικήν ευθύνην των λαβόντων μέρος εις αυτό», Ανατολικός Αστήρ, φ. 598, 24.8/5.9.1868.
20. *Our admiral's flag abroad...*, ό.π., σ. 403.
21. Νεολόγος (Παράρτημα), 28.8/9.9.1868: «Χθες απελύθησαν των φυλακών οι προηγουμένως φυλακισθέντες δια την επίδοσιν μιας προσλαλιάς απευθυνομένης εις τον ναύαρχον Φαραγού. Η "Τουρκία" αποδίδει την απόλυσιν αυτών εις την φιλικήν μεσολάβησιν της ενταύθα αμερικανικής πρεσβείας» (η είδηση επαναλαμβάνεται αυτολεξεί και στο φ. 403, 29.8/10.9.1868, ενώ αναδημοσιεύεται και από την αθηναϊκή Αλήθεια, φ. 709, 31.8/12.9.1868)· επίσης, Ανατολικός Αστήρ, φ. 599, 28.8/9.9.1868: «Η Τουρκία αναγγέλλει εις το χθεσινόν αυτής φύλλον, ότι η Υ. Πύλη, υποχωρούσα εις τας παρακλήσεις της ενταύθα αμερικανικής πρεσβείας, συγκατετέθη ν' απολύση ελευθέρους τους κ.κ. Σαμαρτσίδην και Φίλιππον Αποστολίδου [sic], οτινες, ως γνωστόν, είχαν φυλακισθή, ως δημοσιεύσαντες άνευ αδείας την προς τον ναύαρχον Φαραγούτ απευθυνθείσαν υπ' αυτών αναφοράν».
22. *Our admiral's flag abroad...*, ό.π., σ. 403 και *Executive documents printed by order of the House of Representatives...*, ό.π., vol. 4, σ. 21: «exclusively out of deference for the admiral, otherwise they would have been sent into exile».
23. «Η Α. εξ. ο υπουργός της Αστυνομίας Χουσή πασάς, όστις ένεκα μικράς τινος ασθενείας ηναγκάσθη να οικουρήση επί τινας ημέρας, αναλαβών ήδη εντελώς, μετέβη προχθές εις το υπουργείον αυτού», φ. 599, 28.8/9.9.1868.

Αναστασία Τσαπανίδου

Για τον «Γέρον της Παροκκλησιάς» του Βασίλη Μιχαηλίδη

Το ολιγόστιχο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη με τίτλο «Ο Γέρος της Παροκκλησιάς» δεν δημοσιεύτηκε ενόσω ζούσε ο ποιητής· εξάλλου, γράφτηκε λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του. Οι πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη του ποιήματος δίνονται από τον Γ. Κ. Παπαδόπουλο, ο οποίος το άκουσε «από το στόμα ενός Κυπρίου εγκατεστημένου

στην Αθήνα, του κ. Λεωνίδα Παπαϊωάννου», που του παραχώρησε «κι ένα αντίγραφο ανυπόγραφο»· ενώ, αργότερα, πληροφορήθηκε ότι ο Αμίλιος Φράγκος είχε στην κατοχή του το αυτόγραφο του ποιήματος, «αλλά, δυστυχώς, κάπου το 'χει δώσει ή το 'χει βάλει και δεν το βρίσκει».¹ Παραθέτουμε το οχτάστιχο ποίημα με αποκατεστημένο το δεκαπεντασυλλαβικό ομοιοκατάληκτο δίστιχο:²

Ο Γέρος της Παροκκλησιάς

Ο Γέρος της Παροκκλησιάς της σήμερον αρμάζει
το γιον του του μισόττερομ με μιαιμ που του ταιρκάζει.
Ακούσαν το 'πού τα χωρά τζ' ήρτασιν ούλλες τζ' ούλλοι
να δουν τα στεφανάματα του ύστερου του γιούλλη.
Τζ' είπασιλ: «Λείπει η μάνα του τζ' έν' άδικον τζαι κρίμαν»·
μα τζείνη πάλε σαίρεται 'πού κάτω 'πού το μνήμαν.
Σε 'γειάν του Γέρου, το λοιπόν, μαζίν τζαι τ' αντρούνου!
Να φτάσουν οι νιοστάραμαστοι στα χρόνια του εκεινού!

Ο Γ. Κ. Παπαδόπουλος μας πληροφορεί, επίσης, ότι το ποίημα «γράφηκε στα μέσα του Γενάρη του 1917 για τον γάμο του κ. Δημήτρη Φράγκου, γιου του μ. Νησιφορή Φράγκου [...]. Η κα Ελένη Δ. Φράγκου θυμάται πως της το 'χε δώσει ο ποιητής – που τότε έμενε στο φτωχοκομείο και τον επισκεπτόταν συχνά – ως δώρο για τον γάμο της. Ο ίδιος δεν θέλησε να πάει στον γάμο να το απαγγείλει, γιατί ήταν σε κακά χάλια. Το απαγγείλει ο κ. Παναγιώτης Κακογιάννης, τη δεύτερη μέρα του γάμου, από ... καρέκλας».³

Όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Παναγιώτης Κακογιάννης είναι ο πατέρας του γνωστού σκηνοθέτη Μιχάλη Κακογιάννη. Σύμφωνα με μια πρώτη βιβλιογραφική έρευνα, ο Παναγιώτης Κακογιάννης (1893-1980) σπούδασε νομικά στο La Salle Extension University του Σικάγου και υπήρξε, μεταξύ άλλων, ένας από τους πιο γνωστούς δικηγόρους της Κύπρου (1923 κ.ε.), μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου (1925-1930), Sir (1937 κ.ε.), ενώ, με την όλη δράση του, έπαιξε σημαντικό ρόλο στα κοινωνικοπολιτικά πράγματα της Λεμεσού.⁴ Όταν απήγγειλε το ποίημα του Β. Μιχαηλίδη στον γάμο του Δημήτρη Φράγκου, ήταν 24 χρόνων, αλλά δεν γνωρίζουμε για ποιους λόγους «ανατέθηκε» σ' αυτόν η απαγγελία του. Σε πρόσφατη ηλεκτρονική επικοινωνία μας, η κυρία Γιαννούλα Κακογιάννη-Wakefield, κόρη του Παναγιώτη Κακογιάννη, αν και δεν θυμόταν την οικογένεια του Δημήτρη Φράγκου ή της συζύγου του, Ελένης Δ. Φράγκου, ούτε είχε υπόψη της την απαγγελία του ποιήματος του Β. Μιχαηλίδη από τον πατέρα της, μας πληροφορήσε ότι: «I remember him [= τον πατέρα της] reciting his poems to us as very small children».

Πάντως, δυο (διαφορετικές μεταξύ τους) μαρτυρίες δημιούργησαν, αρχικά, την εσφαλμένη εντύπωση ότι το πρόσωπο που απήγγειλε τον «Γέρον της Παροκκλησιάς» δεν ήταν ο πατέρας του Μιχάλη Κακογιάννη, αλλά κάποιος άλλος που έφερε το ίδιο ονοματεπώνυμο.

Η πρώτη: Ο Μιχάλης Κακογιάννης γράφει στην αυτοβιογραφία του ότι «ο πατέρας μου ήταν λίγο ανήσυχος ως προς τις καλλιτεχνικές μου τάσεις, τις οποίες δεν ενέθαρνε καθόλου. Άλλωστε, δεν είχαμε και ιστορικό ηθοποιών στην οικογένεια [δική μου η υπογράμμιση], εκτός πια κι αν δεν το ξέραμε».⁵ Επομένως, θα έμπαινε κανείς στον πειρασμό να μην ταυτίσει έναν υποτιθέμενο μη θεατρόφιλο πατέρα με το πρόσωπο που απήγγειλε «από καρέκλας» το ποίημα του Β. Μιχαηλίδη. Ωστόσο, στις λεμεσιανές εφημερίδες της εποχής υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι ο Παναγιώτης Κακογιάννης είχε σχέση με το θέατρο, αφού συμμετείχε, ως ηθοποιός, σε δυο, τουλάχιστον, θεατρικές παραστάσεις: σε μια «Εσπερίδα υπέρ των προσκόπων» (1915), όπου το «θέατρον ήτο κατάμεστον κόσμου εκλεκτού μέχρι αυτού του Υπερώου [...]» και, πολύ αργότερα, στην «Εσπερίδα των δικηγόρων Λεμεσού» (1938) στο θέατρο Ριάλτο.⁶

Και η δεύτερη: Στην εφ. Αλήθεια (4.5.1912) αναφέρεται ότι «επενέκαμψε χθες εκ Γαλλίας, όπου εσπούδαζε την ιατρικήν [δική μου η υπογράμμιση], ο νεαρός φοιτητής κ. Παναγιώτης] Λ. Κακογιάννης, αναγκασθείς ως εκ του θανάτου του πατρός του να διακόψη επί του παρόντος τας σπουδάς του». Αν και η πληροφορία αυτή προκαλεί ερωτηματικά, αφού οι βιογράφοι του Παναγιώτη Κακογιάννη αναφέρουν ότι σπούδασε νομικά στην Αμερική (και όχι ιατρική στη Γαλλία), η κ. Γιαννούλα Κακογιάννη-Wakefield μάς ενημέρωσε ότι ο πατέρας της: «[...] he did go to Montpellier University in France to study Medicine but when his father died he returned to Cyprus and took care of his father's business. After he got married and after he became a father, he decided that what he wanted to do was to study law [...]».⁷

Οι πληροφορίες για τον γάμο του Δημήτρη και της Ελένης Φράγκου, για τον πατέρα του γαμπρού, τον Β. Μιχαηλίδη και το γαμήλιο ποίημά του εμπλουτίζονται αρκετά στο πρόσφατο βιβλίο του Χρ. Κόμπου για το χωριό Παρεκκλησιά της επαρχίας Λεμεσού.⁸ Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο γάμος, ο οποίος ήταν προγραμματισμένος έναν χρόνο προηγουμένως, αλλά αναβλήθηκε εξαιτίας του θανάτου της μητέρας του γαμπρού, έγινε τελικά το καλοκαίρι του 1908, «γύρω στο τέλος του Ιούλη». Ανάμεσα στους προσκεκλημένους του Νησίφορου Φράγκου ήταν και ο Β. Μιχαηλίδης, τον οποίον είχε γνωρίσει κατά τη διάρκεια των επισκέψεών του στο νοσοκομείο «για την υγεία της γυναίκας του». Ο ποιητής έβλεπε τον Νησίφορο Φράγκο λυπημένο «και προσπαθούσε να τον παρηγορήσει. [...] Έτσι, σιγά σιγά, ο νοσοκόμος ο Βασίλης έμαθε για την οικογένεια του φίλου του και για το γάμο που ετοιμάζονταν να κάμουν. [...] Όσο όμως και να ρωτούσε ο Γέρος για την οικογένεια» του Β. Μιχαηλίδη, «όσο και να προσπαθούσε να τον κάμει να του μιλήσει για τη ζωή του, που φαινόταν πως δεν θα έπρεπε να ήταν και ρόδινη, δεν μπόρεσε ποτέ να μάθει κάτι. Κρατούσε καλά κλειστό το στόμα του, όταν η κουβέντα το 'φερε να μιλήσουν για τη δική του ζωή. Μόνο κάποτε, που φαινόταν να είναι πολύ φοροτισμένος, του ξέφευγαν κάτι μισόλογα που ο Γέρος από την Παρεκκλησιά τα θεωρούσε σαν ενδείξεις πως ο φίλος του ο Βασίλης είχε και αυτός τα βάσανά του. Φράσεις σαν "δεν είσαι ο μόνος που έχει προβλήματα, φίλε μου" ή "ο καθένας τα δικά του ξέρει, Χριστοφή [=Νησίφορε]"⁹, έβάζαν σε σκέψεις το Γέρο». Στον γάμο κανένας δεν αντιλήφθηκε την παρουσία του ποιητή, γιατί «σε πολύ λίγους ήταν γνωστός. [...] Κανένας δεν τον είδε που έβγαλε μια άσπρη κόλλα από το άσπρο παντελόνι που φορούσε», για να γράψει το γαμήλιο ποίημά του.¹⁰

Με βάση τα παραπάνω, είναι σαφές ότι εγείρονται δυο ερωτήματα: (α) Πήγε ή δεν πήγε, τελικά, ο ποιητής στον γάμο; (β) Ο γάμος έγινε τον Γενάρη του 1917 ή τον Ιούλη του 1908; Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι, για την ώρα, δύσκολη, και μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Στο δεύτερο ερώτημα, όμως, τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα, αφού, από μια πρώτη έρευνα στις λεμεσιανές εφημερίδες της εποχής, τεκμαίρεται ότι ο γάμος του Δημήτρη Ον. Φράγκου «μετά της επεράστου δεσπ[οινίδος] Ελένης Αθανασιάδου [και μετέπειτα Ελένης Δ. Φράγκου]» είχε τελεστεί την Κυριακή, 21 του Γενάρη του 1917.¹¹ Επομένως, το ποίημα-δώρο του Β. Μιχαηλίδη προς τους νεόνυμφους πρέπει να γράφτηκε είτε την ίδια μέρα με τον γάμο είτε μια δυο μέρες προηγουμένως, σίγουρα, όμως, ύστερα από τα μέσα του Γενάρη και πριν από τις 22 του ίδιου μήνα, αφού τη μέρα αυτή απαγγέλθηκε από τον Παναγιώτη Κακογιάννη.

Επομένως, «Ο Γέρος της Παροκκλησιάς» είναι το κύνειο άσμα του Β. Μιχαηλίδη, αφού γράφτηκε ύστερα από το «Όρομαν του Ρωμιού», το οποίο, όπως είναι γνωστό, δημοσιεύτηκε στη Σάλπιγγα στις 14.1.1917.

Από τηλεφωνική επικοινωνία μας με τον Χρ. Κόμπο αντλήσαμε και τις εξής χρήσιμες πληροφορίες: Τα όσα εξιστορεί για τον γάμο τα άκουσε από τη γιαγιά του, Μελανή Φράγκου, η οποία ήταν αδελφή του Νησίφορου Φράγκου· τη χρονολόγηση του γάμου στα 1908 την είχε κάνει με βάση δικούς του, μάλλον συμβατικούς, υπολογισμούς, χωρίς να ανατρέξει σε εφημερίδες της εποχής· ο Β. Μιχαηλίδης ήρθε στον γάμο με ποδήλατο

και άσπρο κοστούμι· ο Γέρος της Παροκκλησιάς, δηλαδή ο Νησίφορος Φράγκος, ήταν έμπορος και γαιοκτήμονας, ο γιος του, Δημήτρης Φράγκος, επίσης έμπορος, ενώ θυμάται αμυδρά ότι η Ελένη Δ. Φράγκου ήταν «πάντα καλοντυμένη, με καπέλο», καταγόταν από την οικογένεια Συκοπετρίτου και ήταν «μονοκόρη».¹² η σύζυγος του Νησίφορου Φράγκου, η οποία πέθανε έναν χρόνο πριν από τον γάμο, ονομαζόταν Αγγλική· ο Αμίλιος Φράγκος, ο οποίος, σύμφωνα με τον Γ. Κ. Παπαδόπουλο, είχε στην κατοχή του το αυτόγραφο του ποιήματος, ήταν αδελφότεκνος του Δημήτρη Φράγκου· η καταγραφή του ποιήματος στο βιβλίο του δεν έγινε από κάποιο αυτόγραφο ή αντίγραφο χειρόγραφο, αλλά από την έκδοση των «Απάντων» του Β. Μιχαηλίδη που επιμελήθηκε είτε ο Π. Παρασκευάς (1987) είτε ο Γ. Κατσούρης (2002).

Για το πρώτο ερώτημα, που είναι και το σημαντικότερο, τα πράγματα είναι, για την ώρα, συγκεχυμένα. Αν και δεν πρέπει να παραγνωρίζει κανείς τη μαρτυρία της Μελανής Φράγκου, η οποία, όπως μας ανέφερε ο Χρ. Κόμπος, θυμάται ότι ο ποιητής έδωσε το «παρών» του στον γάμο, οι πληροφορίες που έχουμε ως τώρα στη διάθεσή μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιο πιθανή είναι η εκδοχή του Γ. Κ. Παπαδόπουλου, αφού, από τη στιγμή που ο γάμος έγινε το 1917 (και όχι το 1908), θα ήταν δύσκολο για τον ποιητή – λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του, και ενώ βρισκόταν άρρωστος στο Πτωχοκομείο της Λεμεσού – να μεταβεί με ποδήλατο στην Παρεκκλησιά. Εξάλλου, αν θεωρήσουμε σωστή τη μαρτυρία του Χρ. Κόμπου, ότι δηλαδή ο Β. Μιχαηλίδης «σε πολύ λίγους ήταν γνωστός» (κατά κάθολου παράξενο, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας τα μεγάλα ποσοστά αναλφαβητισμού της εποχής εκείνης· αλλά και το γεγονός ότι ο γάμος έγινε σε ένα χωριό το οποίο βρίσκεται 16 χλμ. μακριά από τη Λεμεσό), τότε δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσει κανείς ότι ο άγνωστος άντρας με το ποδήλατο και το λευκό κοστούμι ήταν ο (νεαρός τότε) Παναγιώτης Κακογιάννης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Κ. Παπαδόπουλος, «Ένα ανέκδοτο ποίημα του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Κυπριακά Γράμματα* 211 (Γεν. 1953) 10. Ο Γ. Κ. Παπαδόπουλος υποστηρίζει ότι το ποίημα αυτό «δεν έχει να προσθέσει τίποτε σημαντικό» σε ό,τι αφορά την εικόνα του Β. Μιχαηλίδη. Αντίθετα, ο Κ. Βασιλείου χαρακτηρίζει το ποίημα «έξοχο»· ωστόσο, μάλλον λανθασμένα, υποθέτει ότι ο Γέρος αυτός ήταν «κάποιος συντρόφιμος του ίσως στο πτωχοκομείο»: Κ. Βασιλείου, επιμ., *Βασίλη Μιχαηλίδη, Ποιήματα (η έκδοση του 1911). Μια ανάγνωση από τον Κώστα Βασιλείου*, τ. 4, Λευκωσία, Αιγαίον, 2007, σ. 58.
2. Πάντως, σε μια μελλοντική κριτική έκδοση των Ευρισκομένων του Β. Μιχαηλίδη, πρέπει να εξεταστούν διάφορα ερωτήματα που εγείρονται γύρω από την έκδοση του ποιήματος αυτού, όχι μόνο γιατί προέρχεται από αντίγραφο χειρόγραφο, αλλά και γιατί ο Γ. Κ. Παπαδόπουλος έχει προβεί σε διάφορες δικές του «εκδοτικές μεταρρυθμίσεις», τις οποίες δεν φαίνεται να ακολουθούν πιστά οι διάφοροι εκδότες του ποιητή.
3. Γ. Κ. Παπαδόπουλος, ό.π. (σημ. 1). Ταυριάζει να αναφερθεί εδώ ότι οι απαγγελίες ποιημάτων σε γαμήλια γλέντια συνηθίζονταν την εποχή εκείνη, όχι μόνο στη Λεμεσό αλλά και σε άλλες περιοχές του νησιού. Για παράδειγμα, στη Σάλπιγγα (3.1.1898) δημοσιεύεται ένα τέτοιο ποίημα, το οποίο απαγγέλλθηκε «Στη γυναικούλα μου» από τον σύζυγό της: «Μην έχεις, γυναικούλα μου, παράπονο πικρό, / κι αν άλλες πριν αγάπησα, ήμουν παιδί μικρό / [...]».
4. Για τον Π. Κακογιάννη, βλ. Αρ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικών λεξικών Κυπρίων*, Λευκωσία 2010, σ. 211· Κ. Π. Πιλαβάκης, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λεμεσός, Ονήσιλος, 2000, σσ. 250, 302· *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8, Λευκωσία, «Πολίτης», 2011, σ. 51· Α. Μιχαηλίδη, *Λεμεσός, η παλιά πολιτεία*, Λευκωσία 2000, σσ. [271], 278. Οι αρραβώνες του με την Αγγλική Γ. Ευθυβούλου έγιναν στις 5.6.1915 και ο γάμος, «εν ευρεί κύκλω συγγενών και φίλων», τον οποίον «ηυλόγησεν» ο μητροπολίτης Κιτίου, στις 7.11.1915 (εφ. *Αλήθεια*, 12.6.1915 και 13.11.1915, αντίστοιχα).
5. Χρήστος Σιάφκος, *Μιχάλης Κακογιάννης, σε πρώτο πλάνο*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2009, σ. 28.
6. Εφ. *Αλήθεια*, 20.2.1915, και Α. Μιχαηλίδη, ό.π. (σημ. 4), σ. [271]. Για το θέμα αυτό, βλ. και Τ. Κολώτας, «Ο Μιχάλης Κακογιάννης και οι καλλιτεχνικές του ρίζες», εφ. *Η Φωνή της Λεμεσού*, 21.5.2010.
7. Ενώ, αργότερα, όταν της κοινοποιήσαμε το κείμενό μας, πρόσθεσε και τα εξής: «It is the first time that I hear that my father studied law in Chicago. I know for sure that he went to London to study law and we even have a photograph of him with the English family where he stayed as a student in London». Πάντως,

σύμφωνα με τη Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια (ό.π. σημ. 4), ο Π. Κακογιάννης σπούδασε στο La Salle Extension University του Σικάγου «με αλληλογραφία».

8. Χρ. Κόμπος, *Η Παρεκκλησιά μέσα από την ιστορία και τις θύμησές μου*, Λεμεσός 2009.

9. Η διόρθωση αυτή, η οποία είναι κομβική για την ταύτιση της ιστορίας με τα πρόσωπα που αναφέρονται (και) από τον Γ. Κ. Παπαδόπουλο, αφού σε όλες τις άλλες περιπτώσεις – με εξαίρεση τον Β. Μιχαηλίδη – οι εμπλεκόμενοι στα του γάμου είναι ανώνυμοι, έγινε με την προφορική συγκατάθεση του συγγραφέα, ο οποίος έγραψε εκ παραδρομής το όνομα του παππού του, Χριστοφή Κόμπου.

10. Χρ. Κόμπος, ό.π. (σημ. 8), σσ. 67-70. Ας αναφερθεί ότι στο καλλιτεχνικό μέρος της παρουσίασης του βιβλίου «η χορωδία “Αρίωνες” Λεμεσού με τον κ. Γιαννάκη Κωμοδρόμο τραγούδησαν διάφορα τραγούδια που αναφέρονται στο χωριό Παρεκκλησιά, όπως “Ο Γέρος της Παροκκλησιάς” και “Η δική μας Παρεκκλησιά”» (εφ. *Εβδομαδιαία Λεμεσός*, 6.11.2009). Σε τηλεφωνική επικοινωνία μας με τον Γιαννάκη Κωμοδρόμο πληροφορηθήκαμε ότι η μελοποίηση του «Γέρου της Παροκκλησιάς» δεν έχει συμπεριληφθεί ως τώρα σε ψηφιακό δίσκο.

11. Εφ. *Αλήθεια*, 27.1.1917· οι αρραβώνες έγιναν αρχές Απριλίου του 1916 (εφ. *Αλήθεια*, 7.4.1916).

12. Σύμφωνα με πληροφορίες που μας έδωσε ο κ. Αρ. Κουδουνάρης, η Ελένη Φράγκου (1890-1954), το γένος Αθανασιάδη, επισκεπτόταν τον Β. Μιχαηλίδη στο Πτωχοκομείο, το οποίο βρισκόταν απέναντι από το σπίτι της.

Κυριάκος Ιωάννου

Όψιμα και σπασμωδικά καβαφολογήματα ή «– Comparaison n'est pas raison.» / «– Simple narration?» «– Aberration!»

Στη μνήμη του ελληνιστή και συγκριτολόγου δασκάλου μου René Etiemble, έγκαιρου και έγκυρου αναγνώστη του Καβάφη

Το σημείωμα αυτό θα μπορούσε να τιτλοφορηθεί και διαφορετικά: «Για τον “στωικό” Καβάφη, για κάποιες μεσοπολεμικές ακρισίες γητεμένων από τη βορειομανή “υγεία” και “δύναμη” (“May the Force be with you!”), και για πρόσφατα τσαλαβουτήματα αδέξιου αρχειοδίφης». Ας δούμε, όπως, πρώτα πού βρισκόμαστε, ύστερα από το τέλειωμα του 2013, στις καβαφικές σπουδές.

Αναμένουμε συνήθως από τις «στρογγυλές» επετείους από τη γέννηση ή τον θάνατο σημαντικών λογοτεχνών – ακόμη κι απ' όσες θεσπίζονται από τα (κατά τα άλλα, άγευστα πραγματικού πολιτισμού και παιδείας) «αρμόδια» υπουργεία και τους ποι-κιλώννιμους κρατικούς, ημιδημόσιους, εφοπλιστικούς, επιχειρηματικούς-εκδοτικούς κτλ. οργανισμούς και ιδρύματα – να κομίζουν μιαν αξιόλογη, είτε σε όγκο είτε σε ποιότητα είτε και στα δύο, παρουσίαση ή παραγωγή νέων στοιχείων ή, έστω, καινούργιων από-ψεων και προσεγγίσεων του αντίστοιχου λογοτέχνη και του έργου του. Η πραγμα-τικότητα είναι, ωστόσο, πως μόνον κάποιες από τις επετείους αυτές αποδεικνύονται στ' αλήθεια σημαδιακές· οι υπόλοιπες φανερώνονται είτε συμβατικά μέτριες είτε τόσο υποτονικές ή απαράδεκτα κούφιας, ώστε η ιστορικοφιλολογική επιστήμη, τουλάχιστον, να τις προσπερνά γρήγορα: επέτειοι με ασήμαντα παρασχολήματα ή με απλά «δρώμενα» για αυτοδιαφήμιση και αυτοπροβολή οδηγούν την έρευνα, τη γνώση και την αποτίμηση μάλλον σε οπισθοχώρηση και καρκινοβασία παρά σε πρόοδο.

Ειδικά για τον Καβάφη και το έργο του, στην Ελλάδα σημαδιακές αποδείχθηκαν «προσώρα» (που έλεγε κι ο σπουδαίος καβαφιστής δάσκαλός μας Γιώργος Π. Σαββίδης και εξακολουθούν να γράφουν όσοι μαθητές του φιλοδόξησαν να μιμηθούν όχι τη σοφία μα τα ενδοματολογικά, λεκτικά και άλλα γούστα του), δύο μόνον επέτειοι, δυστυχώς: η 30ή και η 50ή από τον θάνατό του (ή η 100ή και 120ή, αντίστοιχα, από τη γέννησή του),

το 1963 και το 1983, θαυμαστές χρονιές για τις καβαφικές σπουδές, τόσο στον εκδοτικό τομέα όσο και στα μελετήματα (πολλά σε καλά σχεδιασμένα αφιερώματα περιοδικών).

Αντίθετα: Το 1943 φαίνεται να ήταν, για προφανείς λόγους («Μέσα σε πόλεμο – φαντάσου, καβαφικά ενασχολήματα»), μια «ακατάλληλη» χρονιά για σοβαρή ενασχόληση με την έκδοση, μελέτη, αξιοποίηση κτλ. λογοτεχνικών έργων (τη εξαίρεσει των βιβλιογραφικών προσπαθειών τού βενιζελοπαλαμικού μαγκουροφόρου Γεωργίου Κ. Κατσίμπαλη, των εν προόδω δοκιμασμένων ωριμάνσεων της πραιτωριανοαιγυπτιακής περιόδου του Γεωργίου Σεφεριάδη και των υμνητικών εξάρσεων του βολιβάρικου ποιητή Νικολάου Εγγονοπούλου). Το 1953 φάνταζε, επίσης, χρονιά ανώριμη για μιαν απροκατάληπτη αξιολόγηση του ποιητή, καθώς ήταν ακόμα κάτω από τη βαριά σκιά ιδεολογικών και τεχνοτροπικών αγκυλώσεων (αμέσως μετά τον Εμφύλιο και σε πλήρη βρασμό των ψυχροπολεμικών παθών και της «δεξιάς» όσο και «αριστερής» ερωτικής σεμνοτυφίας: τον τόνο εξακολουθούσαν να τον δίνουν οι Μαλάνος, Περάνθης και μερικοί μεσοπολεμικοί «καρυωτακιστές», ενώ ο Τσίρκας δεν είχε ακόμα ξεπροβάλει ρηξικέλευθος και ο Γ. Π. Σαββίδης, που είχε αρχίσει μόλις από τα τέλη του 1951 να πετά σκόρπιες καβαφολογικές νύξεις, ασχολούνταν πιο πολύ με τον Forster και την αγγλοσαξονική γραμματεία παρά με τον Καβάφη). Όσο για το 1973, αυτό ήταν μια χρονιά αρκετά απρόσφορη για την επικράτεια Γεωργίου Παπαδόπουλου του Λαθύρου και Δημητρίου του Κυπροκαταστροφέως (χρονιά ικανή για να παράγονται μόνον ολιγοσέλιδα ενδιαφέροντα μελετήματα/ανακοινώσεις κειμένων, επιφυλλίδες και «φραβακικές» παρωδίες, νηφάλιο αντίβαρο στα χατζηφώτεια ερανίσματα και στα συμβατικά αναμασήματα της καθεστηκυίας, συμβιβασμένης λογιόσυνης του καιρού).

Από την άλλη, παραδόξως, ούτε το 1993 ούτε το 2003 (χρονιά υποτιθέμενης «απελευθέρωσης» από τον ζουρλομανδύα του εβδομηντάχρονου κοπιράιτ) φαίνεται να πρόσφεραν πολλά ουσιώδη πράγματα στις καβαφικές σπουδές: το 1993 ήταν πια εμφανής η μεγάλη κάμψη της σωματικής υγείας και των ψυχολογικών αντιστάσεων του Γ. Π. Σαββίδη απέναντι στα λογής περικείμενα και συμβιωτικά αναρριχητικά (θα ξεχωρίζα μόνο τη συναγωγή μεστών δημόσιων μαθημάτων του με τίτλο *Βασικά θέματα της ποίησης του Καβάφη...*)¹ το 2003, απόντος πια του μελετητή αυτού (που ήταν σίγουρα ο κύριος φιλολογικός και εκδοτικός κινητήριος μοχλός των καβαφικών σπουδών στην Ελλάδα για τουλάχιστον ένα τρίτον αιώνας), και με μοναδικόν, σχεδόν, σύντονο και ωφέλιμο συνεχιστή του βιβλιογραφικού έργου του τον Δ. Δασκαλόπουλο (η μνημειώδης *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1886-2000* ανήκει στη δραστηριότητα αυτή, και σ' αυτήν μπορούμε να προσθέσουμε και το εκτενές χρονολόγιο *Ο βίος και το έργο του Κ. Π. Καβάφη των Δ. Δασκαλόπουλου - Μ. Στασινοπούλου*, που είχε κυκλοφορήσει από τον Δεκέμβριο του 2012), αποδείχτηκε μια επετειακή χρονιά αρκετά χλομή (και την εντύπωση αυτή δεν μπορούν να την αλλάξουν ούτε η χρησιμότητα καταγραφής της *Βιβλιοθήκης Κ. Π. Καβάφη* από την Μ. Καραμπίνη-Ιατρού, ούτε η υπέρσδεκτη συγκέντρωση του γνωστού καβαφικού ποιητικού έργου από τη Σ. Ιλίνσκαγια με τον μεγάλοςχημο, δυστυχώς, τίτλο της έκδοσης *Κ. Π. Καβάφης, Άπαντα τα Ποιήματα*, ούτε η ανεπαρκώς σχολιασμένη και με ελλιπή ή λανθασμένα ευρετήρια συγκέντρωση των περισσότερων σωζόμενων πεζών του συγγραφέα – αλλά και ενός ... μη καβαφικού άρθρου – στο εντελώς τσιγκούνικα τυπωμένο από τον «Ίκαρο» βιβλίο του Μ. Πιερί Κ. Π. Καβάφη *Τα Πεζά*).

Στη συνέχεια, και με τους περισσότερους από τους «καβαφιστές» μαθητές του Σαββίδη να μην μπορούν με τίποτε να ξαναβρούν το ανεπιστρεπτό «χαμένο κέντρο» τους ή, έστω, κάποιον αποδεκτό ρυθμό φιλολογικής εργασίας, πελαγοδρομώντας μεταξύ σικελικής μακροεπώας και απραξίας, βορειοπελοποννησοαθηναϊκής ραστώνης και μακαριότητας και κυπροδελφικού θεατρομουσικοχορευτικού και σχεσηροειδικού πανεπιστημιακού διονυσιασμού,² το πεδίο άνοιξε διάπλατα για ό,τι μας χρειαζόταν λιγότερο: έτσι, το 2013 (αν εξαιρέσουμε τη συμπληρωμένη επανέκδοση του βιβλίου των Δ.

Δασκαλόπουλου - Μ. Στασινοπούλου και κάποιες ευπρόσδεκτες επίτομες συναγωγές καβαφολογικών άρθρων από μελετητές και κριτικούς ποικίλης προέλευσης) ανέδειξε σε όλη τη λαμπρότητα/γελιοιότητά τους μιαν καθυστερημένη κατά τρία τέταρτα του αιώνας αναδίπλωση των *Queer studies* με πρωταγωνιστές ελληνικής καταγωγής πανεπιστημιακούς και μέλη εταιρειών της Μ. Βρετανίας και της Β. Αμερικής, μια διάρροια βιβλίων και άρθρων-αναμασσημάτων γνωστών και τετριμμένων καβαφολογικών προσεγγίσεων, μπόλικες επίσημες και ημιεπίσημες γιορτές και πανηγύρια (συχνά και σε σχολικά «εκπαιδευτικά» προγράμματα), όψιμα ντοκιμαντέρ και τηλεοπτικά φληναφήματα, «διεθνείς» βραχυκυκλωμένες βραβεύσεις λογοτεχνών, και, βέβαια, κάμποσα *circenses sine pane*: καλλιτεχνικά, οδικά, υπογειοδρομικά και πεζοδρομικά διασκεδαστικά δρώμενα, κάποτε οργανωμένα και από τους αγοραστές-κληρονόμους του Αρχείου, της Βιβλιοθήκης και της Ιστοσελίδας Καβάφη.

Η επανεμφάνιση, στην καινούργια περίοδο του περ. *Νέα Εστία*, σελίδων αφιερωμένων στον Καβάφη σε καλοκαιρινό τεύχος της (έτος 87, τ. 173, τχ 1858, Ιούν. 2013, σσ. 203-227), δίνει, επίσης, μιαν ευκαιρία να σχολιάσει και να σταθμίσει κανείς τα σύγχρονά μας φιλολογικά πράγματα.³ Θα ασχοληθώ παρακάτω μόνο με το πρώτο από τα δύο καβαφολογικά άρθρα του τεύχους.

Το άρθρο αυτό, διανθισμένο με τέσσερις, απρόσφορα υπερσμιχρυμένες φωτογραφίες αυτόγραφων επιστολών της περιόδου Ιαν. 1933 - Ιούν. 1934, ανήκει στον κύριο «αθηνο-εθνοκεντρικό» αναπληρωτή καθηγητή στη Λευκωσία Παντελή Βουτουρή [στο εξής: Π. Β.]. Έχει τον τίτλο «Ο Καβάφης ο στωικός. Η περιπέτεια ενός αντικαβαφικού άρθρου» (σσ. 203-215), χωρίζεται σε τρία μέρη («α. το παρασκήνιο», σσ. 203-208· «β. το αντικαβαφικό άρθρο», σσ. 208-210· «γ. τα παρεπόμενα», σσ. 210-215) και υποτίθεται πως περιστρέφεται γύρω από το γνωστό στην έρευνα άρθρο του ψυχαρικού δημοτικιστή, νιτσειστή και εθνικιστή/«εθνικοφυλετικού» λογοτέχνη, κριτικού, μεταφραστή και γλωσσολόγου-λεξικογράφου της διασποράς Πέτρου Βλαστού (1879-1941) «Ο Καβάφης ο στωικός» (*Ιδέα* 13, Μάρτ. 1933, σσ. 154-162),⁴ και γύρω από μερικά άλλα αντικαβαφικά «φανερώματα» του ίδιου λογίου, γνωστά ή ανέκδοτα.

Το πρώτο πράγμα που θα περιμέναμε, βέβαια, ήταν μια εμπειριστατωμένη και πειστική ανάλυση της κριτικής «αλλεργίας» του Βλαστού (και, την ίδια εποχή, και άλλων συνομήλικων ή νεότερων του λογίων στην Ελλάδα και τη διασπορά) απέναντι στον Καβάφη και το ποιητικό έργο του. Αυτή η «αλλεργία», που κάποτε φτάνει και στα όρια της απέχθειας και του μίσους, πηγάζει πρώτιστα από λόγους φιλοσοφικοϊδεολογικούς και γλωσσικούς, και όχι βέβαια από ανάγκες «φιλοπαλαμισμού»/«αντικαβαφισμού», όπως υποτυπώνεται από την αρχή στο άρθρο του Π. Β., το οποίο συνιστά μιαν απλή, κατακεραμιτισμένη αφήγηση χωρίς σοβαρή αποτίμηση ή σχολιασμό. Μολονότι ο τίτλος της υποβάλλει και μια (σφαιρική) παρακολούθηση «συμφραζομένων» και «τυχών» ενός κριτικού άρθρου ηλικίας 80 χρόνων, στην πραγματικότητα ο μελετητής ασχολείται ελάχιστα μ' αυτήν, προτιμώντας ένα είδος παραμυθικής αναδιήγησης συμβάντων της περιόδου από τα τέλη του 1932 έως τις πρώτες μέρες του 1935, αναδιήγησης που δείχνει πρόσθετα προβλήματα γνώσης και μνήμης.

Έτσι, ενώ χρειαζόταν παράλληλη αναγωγή και στις διαφορετικές φιλοσοφικές και αισθητικές καταβολές του Καβάφη,⁵ ο μελετητής ξεκινά με μια σύντομη, συμβατική αναδρομική αναφορά στο (άσχετο με το θέμα του άρθρου) αντιπαλαμικό «στάσιμο» χορού νεαρότερων λογοτεχνών και κριτικών στη δεκαετία 1920-1930 (σ. 203), δίνοντας μάλιστα την εσφαλμένη εντύπωση πως η αμφισβήτηση του Παλαμά (ως μείζονα λογοτέχνη και κριτικού), της ποιητικής και της («δίψυχης» ή «δουαδικής», άλλωστε) ιδεολογίας του αποτελεί φαινόμενο μόλις μεσοπολεμικό· αλλά είναι πολύ γνωστό πως ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. δεν ήταν λίγοι οι λογοτέχνες-κριτικοί (ιδιαίτερα του αισθητισμού, του συμβολισμού και της «βορειομανίας», αργότερα και του

κοινωνισμού) που είχαν αμφισβητήσει την αξία, τη σημασία και τη θέση του Παλαμά στο λογοτεχνοκριτικό στερέωμα.

Καθαρά εικονολογική, στο άρθρο του Π. Β., είναι και η παρεπόμενη παρουσίαση της δεκαετίας 1920-1930 ως μιας περιόδου που χαρακτηρίζεται, τάχα, κυρίως από τον διπολισμό ανάμεσα σε «οπαδούς» του Παλαμά και «οπαδούς» του Καβάφη· εδώ ο μελετητής, όπως και σε προηγούμενα γραφτά του, υπερτιμά τον αμφισβητούμενο, άλλωστε, αντιθετικό «διάλογο» («αντίλογο») των δύο λογοτεχνών (τον οποίο, αλλού, τον βάσισε σε κοινούς τόπους και απλές αναλογίες)⁶ και ξανακαταφεύγει στις προβληματικές ως προς την πιστότητά τους, και γεμάτες αμφίβολες «μπηχτές», συνεντεύξεις του Παλαμά σε δημοσιογραφίσκους της εποχής (όπως π.χ. ο κυπριοιγυπτιώτης Λουκάς Ν. Χριστοφίδης), ενώ γράφει ελάχιστα για την ενεργό ανάμιξη του Παλαμά, όσο και του Καβάφη από την πρώτη τουλάχιστο δεκαετία του 20ού αι., στις γλωσσικές και γλωσσοεκπαιδευτικές ζυμώσεις, ανάμιξη που τους έκανε, φυσικά, και τους δύο, λίγο αργότερα, δίδλου αρεστούς σε μύστες και μμουμένους της δημοτικιστικής «ορθοδοξίας» όπως ο Ψυχάρης, τα εν βρετανοαποικιακή διασπορά πρωτοπαλλήκαρά του (ανάμεσα στα οποία και ο Βλαστός) και ο κύκλος του αθηναϊκού Νουμά στη μεσοπολεμική του, κυρίως, περίοδο.

Τίποτε δεν λέγεται, επίσης, για τον από πολύ νωρίς εκδηλωμένο (αν και διαφορετικό στα γνωρίσματα) αισθητι(στι)κό «αντιντισεισμό» τόσο του Παλαμά όσο και του Καβάφη.⁷ Εδώ θυμίζουμε ότι, με ευκαιρία την άμεση κριτική παρουσίαση της αρχικής λογοτεχνικής παραγωγής του Βλαστού («Ερμονα»), ο Παλαμάς είχε τονίσει ήδη από τα 1904-1905 όχι τόσο κάποιον καθαρόαιμο λυρισμό, αλλά την άκαμπτη φιλοσοφικότητα και τον ακραίο και εξεζητημένο γλωσσικό προσανατολισμό του συγγραφέα *Της ζωής και της Αργώς*, καθώς και γνωρίσματα από τα οποία, σποραδικά, άρχιζε να παίρνει τις αποστάσεις του, ή τα περιέγραφε τότε με επίπλαστο κολακευτικό λόγο, τότε χωρίς ενθουσιασμό ή συμφωνία μ' αυτά.⁸ Θυμίζουμε επίσης ότι ο Καβάφης, στα 1910, με επιτυχημένη κιόλας θητεία στον αισθητισμό και στον συμβολισμό, μετρημένος Κωνσταντινουπολίτης-Αλεξανδρινός από οικογένεια νοικοκυραίων με χριστιανόφρονα,⁹ φιλόνηθρητη και ευσπλαχνική παράδοση, και ποιητής των «Θερμοπυλών» και αρκετών αντίστοιχων κειμένων «ατομικού»/«μερικού» συμβολισμού, δεν είχε διατάσει να διατυπώσει απεριφράστα τις αντιντισειστικές και σαφέστατα αντι-αριστοκρατικές και αντιρατσιστικές, κοινωνικοπρακτικές απόψεις του σε πολύ εύγλωττο σημείωμά του, που το βρίσκει κανείς πρωτοδημοσιευμένο από τον Γ. Π. Σαββίδη στην επέτειο των 40 χρόνων από τον θάνατο του ποιητή, και αναδημοσιευμένο από τον ίδιο το 1983 στα *καβαφικά Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής (1902-1911)* και από τη Λένα Σαββίδη στο εκπληκτικής ποιότητας *Λεύκωμα Καβάφη 1863-1910* (που είναι πολύ κρίμα που δεν συμπληρώθηκε με τη συνέχεια του έως και το 1933):¹⁰

Τί απαίσιο πράγμα αυτές οι νέες φιλοσοφικές ιδέες της σκληρότητας, του σωστού τής υπερισχύσεως του δυνατού, του τάχα εξυγιαντικού έργου της πάλης τής εξαλείφουσας τους μικρούς και ασθενικούς κτλ. κτλ. Αφού πρέπει να ζήσουμε εν κοινωνία, αφού ο πολιτισμός απορρέει από αυτό, αφού δι' αυτού του μέσου κατορθώσαμε και αντισταθήκαμε στες δυσχερέστερες βιοτικές περιστάσεις που περιστοίχισαν τα πρώτα την ανθρωπότητα – τί θα πουν αυτά τα τρελά της σκληρότητας, της υπερισχύσεως κτλ. Αν στ' αλήθεια τα πραγματοποιούσαμε, θα βλέπαμε ότι μας φέρουν στην εκμηδένιση. Ένας δυνατός θα καταστρέψει, εμέσως ή αμέσως, δέκα αδυνάτους εδώ· ένας άλλος 10 αδυνάτους εκεί, και ούτω καθεξής. Δεν θα μείνουν παρά δυνατοί. Αυτοί – σαν ξεχασθούν ή εκλείψουν οι αδύνατοι οι πριν – θα είναι οι αδύνατοι· πρέπει να καταστραφούν κι αυτοί 10, 10· ή 5, 5, ή 2, 2. Όσπου να μείνει μονάχος του ο δυνατότατος, ή οι ολίγοι ισοδύναμοι. Αλλά πώς θα ζήσουν, έτσι; Όχι η σκληρότης· αλλά η Επιείκεια, η Λύπη, η Παραχώρησις, η Καλοσύνη (αυτά, βέβαια, συνετός, χωρίς υπερβολές) είναι και η Δύναμις και η σοφία.

Αν ο όψιμος καβαφολόγος Π. Β. ήξερε το σημείωμα αυτό, και προπαντός το εύστοχο επιμετρικό σχόλιο του πρώτου εκδότη του:¹¹ «Άμεσος στόχος του σημειώματος δεν φαίνεται να είναι ο Νίτσε, όσο ο ελληνικός Νιτσεισμός, ιδίως όπως εκπροσωπείται μετά το 1907 από επικριτές του Γ. Σκληρού σαν τον Πέτρο Βλαστό ή τον Ίωνα Δραγούμη καθώς και από τον Καζαντζάκη», δεν θα έμπαινε σε κόπο να ξαναθίξει γνωστά ζητήματα όπως ο «νιτσεισμός» ή/και «αντινιτσεισμός» σε Βλαστό, Παλαμά και Καβάφη, ή ο κατά Βλαστόν δήμεν «στωικισμός» του Καβάφη, όταν μάλιστα παλιότερες δημοσιευμένες εργασίες του σε θέματα φιλοσοφίας, ιδεολογίας κτλ. έχουν δείξει πως δεν μπορούν να σκαρφαλώσουν πάνω από το «πρώτο σκαλί» και να ξεκολλήσουν από ένα κριτικό επίπεδο πολύ χαμηλό, όπως και όλες οι εργασίες του που αφορούν θέματα προτερόχρονα του ελληνικού υπερρεαλισμού, για τον οποίο, ευτυχώς, είχε την τύχη και την ευκαιρία να ακολουθήσει ιδέες των μεντόρων του.

Ο Γ. Π. Σαββίδης συνήθιζε να λέει, σε διάφορες ευκαιρίες, πως το ανέκδοτο υλικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας και φιλολογίας είναι τόσο, και τόσο εύκολα προσίτο, ώστε, όποιαν πέτρα κι αν σηκώσει ένας ερευνητής, να βρίσκει κάτι «καινούργιο» ή αδιερεύνητο. Έτσι, γνωρίζαμε από καιρό πως στο Ε.Λ.Ι.Α. (δημιούργημα του δραστηκότητας και ευεργετικού ερασιτέχνη Μάνου Χαριτάτου, που ο θάνατός του κοστίζει, και θα κοστίζει πολύ, στην πνευματική μας ζωή)¹² απόκειται μέρος των σωζόμενων καταλοίπων του Βλαστό και ότι δημοσιευμένο είναι μονάχα ένα μέρος της αλληλογραφίας του.¹³ Εκείνο, λοιπόν, που περιμέναμε πια δεν ήταν μια αποσπασματική και ακρωτηριασμένη παρουσίαση μικρού τμήματος του αδημοσίετου αυτού υλικού, αλλά μια αναλυτική σχολιασμένη καταγραφή του και μια συνολική, σχολιασμένη έκδοσή του. Αλλά, όπως έλεγε πριν από πάνω από δύο αιώνες ο Δημήτριος Καταρτζής για τον ετερόφωτο λόγιο νέο της εποχής του, «εκείνα τα κείμενα όμως πόχουνε δόντια, είναι πικρά και τα 'φήνει»¹⁴ αντί για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση-δημοσίευση, ο Π. Β. διαλέγει να «αποσπάσει» στοιχεία μόνο για το παρασκήνιο (και τα αμέσως επακόλουθα) της μη δημοσίευσης στη Νέα Εστία του άρθρου του Βλαστό για τον Καβάφη (γραμμένου ήδη στα τέλη του 1932), της δημοσίευσής του στην Ιδέα, και μερικών άμεσων απηχίσεων/αντιδράσεων, με τεκμήρια που εμπλέκουν, μεταξύ άλλων, τους Ξενοπούλο, Δ. Πετροκόκκινο, Θεοτοκά, J. Mavrogordato [και όχι Maurocordato], Καζαντζάκη, C. G. Tarelli [και όχι G. G. Tarelli],¹⁵ Μαλάνο και Αλιθέρη.

Κοντολογίς, ελάχιστα από τα επιστολικά αυτά τεκμήρια δημοσιεύονται ολόκληρα, και σχολιάζονται με επάρκεια, στο άρθρο του Π. Β. Κυρίως, έχουμε μια χρονολογικά ευθύγραμμη και, κατ' ουσίαν, ασχολίαστη συρραφή ρεταλιών αλληλογραφίας, η οποία δεν καταλήγει σε κανένα πόρισμα, αφήνοντας απλώς τον αναγνώστη στο κατώφλι του 1935, γεμάτον απορίες και άλυτα ερωτηματικά.

Το χειρότερο: Όπως σημειώθηκε, ο Π. Β. παραθέτει, φωτοτυπικά, τέσσερις μόνον σελίδες του υλικού που δημοσιεύει είτε ολόκληρο είτε πετσοκομμένο. Ας είναι. Μα ακόμη και από έναν εκδότη ακρωτηριασμένων αποσπασμάτων και μειωμένου υπομνηματιστικού μόχθου θα περίμενε κανείς, τουλάχιστον, πιστότητα μεταγραφής (ο Φ. Η. Ηλιού, π.χ., που λάνσαρε το αξίωμα των ελάχιστων προσδοκιών μας από έναν εκδότη, παίνευε πάντα ως μόνο καλό εκδότη τον καλό/πιστό αντιγραφέα). Ούτε κι αυτή η απαίτηση ικανοποιείται εδώ: έτσι, στη μικρή επιστολή του Θεοτοκά από 4.3.1933 (που αποτυπώνεται φωτοτυπικά και μεταγράφεται ολόκληρη, σσ. 208-209) δεν τηρείται το μεγαλύτερο κενό ανάμεσα στη 2η και την 3η παράγραφο, ενώ στην 4η αράδα της 3ης παραγράφου της επιστολής ο αραβικός αριθ. 50 μεταγράφεται ως πενήντα· στη μικρή επιστολή του Καζαντζάκη από 18.3.1933 (της οποίας αποτυπώνεται μόνον η 1η σελίδα [«πρώτο φύλλο» κατά τον Π. Β.!] και μεταγράφεται ... μόνον η 1η παράγραφος, σ. 211) η λ. αποφαιγίδια μεταγράφεται ως αποφαγούδια· τέλος, στην εκτενέστερη επιστολή του Μαλάνου από 15.6.1934 (της οποίας αποτυπώνεται μόνον η 1η σελίδα [«πρώτο φύλλο»

κατά τον Π. Β.!] και μεταγράφεται ... κάτι περισσότερο, σ. 213) παραλείπεται το κόμμα ύστερα από την προσφώνηση της 1ης αράδας, το *Είνε* της 3ης αράδας μεταγράφεται ως *Είνας*, το *έχετε* της 4ης και 6ης αράδας μεταγράφεται ως *έχεις*, το *δίκη* της 10ης αράδας ως *δίκαιο*, το *αντιπάθειας* μου της 26ης και 27ης αράδας ως *αντιπάθειά* μου.

Είναι φανερό πως ο συντάκτης του άρθρου της *Νέας Εστίας* ανήκει στην κατηγορία των γραφιάδων που είχε σατιρίσει εύστοχα, εδώ και δεκαετίες, ο αμμοχωστιανός συντοπίτης του Κώστας Μόντης: «δεν είχε τίποτα να πει», άρα άφηνε ανοιχτό το ερώτημα «γιατί ηνώχλησε τις λέξεις, γιατί τις ηνώχλησε».

Άλλα πράγματα περίμενε σήμερα η νεοελληνική φιλολογία: (1) Μια ολοκληρωμένη, σχολιασμένη έκδοση όλων των έργων και της αλληλογραφίας του Βλαστού· (2) μια αναλυτική παρακολούθηση της κριτικής για τον Καβάφη και το έργο του στις τρεις πρώτες δεκαετίες ύστερα από τη χρονιά-σταθμό του 1904, δηλ. στο διάστημα έως και την πρώτη συγκεντρωτική έκδοση «αναγνωρισμένων» ποιημάτων του το 1935.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Σαββίδης, *Βασικά θέματα της ποίησης του Κ. Π. Καβάφη (Γρία δημόσια μαθήματα): Φύση και τέχνη - Ερως και θάνατος - Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Αθήνα, «Ίκαρος», 1993.

2. Τελευταίο προϊόν του οποίου φαίνεται να είναι το ακριβοπληρωμένο, μα ελάχιστα χρήσιμο (καθώς συντίθεται κυρίως από αναδημοσιεύσεις) λεύκωμα Κ. Π. Καβάφης, *Νερά της Κύπρου, της Συρίας και της Αιγύπτου: Σπουδή στον «θεατρικό» Καβάφη*, Λευκωσία, Θ.Ε.ΠΑ.Κ., 2013, που ανοίγει με φωτογραφία του ποιητή σε χρώματα αυλαίας που θυμίζουν πελεγρίνιο ιουλιανικό τερατούργημα, και συνεχίζεται με άφθονες φωτογραφικές αυτοδιαφημίσεις των θεατρικών, όπου ξεχωρίζει, σ. 228, ο σκηνοθέτης των καβαφικών δρωμένων επί σκηνής, συνοδευόμενος από την περιβόητη τετράποδη καμαροτριχάρισσα Ρωξάνη ως βοηθό σκηνοθέτη (φωτογραφικό πορτρέτο της σε καλύτερη πόζα είχε φιλοξενηθεί ήδη στο άρθρο «Δασκαλόπουλος και νεοελληνική ποίηση» της μηνιαίας εφ. της Λευκωσίας *Ένωσις*, Β', 7.5, Μάιος 2013, σ. 22).

3. Παρά την ενθαρρυντική υιοθέτηση – καιρός ήταν! – του μονοτονικού συστήματος (σε αντίθεση με το υπερσυντηρητικό ορθογραφικό σύστημα που χρησιμοποιούνταν κατά την πολύ καλή, πάντως, από ποιητική άποψη, περίοδο διεύθυνσης του περιοδικού από τον Σταύρο Ζουμπούλακη – καλή του ώρα!), αρκετά από τα περιεχόμενα του τεύχους διαφεύδουν τις προσδοκίες του αναγνώστη (και δεν αναφέρομαι, βέβαια, μόνο στην άκαιρη, σαθρή, και φορτωμένη με όλα τα αρτηριοσκληρωτικομαρξίζοντα θέσφατα, «σύγκριση» Σολωμού - Παπαδιαμάντη του Γ. Βελουδή, Ζηλώσαντος «δόξαν»-débâcle των Κ. Θ. Δημαρά και Παν. Μουλλά).

(Σε επόμενα ΜΦ ελπίζω να ασχοληθώ και με μερικά από τα αντίστοιχα κείμενα του τ. 174, τχ 1860, Δεκ. 2013 = Αφιέρωμα στον Κ. Π. Καβάφη, του ίδιου περιοδικού, που έφτασε στα χέρια μου στις αρχές του 2014 και αφού είχα ήδη συνθέσει το σημείωμά αυτό).

4. Στο άρθρο κακώς δεν αναφέρονται οι επανεκδόσεις και οι τμηματικές μεταφράσεις του κειμένου του Βλαστού (βλ., πρόχειρα, Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1886-2000*, σσ. 561-562 κ.ε., αριθ. Δ549, Δ550, Δ1593, γ), από τις οποίες η δραστικότερη πρέπει να ήταν, βέβαια, η αναδημοσίευση που συμπεριλήφθηκε στο επετειακό «Αφιέρωμα στον Κ. Π. Καβάφη (1863-1933)» της *Νέας Εστίας*, έτος 37, τ. 74, τχ 872 (1.11.1963) 1424-1428.

5. Δεν χρησιμοποιήθηκαν, π.χ., ούτε τα στοιχεία που προκύπτουν από τις φιλοσοφικές αναγνώσεις του Καβάφη (Πλάτων και νεοπλατωνικοί, Μάρκος Αυρήλιος, νεότεροι) και που εύκολα θα βρίσκονταν με μια προσεχτική ματιά στα καβαφικά κείμενα, στην καταγραφή των σωζόμενων βιβλίων του (*Η Βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*) και σε ειδικές μελέτες (όπως της Ρένας Ζαμάρου, *Καβάφης και Πλάτων. Πλατωνικά στοιχεία στην καβαφική ποίηση*, Αθήνα, «Κέδρος», 2005, και άλλων).

6. Βλ. π.χ. Π. Β., «Ο κασσιανισμός του Κ. Παλαμά και ο Κ. Π. Καβάφης», στον τόμο *Κωστής Παλαμάς. Εξήντα χρόνια από τον θάνατό του (1943-2003) ... Πρακτικά*, τ. 2, Αθήνα, Ίδρυμα Παλαμάς, 2006, σσ. 801-815.

7. Το θέμα δεν θίγεται με τον σωστό τρόπο σε προγενέστερα μελετήματα του Π. Β. (όπως π.χ. στο βιβλίο *Αγαπημένε μου Ζαρατούστρα: Παλαμάς, Νίτσε*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006). Ο μελετητής θα ωφελούνταν πολύ, αν εγκατέλειπε τα σπασμωδικά ενασχολήματα με καθαρεύοντες και μη, ελλαδίτες λογοτέχνες του 19ου και των αρχών του 20ού αι. και διαλεγόταν με τις φιλοσοφημένες και έγκυρες μελέτες και κριτικές του Δημήτρη Ν. Λαμπρέλλη (βλ., π.χ., *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα. «Τέχνη» και «Διόνυσος»*, Βλαστός και Καζαντζάκης, Αθήνα, «Παπαζήση», 2009, ιδίως σσ. 218-235) και άλλων

ερευνητών (στις οποίες δεν παραπέμπει ποτέ): φυσικά, ακόμη προτιμότερο θα ήταν να στρεφόταν αποκλειστικά στην υπηρεσία της λογοτεχνικής και κριτικής παραγωγής της ιδιαίτερης πατρίδας του στα τελευταία 60 χρόνια, όπου θα είχε περισσότερες ελπίδες να «πρωτοτυπήσει».

8. Όπως τα εξής, π.χ., βιταλιστικά, νισεί(στι)κά κτλ. (εγώ υπογραμμίζοντας, όπως και παρακάτω, την ορθογραφία): «Συγκρατιέτα [ο Βλαστός απέναντι στην «ωραία συγκίνηση»], παλληκαρία. Δε λύνει σε δακρυοπλημμύριστα μοιρολόγια, μήτε φανερώνεται σε λαγγέματα άρρωστου και βογγητά τρυφάνας», *Κωστή Παλαμά Απαντα*, τ. 6, σ. 319: «Η φυσιολαγρία του ποιητή [Βλαστού] θυμίζει άλλοι την παλαική απλότη των τραγουδιτάδων, από το μεθύσι της υγείας μεθυσμένων». ό.π., σ. 321: «[...] μας θυμίζουν πως ο άνθρωπος πρέπει να θέλει, και μας τονώνουν τον πόθο της ζωής και μας δυναμώνουν την αγάπη προς την ενέργεια. Ο ποιητής της “Ζωής” σα να είναι και της γερής ζωής το παιδί, σα να είναι και της δύναμης τ’ ανθρώπου ο διαλαλητής», ό.π., σ. 322: «αντιπάθεια που μπορεί να κινηθεί από τέτοιους στίχους στη σκέψη μερικών λεπτοκάστων και λεπτοτόχαστων (αξιοσέβαστων πάντα)», ό.π., σ. 323: «παλληκαρία φλόγα», «κλειεί νιάτα» κ.ο.κ., ό.π., σ. 325: «μπορεί και να μη βρισκόμαστε και όλως διόλου σύμφωνοι – ποιος ξέρει! – στο μεταχείρισμα κάποιων ιδεών που μας οίχνη [ο Βλαστός]», ό.π., σ. 325: «“Η υγεία είναι βαριά κάπως – κι όλοι οι μαρμαρένιοι Παρθενώνες είναι χτισμένοι πάνω σ’ απελέκτους βράχους”», ό.π., σ. 325: «οι [κατά Krumbacher, αλλά και Βλαστό] καλοί και οι ευγενικοί της κοινωνίας», ό.π., σ. 433: «“και τους θεούς θανατόρο σουρούπμα ας σκεπάσει. / [...] και φύτρα λεβέντικη να σπείρουμε.”», ό.π., σ. 436: «το δικό σου [του Βλαστού] το σονέτο [...] έχει την αντρικεία την απλότητα του δωρικού στύλου», ό.π., σ. 438.

9. Τη συνόψισε ορθά στα 1990 ο Γ. Π. Σαββίδης, *Βασικά θέματα της ποίησης του Κ. Π. Καβάφη...*, ό.π. (σημ. 1), «3β. Χριστιανική προοπτική», σ. 61: «[...] είμαι υποχρεωμένος να δηλώσω την πεποίθησή μου πως ο Καβάφης, όχι απλώς γεννήθηκε Χριστιανός Ορθόδοξος – όπως οι πλείστοι από εμάς –, αλλά και επέλεξε να μείνει ευσεβής πιστός ίσαμε το τέλος του. Άρα, και αμαρτωλός ένωθε, και σε υπερανθρώπινες δυνάμεις επίστευε, και ελπίδες μεταθανάτιας ζωής έτρεφε». Ευτυχώς ο δάσκαλος δεν περίμενε τη δημοσίευση της διδακτορικής διατριβής της μαθήτριάς του D. Haas, υποστηρυγμένης το 1987 και δημοσιευμένης μόλις το 1996, αφού η κινούμενη άβολα, τουλάχιστο μέσα στα ελληνορθόδοξα νερά, μελετήτρια, δεν κατάφερε ή δεν θέλησε ποτέ να μας δώσει την απαραίτητη συνέχεια της εργασίας της, δηλ. την παρακολούθηση του «θρησκευτικού προβλήματος» στον Καβάφη κατά τη σημαντικότερη φάση της λογοτεχνικής του ζωής, από το 1911 ως το 1933.

Στα όσα σημειώνει ο Σαββίδης θα πρόσθετα πως ο ποιητής φαίνεται να «ενστερνιζόταν και την κοινωνική (τουλάχιστον) ηθική και την αλληλέγγυη αγάπη του χριστιανισμού», αν και με τρόπο διαφορετικό απ’ ό,τι τα παπαδοπαίδια της ελλαδικής κολλυβάδικης και αντιδραστικής παράδοσης και οι επίγονοί τους, όσοι τουλάχιστον επιχειρούν, κατά καιρούς, να μειώσουν, με άκριτες και αστείς συγκρίσεις, αυτόν τον αδιαμφισβήτητο χριστιανό της παράδοσης του μεζονος ελληνισμού και της βυζαντινοπατριαρχικής οικουμενικότητας.

10. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ήταν χριστιανός ο Καβάφης;», εφ. *Το Βήμα*, 28.4.1973, Πάνω νερά..., Αθήνα, «Ερμής», 1973, σσ. 119-120, *Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής (1902-1911)* ..., Αθήνα, «Ερμής», 1983, σσ. 49, 78-79, και Λ. Σαββίδη, *Λεύκωμα Καβάφη 1863-1910*, Αθήνα, «Ερμής», 1983, σσ. 352-353 (όπου και φωτογραφία του αυτογράφου). Δεν περιλαμβάνω προγενέστερες γραφές και διορθώσεις πάνω στο αυτόγραφο, αλλά διορθώνω σε δύο σημεία τη στίξη με βάση αντιβολή του χειρογράφου.

11. *Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής...*, ό.π., σ. 79.

12. Δεν σχολιάζω την αμίμητη έκφραση ευχαριστιών του Π. Β. σε ... νεκρό αποδέκτη, *Νέα Εστία* 87, τ. 173, τχ 1858, Ιούν. 2013, σ. 204 σημ. 4.

13. Και όχι μόνον εκεί όπου παραπέμπει το (ελλιπές) λήμμα «Βλαστός, Πέτρος» των Καριοφίλη Μητσάκη και Ευδοκίας Παραδείση στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι*, Αθήνα, Πατάκης, 2007 (και ανατυπώσεις), σ. 308.

Βλ., καλύτερα, την ηλεκτρονική επιλογή βιβλιογραφίας του Ε.ΚΕ.ΒΙ. (www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=126): ξεχωρίζουν οι ποικίλες εργασίες των Κλέωνα Παράσχου και Ρένα Σταυρίδη-Πατριού, το εγκυκλοπαιδικό λήμμα του Αλέξανδρου Αργυρίου στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* της Εκδοτικής Αθηνών, τ. 2, σσ. 315-316 (1984) και οι δημοσιεύσεις γραμμάτων στη σειρά *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών...* (1985-1988): βλ. επίσης τη μονογραφία του Δ. Λαμπρέλλη *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα...*, ό.π., και το μελέτημά μου «Μερικές παρατηρήσεις και σκέψεις με αφορμή τη μεσοασιατική και απωανατολική γραμματειακή διάσταση στον Ν. Καζαντζάκη», στον τόμο *Ο κοσμοπολιτισμός του Καζαντζάκη. Πρακτικά διεπιστημονικής Ημερίδας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης 5 Νοεμβρίου 2007*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ. / Εργαστήρι Συγκριτικής Γραμματολογίας, 2008, σσ. 135-172 (αναδημ. σε μικρές προσθήκες στον τόμο Σ. Ν. Φιλίππιδης, επιμ., *Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Νίκος Καζαντζάκης*

2007: πενήντα χρόνια μετά» (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο & Ρέθυμνο, 18-21 Μαΐου 2007), Ηράκλειο, Π.Ε.Κ. - Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2010, σσ. 107-144, καθώς και στον τόμο Ε. Σταυροπούλου - Θ. Αγάθος, επιμ., Νίκος Καζαντζάκης. Παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις, Αθήνα, Γκοβόστης, 2011, σσ. 159-179).

14. Κ. Θ. Δημαράς, *Δημήτριος Καταρτζής Τα Ευρισκόμενα*, Αθήνα, «Ερμής», 1970 (και επανεκδόσεις), «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελούνται και να μη βλάπτονται απ' τα βιβλία τα φράγματα και τα τούρικια, και ποια να 'ναι η καθαυτός τους σπουδή», σ. 51 («εκείνα τα βιβλία όμως πόχουνε δόντια, είναι πικρά και τα 'φήνει»).

15. Στο άρθρο του Π. Β. (όπου μόνος, αν και αποσιωπώμενος, συμπαραστάτης του είναι Η Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη του Δ. Δασκαλόπουλου) ο πολύγλωσσος ελληνιστής C. G. Tarelli, συγγραφέας γραμματικοσυντακτικών και λεξικολογικών άρθρων, παραμένει «κάποιος», που απλώς «αργότερα θα μεταφράσει και αυτός κάποια ποιήματα του Καβάφη» (σσ. 211-212).

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Ανάγνωση και παρανάγνωση. Η περίπτωση του καβαφικού ποιήματος «Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι»

Ο τίτλος αυτής της δοκιμής δηλώνει και το ζητούμενό της, την ανάγνωση και παρανάγνωση ενός ποιήματος του μεγάλου Αλεξανδρινού, ο οποίος υπήρξε, όπως έχει δείξει ήδη ο Μαρωνίτης, ποιητής-αναγνώστης και αναγνώστης-ποιητής.¹ Ωστόσο, η παρανάγνωση ενός ποιήματος, είτε με την έννοια της αστοχίας (που βρίσκεται όμως κοντά στον στόχο=[παρά]), είτε με την έννοια της λωξής ανάγνωσης, όπως σημειώνει ο παραπάνω μελετητής, δεν εξαρτάται μόνον από τις ψυχολογικές, διανοητικές και συνειρμικές συνθήκες του αναγνώστη του, ορίζεται πολλές φορές και από τις συνθήκες του ίδιου του ποιήματος, δηλαδή από τις συνθήκες της ποιητικής γραφής, οι οποίες βρίσκουν τη συνισταμένη τους στον ίδιο τον δημιουργό ποιητή.² Αν μάλιστα υιοθετήσουμε την οπτική του Harold Bloom για την αγωνία της επίδρασης που αισθάνονται ακόμη και ισχυροί ποιητές-επίγονοι έναντι ισχυρών επίσης ποιητών-προγόνων, τότε η ποιητική γραφή από τη φύση της είναι «μια διαρκής παρανάγνωση», αφού τα κείμενα και άρα οι ποιητές τους αναφέρονται σε άλλα κείμενα και άλλους ποιητές. Υπό την έννοια αυτή όμως κάθε ανάγνωση είναι μια παρανάγνωση, μια παρέκκλιση, ένα «κλίναμεν», όπως το ονομάζει ο Bloom στη θεωρία του, με βάση τη λέξη του Λουκρητίου «clinamen» (*De Rerum Natura*, 2: 292). Εξάλλου, σύμφωνα με τον αμερικανό θεωρητικό, η ιστορία της μοντέρνας ποίησης δεν είναι παρά η ιστορία αυτών των παρεκκλίσεων.³ Κατά συνέπεια θεωρούμε ότι η προβολή και ο κατοπτρισμός του εν λόγω καβαφικού ποιήματος στην οθόνη της σοφόκλειας τραγωδίας *Αίας*, από όπου αποσπάστηκε ο στίχος του τίτλου, για να συγκροτηθεί η καβαφική σκηνοθεσία, μπορεί να φωτίσει τόσο τον βαθμό της ανάγνωσης όσο και της παρανάγνωσης αυτής της σκηνοθεσίας.

Σκόπιμο είναι, πριν επιχειρήσουμε να διακριβώσουμε τον βαθμό της ανάγνωσης και παρανάγνωσης που προκύπτει από αυτή την προβολή του καβαφικού ποιήματος στην σοφόκλεια τραγωδία, να παραθέσουμε το ίδιο το ποίημα, το οποίο γράφτηκε το 1913 και περιλαμβάνεται πλέον στη νέα έκδοση των «Ανεκδότων» ποιημάτων και στιχουργημάτων του Καβάφη από τον Γ. Π. Σαββίδη, με τον τίτλο: «Κρυμμένα ποιήματα» 1877;-1923 (Αθήνα 1993).

«Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι»

«Τῶντι», εἶπ' ὁ ἀνθύπατος, κλείοντας τὸ βιβλίον, «αὐτὸς ὁ στίχος εἶν' ὠραῖος καὶ πολὺ σωστός·
τὸν ἔγραψεν ὁ Σοφοκλῆς βαθιὰ φιλοσοφώντας.

*Πόσα θα πούμ' εκεί, πόσα θα πούμ' εκεί,
και πόσο θα φανούμε διαφορετικοί.
Αυτά που εδώ σαν άγρυπνοι φρουροί βαστούμε,
πληγές και μυστικά που μέσα μας σφαιλούμε,
με καθημερινή αγωνία βαρεία,
ελεύθερα εκεί και καθαρά θα πούμε».*

*«Πρόσθεσε», είπε ο σοφιστής, μισοχαμογελώντας,
«αν τέτοια λεν εκεί, αν τους μέλλει πια».*

Όπως παρατηρούμε, ο Καβάφης επιλέγει ως τίτλο του ποιήματός του ακριβώς τον τελευταίο στίχο (865) της στ' και τελευταίας μονολογικής ρήσης του Αίαντα στο γ' επεισόδιο της ομότιτλης τραγωδίας. Ο ήρωας έχει ήδη απομακρυνθεί από τους οικείους του, μετά τον περιφνημό πλαστό λόγο του (646-692) στο β' επεισόδιο, και τελεί κατά μόνος την αυτοκτονία του, επικεντρώνοντας πάνω του, πριν από την επιπάροδο, τα βλέμματα των θεατών σε μια πολύ δυνατή οπτική ρήση και σκηνή.⁴ Αυτός ο στίχος (τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι = τα άλλα σε αυτούς που βρίσκονται στον Άδη κάτω θα τα πω) συνιστά επομένως τα τελευταία λόγια του ζώντος Αίαντα και διαγράφει από την άλλη με τον μέλλοντα χρόνο (μυθήσομαι) την τροχιά ενός άλλου λόγου, αινιγματικού και αγνώστου, θα έλεγε κανείς, εμμένοντας σε δοξασίες που θέλουν μετά θάνατον όχι μόνον μια άλλη υπόσταση για τον άνθρωπο αλλά και έναν άλλο λόγο.

Ωστόσο δημιουργείται το απλό ερώτημα: τί άλλο θα μπορούσε να πει ο Αίαντας, ο οποίος και στις μονολογικές ρήσεις του και στους διαλόγους του είπε όσα τον βασάνισαν; Κατά τούτο, ο στίχος αυτός είναι βαθύτατα ειρωνικός ήδη από τον Σοφοκλή, ο οποίος μπροστά στο κοινό του υπαινίσσεται με αυτόν τον τρόπο την οδυσσειακή σκηνή της ραψωδίας λ, όπου ο Αίαντας στον κάτω κόσμο αποφεύγει να μιλήσει τελικώς με τον Οδυσσέα, χλωμένος καθώς είναι παντοτινά για την αδικία που έγινε σε βάρος του με τα όπλα του Αχιλλέα. Ο στίχος αυτός δεν έχει λοιπόν καμιά εμπράγματη υλοποίηση, αφού προέκτασή του είναι η σιωπή του ίδιου του ήρωα, εκτός και αν θεωρήσουμε την ίδια τη σιωπή ως μορφή λόγου.⁵ Στον Καβάφη παρά ταύτα ο σοφόκλειος στίχος στηρίζει ολόκληρο το ποίημα και συζητείται με ειρωνική εκ νέου διάσταση,⁶ παράγει λόγο και σκηνοθετεί τον σχολιασμό του σε μια ενδοποιητική πράξη ανάγνωσης. Με την αμεσότητα και την απλότητα του καβαφικού ρεαλισμού, ο ανθύπατος κλείνει το βιβλίο με την τραγωδία Αίας – έτσι αρχίζει το ποίημα – ανοίγοντας από την άλλη τη συζήτηση για έναν στίχο που δεν συζητήθηκε ποτέ στην τραγωδία. Έχω την αίσθηση, λοιπόν, ότι με τον ίδιο τον τίτλο του ποιήματος και το κλείσιμο του βιβλίου κλείνει η πράξη της ανάγνωσης από τον ποιητή και ανοίγει η πράξη της γραφής και της παρανάγνωσης, με την έννοια ότι συνείρονται, εξ αφορμής του στίχου και του μύθου, στο προσωπείο του ποιητή όχι μόνον ο ανθύπατος και ο σοφιστής, δηλωμένα από το ποίημα δημιουργήματα του Καβάφη, αλλά λανθάνοντως και – εν προκειμένω – ειρωνικώς οι φιγούρες του Αίαντος (ανθυπάτου;) και του Οδυσσέως (σοφιστής;), προς τον οποίο ούτως ή άλλως λοξοκοιτάζει ο σοφόκλειος στίχος, με βάση την ομηρική παράδοση για την ιδιότυπη συνομιλία των δύο ηρώων στον κάτω κόσμο. Το ποίημα, επομένως, γράφει και διαγράφει την τροχιά της ανάγνωσής του, πλην όμως παρέλκει και υπο-γράφει την παρανάγνωσή του.

Για να δανειστώ το θεωρητικό υπόβαθρο του Μαρωνίτη (1986, ό.π.), η παρανάγνωση ενός ποιήματος δεν «προκαλείται [μόνον] από την ενεργητική ακριβώς στάση μας απέναντι σ' ένα ποίημα [...] επιβάλλεται συχνά και από τις συνθήκες του ίδιου του ποιήματος. Ποιες είναι αυτές: κάθε καλό ποίημα (παραδοσιακό ή νεοτερικό) μοιάζει λίγο πολύ με τον Οδυσσέα: προτού πει την αλήθεια του, λέει τα ψέματά του [...]».⁷ Θεωρώ, λοιπόν, ότι οι ίδιες οι συνθήκες του ποιήματος επιβάλλουν όχι μόνον την ανάγνωσή του αλλά ταυτοχρόνως και την παρανάγνωσή του, ακριβώς για να διαχωριστεί το σημείο της διατομής και της επαφής τους. Κατά συνέπεια, η ειρωνική εμμονή του Καβάφη στον σοφό-

κλειο στίχο (τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι) δεν μπορεί παρά να υποβάλλει αρχικώς και στη συνέχεια – όσο αυξάνει η κλίμακα του ποιήματος – να επιβάλλει την ανάκληση της ματαιωμένης συνομιλίας του Αίαντα με τον Οδυσσέα στον Άδη.

Πράγματι, αν εγκύψουμε στο ποίημα, θα διαπιστώσουμε ότι το ζήτημα του μέλλοντος λόγου (μυθήσομαι) που δεν εκφωνήθηκε ποτέ, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, παρά μόνον ιδιοτύπως με τη λαλούσα σιωπή του Αίαντα στον Άδη, υπογραμμίζεται επαναληπτικά και εμφατικά στην ανάπτυξη του ποιήματος: *πόσα θα πούμ' εκεί, πόσα θα πούμ' εκεί* (στίχ. 4), *ελεύθερα εκεί και καθαρά θα πούμε* (στίχ. 9), *αν τέτοια λεν εκεί* (στίχ. 11). Συμβαίνει επομένως στην ποσοτική και νοηματική έκταση του ποιήματος, από τον τίτλο έως και τον 11^ο στίχο, να διαστίζεται το ποιητικό σώμα από δηλώσεις ενός λόγου που θα μείνει τελικώς στην εκκρεμότητα του χρόνου ως ένας λόγος φωνητικά τουλάχιστον ανεπίδοτος.⁸ Υπό την έννοια αυτή, με το επιλογικό δίστιχο του σοφιστή, το ποίημα δεν ολοκληρώνεται μόνον κατά την επιφάνειά του αλλά και κατά το ειρωνικό βάθος του, όπως το φωτίζει η σκηνή της ομηρικής νέκυιας με τον λόγο του Οδυσσέα. Αυτό το ειρωνικό κβαφατικό κλείσιμο του ματιού όχι μόνον στον σοφόκλειο στίχο αλλά και στο ομηρικό του υπόβαθρο το ενισχύει μια παραλλαγή ή χειρόγραφο προσθήκη στο εν λόγω ποίημα. Παραθέτω:

Στόματα θ' ακουσθούν που έζησαν βουβά.
Εκείνος που ασήμαντη ζωή τραβά,
που σκύφτει το κεφάλι του κι απάντησι δεν κάνει
και που αφηφιέται και πατιέται ως να πεθάνει,
εκεί θα [πει], θα πει – θα πει να ξεθυμάνει. (Αν: 242)

Η ειρωνεία είναι ηχηρή, αφού αυτή η παραλλαγή ή προσθήκη στο ποίημα «Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι» σημειώνει εμφανέστατη απόκλιση από τον Αίαντα, καθώς και το στόμα του ακούστηκε και ζωή ασήμαντη δεν είχε και το κεφάλι δεν έσκυψε και εκεί δεν είπε και επομένως δεν ξεθύμανε, αφού παρέμεινε αμίλητος και αδιάπτωτα χολωμένος στον Άδη. Βεβαίως, αφηφιήθηκε και πατήθηκε ως να πεθάνει – είναι η μόνη σύγκλιση με το σοφόκλειο πλαίσιο, η οποία ωστόσο δεν μειώνει την ειρωνεία.⁹ Κατά φοβερή μάλιστα σύμπτωση (;), ο Καβάφης χρησιμοποιεί το ρήμα *αφηφιέται*, το οποίο και ανακαλεί όλο τον μύθο για την κρίση των όπλων και την επιδίκασή τους στον Οδυσσέα με ψήφους των Αχαιών.¹⁰

Αν αφεθούμε μάλιστα στην ορμητική δύναμη της παρανάγκωσης, ο σοφιστής απηχεί με το *μισοχαμογελώντας* όχι μόνον τον περίφημο αιάντειο γέλωτα των παραισθήσεων που σφραγίζουν το α' μισό της τραγωδίας αλλά και το γέλιο των Ατρείδων και του Οδυσσέα που χλευάζουν τον ήρωα, όπως ο ίδιος νομίζει (366-367). Το δε ουσιαστικό *σοφιστής* ανακαλεί τον χαρακτηρισμό *σοφός* που αποδίδεται με θετικές ωστόσο παρά αρνητικές υποδηλώσεις στον Οδυσσέα από τον Χορό στο τέλος της τραγωδίας (1374-1375), αφού ο βασιλιάς της Ιθάκης συμβάλλει με την πειθώ του στην αποκατάσταση του Αίαντα ως ήρωα, που αξίζει να τιμηθεί με την ταφή.¹¹ Το σκανδαλωδέστερο όμως σημείο για την παρανάγκωση του ποιήματος βρίσκεται στην προτελευταία λέξη του: *μέλλει*. Ο σοφιστής *μισοχαμογελά* γι' αυτά που λέει ο ανθύπατος και σχολιάζει: «αν τέτοια λεν εκεί, αν τους μέλλει πια». Ανασκάπτοντας το εστιακό βάθος του ποιήματος με οδηγό αυτόν τον ακροτελεύτιο στίχο και ευρισκόμενοι στο εκεί που υπαινίσσεται ο σοφιστής (Οδυσσέας-Καβάφης), στον γλωσσικό δηλαδή λειμώνα της λ ραϊφωδίας, θα συναντήσουμε τον ιθακήσιο ήρωα να απευθύνεται στον Αίαντα με το ίδιο ρήμα στη φράση «*οὐκ ἄρ' ἔμελλες*», σχολιάζοντας την άκαρπη σε λόγο εμπειρία του από την οπτική του επαφή με τον χολωμένο γιο του Τελαμώνα: «*Αἴαν, παῖ Τελαμῶνος ἀμύμονος, οὐκ ἄρ' ἔμελλες/ οὐδὲ θανῶν λήσσειν ἔμοι χόλου εἵνεκα τευχῶν/οὐλομένων;*» (553-555): «*Αἴαντα, του τίμιου Τελαμώνα γιε, δεν ἔμελλες αλήθεια μήτε νεκρός να λησμονήσεις την οργή μαζί μου, για εκείνα τα καταραμένα όπλα*» (μτφρ. Μαρωνίτης). Αυτό το *ἔμελλες* του Οδυσσέα της

νέκυιας αντιβουίζει δυνατά στο μέλλει του σοφιστή του καβαφικού ποιήματος. Να είναι σύμπτωση, λανθασμένη γραφή ή ηθελημένη του ποιήματος και του ποιητή οφειλή και υποδήλωση για την υπόγεια διασύνδεση της ανάγνωσης με την παρανάγνωση; Η εύλογη σκέψη ότι ο προσεκτικός Σαββίδης έχει κάνει εκδοτικό λάθος και ότι ο ποιητής είχε γράψει *μέλει*,¹² διότι αυτό πράγματι επιβάλλει το νόημα και η σύνταξη του ρήματος με την αιτιατική (*αν τους μέλει= αν τους νοιάζει πια*), μοιάζει να ασθενεί μπροστά στη σθεναρή ποιητική πρόθεση, αφού ο Καβάφης γνωρίζει πολύ καλά, όπως φαίνεται από τα ποιήματά του, και τη γλωσσική και τη νοηματική διάκριση των δύο ρημάτων: *μέλει-μέλλει*. Στο ποίημα για παράδειγμα: «*Η αρρώστια του Κλείτου*» συναντούμε το ρήμα *μέλει+αιτιατική*: *Η κουτή / δεν νοιώθει που τον μαύρο δαίμονα λίγο τον μέλει / αν γάνει ή αν δεν γάνει ένας χριστιανός* (18-20). Το ρήμα *μέλλω* μάλιστα χρησιμοποιείται σε παράγωγους μετοχικούς τύπους (βλ. τα ποιήματα: *Εν πορεία προς την Σινώπη*: στίχ. 9: *στο μέλλον αγαθά. Η διορία του Νέρωνος*: στίχ. 7: *για τους μέλλοντες κινδύνους*).¹³

Όπως εξάλλου μας πληροφορεί σε επιφυλλίδα του ο Μ. Σουλιάτης (*Το Βήμα*, 24.1.1999), «για να δούμε πόσο πολύ οι ποιητές το εννοούν αυτό που λένε», ο Καβάφης, όταν κάποτε ο αδελφός και μεταφραστής του Τζον Καβάφης απέδωσε το ρήμα «δεν εξετάζω» του στίχου: «*Αν είμαι ευτυχής ή δυστυχής δεν εξετάζω*» από το ποίημα «*Πρόσθεσις*» (βλ. *Κρυμμένα ποιήματα*) με το «*smallest care= δεν με μέλει*», αντέδρασε έντονα ισχυριζόμενος: «*Εξ άπαντος πρέπει να βγει εκείνο το “smallest care”*. Είναι ένα πράγμα το οποίο δεν είπα εις το ποίημά μου, το οποίο δεν είχα σκοπό να πω, και το οποίο πιστεύω δεν θα γράψω ποτέ. Εκείνο που έγραφα είναι ότι “δεν εξετάζω” εάν είμαι ευτυχής ή δυστυχής. Δεν εξετάζω, όχι “δεν με μέλει”».

Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορεί αβίαστα να εξαχθεί για τη χρήση του ρήματος *μέλλω* στο ποίημα «*Τα δ' άλλα εν Άδου τοις κάτω μυθήσομαι*» είναι ότι ο Καβάφης, που έχει διαβάσει ως *poeta doctus* τη ραψωδία λ και γνωρίζει παράλληλα πολύ καλά τη σημασία των λέξεων, διατηρεί σκοπίμως το ρήμα *μέλλω* (*αν τους μέλει πια*), ακριβώς για να παραπέμφει διακειμενικά στο *οὐκ ἄρ' ἔμειλλες* του Οδυσσέα και να υποβάλει συγχρόνως, με την ομοηχία του ρήματος και τη χρήση της αιτιατικής, άλλα σημαίνοντα, τα οποία ρητώς θα συμπύκνωνε η αναμενόμενη γραφή: *αν τους μέλει πια*. Υπό την έννοια αυτή απασφαλίζεται διπλά το ποίημά του προς την κατεύθυνση και της ανάγνωσης και της παρανάγνωσης με ορίζοντα την καλά κρυμμένη καβαφική πρόθεση και εστιακό βάθος όχι μόνον τον σοφόκλειο Αίαντα αλλά και τον ομηρικό Οδυσσέα της νέκυιας. Με άλλα λόγια, το ποίημα τη στιγμή που προσφέρει τον καβαφικό εαυτό του, την ίδια στιγμή παρέλκει τη σοφόκλεια και ομηρική γενεα-λογία του, με τους πρωταγωνιστές *ανθύπατο* και *σοφιστή* να καθρεπτίζονται στο κάτοπτρο της ανάγνωσης και να παραμορφώνονται σε Αίαντα και Οδυσσέα στο κάτοπτρο της παρανάγνωσης, όπου και τελικά συνομιλούν. Με αυτόν τον τρόπο όμως η παρανάγνωση του ποιήματος δεν αντιστρατεύεται την ανάγνωσή του, αντιθέτως την κατακυρώνει ή τουλάχιστον την ισορροπεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Θέλω και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τον Δ. Κόκορη, επίκουρο καθηγητή στο τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ., για την πολύτιμη συζήτηση που είχα μαζί του. Ευχαριστώ επίσης τη διάκτορα φιλολογίας Ναταλία Δελιγιαννάκη, για τις χρήσιμες επισημάνσεις της.

1. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Κ. Π. Καβάφης*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σσ. 39-62. Στην έρευνα του Μαρωνίτη δεν λαμβάνεται υπόψη το προς συζήτηση ποίημα «*Τα δ' άλλα εν Άδου μυθήσομαι*».

2. Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Πίσω Μπρος. Προτάσεις και υποθέσεις για τη νεοελληνική ποίηση και πεζογραφία*, Αθήνα, Στιγμή, 1986, σσ. 183-197. Ομολογημένες οι οφειλές μου στο δοκίμιο του: «*Παρανάγνωση-Ανάγνωση-Φιλολογική ανάγνωση*», όπου και στηρίζεται εν πολλοίς το θεωρητικό πλαίσιο αυτής της δοκιμής.

3. Βλ. Η. Bloom, *Η αγωνία της επίδρασης, Μια θεωρία για την ποίηση*, Εισαγωγή, μετάφραση, σημει-

- ώσεις: Δ. Δημηρούλης), Αθήνα, Άγρα, 1989, σσ. 9-31 (εισαγωγή: Δ. Δημηρούλης, 57-85, ειδικά: 83-85).
4. Βλ. Δ. Ε. Περοδασκαλάκης, *Σοφοκλής. Τραγικό θέαμα και ανθρώπινο πάθος*, Αθήνα, Gutenberg, 2012, σσ. 25-47, για το σκηνικό, εξωσκηνικό και εσωσκηνικό θέαμα στην τραγωδία *Αίας*, κυρίως σσ. 46-47 για την τελευταία σκηνή και ρήση με τον Αίαντα ζώντα.
5. Βλ. Κ. Ε. Αποστολάκης, «Οδυσσέως και Αίαντος ομιλία (λ 541-567): Η ρητορική του λόγου και της σιωπής», *Φιλολογική* 74 (2001) 27-33.
6. Βλ. Γ. Δάλλας, *Ο Καβάφης και η Δεύτερη Σοφιστική*, Αθήνα, Στιγμή, 1984, σ. 106· F. M. Pontani, *Επτά δοκίμια και μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1991, σσ. 176-177· Μ. Πιερός, *Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του «μέσα»-«έξω» στην ποίηση του Καβάφη*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1992, σ. 360, για την ειρωνεία του σοφιστή με το «μισοχαμογελώντας» αντίβαρο στο «βαθιά φιλοσοφώντας» του Σοφοκλή· Ν. Βαγενάς, «Η ειρωνική γλώσσα», *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη. Επιλογή κριτικών κειμένων* (Επιμέλεια: Μ. Πιερός), Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1994, σσ. 347-358.
7. Βλ. Μαρωνίτης, ό.π. (σημ. 2), σσ. 191-193.
8. Βλ. Πιερός, ό.π. (σημ. 6), σσ. 345-374, για το μοτίβο της αναστολής του λόγου σε ποιήματα του Καβάφη. Ειδικά για το εν λόγω ποίημα, βλ. σσ. 359-361.
9. Για το μοτίβο της σημαντικής και ασήμαντης ζωής, της αφηρησιάς των δυνατών ή αδύνατων προσώπων με βάση τον σοφόκλειο Αίαντα, πρβλ. το εν λόγω καβαφικό ποίημα και την παραλλαγή ή προσθήκη του με τον Αίαντα του Ρίτσου. Βλ. επίσης Δ. Ε. Περοδασκαλάκης, «Ο Αίας του Γιάννη Ρίτσου. Από τον αρχαίο χιτώνα στην άσπρη, σχισμένη νυχτιλιά», *Αριάδνη* 17 (2011) 343-357, για τις συγκλίσεις και αποκλίσεις του Αίαντα του Ρίτσου από το σοφόκλειο πρότυπό του.
10. Βλ. για την κρίση του όπλου τις εκδοχές του Σοφοκλή (*Αίας* 41-47), της *Οδύσσειας* (λ 547), της *Μικρής Ιλιάδας* (Σχολ. Αριστοφ. Ιππ. 1056), του Κόντου Συμυρναίου (*Λόγος Ε*, 318-320), του Πινδάρου (*Νεμ.* 8.26).
11. Βλ. Α. F. Garvie, *Σοφοκλέους Αίας, Κριτική και ερμηνευτική έκδοση* (μτφρ. Ναταλία Τζένου, επιμ. Ν. Π. Μπεζαντάκος), Αθήνα, Καρδαμίτσα, 2010, σ. 377, σχόλιο στους στίχους 1374-1375.
12. Για τον Π. Μπουκάλα (εφ. *Καθημερινή*, 13.5.2003) το μέλλει της έκδοσης Γ. Π. Σαββίδη (*Κ. Π. Καβάφης, Κρυμμένα ποιήματα*, ό.π.) ίσως πρέπει να διορθωθεί σε μέλει.
13. Βλ. Ξ. Α. Κοκόλης, *Πίνακας λέξεων των 154 ποιημάτων του Κ. Π. Καβάφη*, Αθήνα, Ερμής, 1976.

Δημήτρης Ε. Περοδασκαλάκης

Η τύχη του καβαφικού έργου στην πόλη του Καλβίνου

Είναι γνωστό το πόσο σημαντικές υπήρξαν για τη «διεθνοποίηση» του Καβάφη οι γαλλικές μεταφράσεις του έργου του. Από τις πρώτες απόπειρες του Hubert Pernot, δείγματα αναγνώρισης και φιλίας προς τον ποιητή στη δεκαετία του '20¹ ή αργότερα τις προσεγμένες και χαμηλόφωνες μεταφράσεις του Γεωργίου Παπουτσάκη² ή του Θεόδωρου Γρίβα,³ μέχρι την εκρηκτική και εν πολλοίς αυθαίρετη μετάφραση της Γιουρσενάρα⁴ ή το πρόσφατα βραβευμένο «Περιμένοντας τους βαρβάρους» του Dominique Grandmont,⁵ ο Καβάφης στη Γαλλία μεταφράζεται και κυκλοφορεί σε καλαίσθητες εκδόσεις αλλά και σε εκδόσεις τσέπης, κατακτώντας σταθερά το μέσο (θα λέγαμε) γαλλόφωνο αναγνωστικό κοινό. Στην Ελβετία όμως; Στην προτεσταντική γαλλόφωνη Ελβετία της περιφέρειας, αυτής που παράγει, εκτός από τυριά και σοκολάτες, και σκοτεινούς ποιητές όπως ο Philippe Jacottet ή η Anne Perrier, ποια είναι η πρόσληψη του καβαφικού έργου;

Πρώτος ο Samuel Baud-Bovy, πνεύμα ανήσυχο και διορατικό, επιστρέφοντας στη Γενεύη μετά από δύο χρόνια σπουδών στην Ελλάδα αναγνωρίζει την αξία του ποιητή και τού ζητά τις πλήρεις συλλογές του για να διδάξει στο Πανεπιστήμιο, νεαρός επιμελητής τότε, την ιδιοτυπία της ποιητικής του γλώσσας. Νά, λοιπόν, τί γράφει ο εικοσιεξάχρονος ελβετός νεοελληνιστής στον ποιητή δυο χρόνια πριν πεθάνει:

Κύριε,

Διορισμένος επιμελητής στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, θα επιθυμούσα να εμβαθύνω στο έργο σας το οποίο αποτελεί μία τόσο ενδιαφέρουσα περίπτωση σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, που θα είναι και το θέμα των παραδόσεών μου φέτος.

Θα επιθυμούσα να μελετήσω στη διαχρονική του εξέλιξη το σύνολο του ωραίου έργου σας, πράγμα το οποίο δεν μπόρεσα να κάνω μέσω των ανθολογιών και των αποσπασμάτων που δημοσιεύονται σε άρθρα και είναι το μόνο υλικό το οποίο διαθέτω.

Θα ήταν πολύ αδιάκριτο από μέρους μου να σας ρωτήσω σε ποιον θα έπρεπε να αποτανθώ για να αποκτήσω μια πληρέστερη συλλογή των ποιημάτων σας; Σε περίπτωση που καταφέρω να τα συγκεντρώσω, θα τα καταθέσω στη δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης μας για να μπορέσουν να επωφεληθούν όλοι οι ελληνομαθείς μας.

Με την ελπίδα ότι θα μου συγχωρέσετε την πρωτοβουλία που αναλαμβάνω, δεχτείτε τον θαυμασμό μου και τη βαθιά μου εκτίμηση.

Samuel Baud-Bovy
Licencié ès Lettres, Chargé de cours
à l'Université de Genève⁶

Ο ποιητής ευχαριστώντας τον για το ενδιαφέρον του θα απαντήσει ευγενικά και θα του στείλει τρεις ποιητικές συλλογές μέσω του Δημητρίου Πετροκόκκινου, που είναι ο κύριος διαμεσολαβητής ανάμεσά τους:

Αλεξάνδρεια, 10, rue Lepsius, 6 Ιανουαρίου 1932

Αξιότιμε κ. Πετροκόκκινε,

Έλαβα το γράμμα σας της 28ης Δεκεμβρίου. Εδιάβασα μ' ενδιαφέρον τα αποκόμματα, περί του κ. Baud-Bovy, των εφημερίδων, που μ' εστειλάτε. Άλλωστε, η δι' αυτόν εκτίμησις η δική σας είναι αρίστη σύστασις.

Σας έστειλα με τον κ. Β. Αθανασιάδη, αναχωρήσαντα προχτές δι' Αθήνας, τρεις συλλογές ποιημάτων μου (για τον κ. Bovy), η μια είναι «1905-1915», η άλλη «1916-1918», και η τρίτη «1919-1931».

Όταν γράφετε εις τον κ. Bovy πέτε τον, σας παρακαλώ, πως τον ευχαριστώ θερμώς για το ότι σκοπεύει ν' ασχοληθεί με την ποίησί μου.

Με πολλήν εκτίμησι,
Κ. Π. Καβάφης⁷

Ο νεαρός φιλόλογος που έμαθε ελληνικά, όπως τονίζει η Εστία, «όχι μόνον εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά από το στόμα του ελληνικού λαού, εις την Μάνην, εις τας Κυκλάδας, εις την Κρήτην, εις την Μυτιλήνην [...]»,⁸ θα δάξει συστηματικά την ποίηση του Καβάφης, θα μελετήσει τη γλώσσα του, θα εξηγήσει τη γοητεία της ιδιαιτερότητάς της κι αυτό σε μια εποχή όπου η επίσημη αθηναϊκή κριτική δεν έχει αποφασίσει ακόμη αν μπορεί να εντάξει ή όχι τον Αλεξανδρινό στον κύκλο των αληθινών ποιητών. Λίγο μετά τον θάνατο του ποιητή, ο Baud-Bovy, συνοψίζοντας την εμπειρία του ως αναγνώστη και δασκάλου αλλά και ως θερμού δημοτικιστή, θα δημοσιεύσει τον Ιούλιο του 1933 στο *Journal de Genève* ένα εκτενές άρθρο για τον Καβάφη με τίτλο «Un poète néo-alexandrin»⁹ (Ένας νεο-αλεξανδρινός ποιητής).

Το κείμενο διαιρεμένο σε δύο ευδιάκριτα μέρη παρουσιάζει από τη μια τη θεματική του Καβάφης, εμμένοντας στην αλεξανδρινή του καταγωγή και στην ταυτότητα του «διασπορικού» ποιητή, κι από την άλλη τον τοποθετεί στο ιστορικό του πλαίσιο, περιγράφοντας τον διχασμό της κριτικής απέναντί του αλλά και κατανοώντας τη μοναδικότητα του έργου του. Αρκετά πλήρης στη σύνθεσή της, αν και φανερά επηρεασμένη από το βιβλίο του Τ. Μαλάνου που τότε μόλις έχει κυκλοφορήσει,¹⁰ η εισαγωγή του παρουσιάζει σχηματικά στο ελβετικό κοινό την κατάσταση που επικρατεί στα ελληνικά γράμματα και προβάλλει τη διαφορετικότητα του Καβάφης μέσα από μια ιστορικοκοινωνική προοπτική:

Τη στιγμή που οι Αθηναίοι ομότεχοι του εξυμνούν τη γη της Ελλάδας, τα βράχια της, τα δένδρα και τα ποτάμια της και δοξάζουν τους ήρωες της Αρχαιότητας, του Βυζαντίου και της Επανάστασης, [ο Καβάφης στα ποιήματά του] επιλέγει να ζήσει ανάμεσα σε Έλληνες ή μάλλον στους «ελληνίζοντες» της αλεξανδρινής και ελληνορωμαϊκής εποχής. Εκεί βρίσκει λόγιους που ταιριάζουν στην ιδιοσυγκρασία του, λεπταίσθητους γνώστες της διαλεκτικής, που αναζητούν με λαχτάρα τη γνήσια και ευέλικτη ευφροσύνη· συχνά όμως αυτοί οι ίδιοι μοιάζουν να κινούνται στο κενό χωρίς καμία πεποίθηση και καμία πίστη, θύματα του πάθους, όπως κι εκείνος.¹¹

Επισημαίνοντας κάποια βασικά θέματα της καβαφικής ποίησης όπως ο θάνατος, το γήρας κτλ. ο Baud-Bovy τα ενσωματώνει στο μύθο της «άδειας ζωής» του ποιητή («sa vie fut triste» γράφει χαρακτηριστικά) και διαπιστώνει με έκπληξη την απουσία του φυσικού τοπίου στους στίχους του. Αυτή του η αποστροφή προς «κάθε τι το φυσικό» εξηγεί ίσως κατά τον ελβετό φυσιολάτρη το ιδιαίτερο γλωσσικό ιδίωμα του Καβάφη, αυτό το μείγμα αρχαϊζουσας και ιδιωματικής γλώσσας και τους καινούριους ποιητικούς τρόπους της ανένταχτης φωνής του.

Ενώ οι αθηναίοι ποιητές του 19ου αιώνα προσπαθούν να αντιγράψουν τους πρωτεργάτες του Ρομαντισμού μιμούμενοι την αρχαϊζουσα και αποκομμένη από τη χυμώδη του λαού γλώσσα του, υμνούν τα φύλλα που πέφτουν ή τα χλομά κρίνα των παρειών των Μουσών τους με τις πιο σπάνιες λέξεις του Θησαυρού της Ελληνικής Γλώσσας, οι διάδοχοί τους, η γενιά του '80 δεν παραδέχονται καμία άλλη γλώσσα εκτός από τη γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών και παραδόσεων. Συνεπαρμένοι από τους θησαυρούς που ανακαλύπτουν, ενθουσιάζονται με τις πλούσιες συνθέσεις, τις γόνιμες εικόνες από τις οποίες αντλούν την έμπνευσή τους και κάνει έτσι την εμφάνισή της μια καινούρια ποίηση, η οποία εκτός από τα αριστουργήματα που αντέχουν στον χρόνο, συμπεριλαμβάνει και έργα επιφανειακά και γεμάτα στόμφο. Ο Καβάφης αντίθετα στη γλώσσα του όπως και στις προτιμήσεις του αποφεύγει τη φύση και καθετί το φυσικό. Παρακινήμένος από την καλλιτεχνική του διαίσθηση αλλά και μερικές φορές την επιθυμία του να αιφνιδιάσει, εισάγει στην πλαστή γλώσσα των καθαρευουσιάνων εκφράσεις από την καθομιλουμένη ή διαλεκτικούς ιδιωματισμούς. Αυτή η μικτή γλώσσα που χρησιμοποιεί με τη στεγνή της έκφραση, την εκζήτησι, την αφαιρετικότητα της ταιριάζει απόλυτα στην ουσία της ποίησής του, μιας ποίησης αποκλειστικά διανοητικής που αποστρέφεται κάθε είδους λυρισμό.¹²

Για τον ποιητή που δεν δίσταζε να δηλώσει την απέχθειά του για τον άκρατο ρομαντισμό της αθηναϊκής σχολής, ο ορισμός της ποίησής του ως «αποκλειστικά διανοητικής και αντιλυρικής» περιγράφει εύστοχα τον ρεαλισμό για τον οποίο τόσο κατακρίθηκε από τους σύγχρονούς του. Ο Baud-Bovy κλείνει αυτή την εισαγωγική παρουσίαση του Καβάφη στο γαλλόφωνο ελβετικό κοινό επιλέγοντας να μεταφράσει από τα 154 ποιήματά του περίφημο «Περιμένοντας τους βαρβάρους».

Η σχετική άγνωστη αυτή μετάφραση (πολύ συχνότερα παρατίθεται στα γαλλικά η μετάφραση της Γιουρσενάρ) φέρει τη σφραγίδα ενός τεχνίτη του λόγου αλλά και ενός μουσικού που αναζητά στις λέξεις την οικονομία του ρυθμού. Έντιμη και στιλπνή η απόδοσή του μετακινεί με ακρίβεια στην ξένη γλώσσα το ύφος του «εσωτερικού διαλόγου» του ποιήματος: μετατρέποντας τις ευθείες ερωτήσεις σε πλάγιες και χωρίς να απομακρύνεται από το υφολογικό τοπίο των συνεχών ερωταπαντήσεων, ο Baud-Bovy καθορθώνει να μεταφέρει την ειρωνική θεατρικότητα του κειμένου. Στη θέση δηλαδή του «Pourquoi nous être ainsi rassemblés sur la place» ή του «Qu'attendons nous, rassemblés ainsi sur la place?» (Yourcenar), ο μεταφραστής εδώ τολμά την αντιστροφή και προτείνει ένα ρηξικέλευθο «ce que nous attendons, massés sur l'Agora?». «Με κίνδυνο» όπως σημειώνει ο ίδιος, «να φανεί εσφαλμένο στα γαλλικά, διατηρεί κατά το πρωτότυπο τη μορφή των ερωτηματικών προτάσεων, οι οποίες δεν αποτελούν ευθείες ερωτήσεις αλλά εισάγουν μια απάντηση σε μια ερώτηση ενός υποτιθέμενου ομιλητή». Το μεταφραστικό

αυτό τόλμημα χωρίς να προδίδει το κείμενο της αφετηρίας στη γλώσσα-στόχο ενισχύει την αποστασιοποίηση της συγκεκριμένης φωνής που θέτει τις ερωτήσεις και, καθώς οι φωνές που απαρτίζουν τον διάλογο δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά, σκηνοθετείται η δραματικότητα ενός υποθετικού «εσωτερικού διαλόγου».

Με την ίδια ευελιξία ο Baud-Bovy θα προτείνει και ένα άλλο κλειδί στο μεταφραστικό πρόβλημα του καταληκτικού στίχου: «Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μια κάποια λύσις». Το δυσμετάφραστο «κάποια λύσις» στην καρτεσιανή δομή της γαλλικής θα γίνει στη δική του απόδοση «Ces gens-là étaient une solution comme une autre», ενώ στην πολυδιαβασμένη μετάφραση της Yourcenar αυτή η «κάποια λύσις» παραμένει πρόχειρα αόριστη, αφού το «κάποια» σωπηρά εκπίπτει, ενώ στην πρόσφατη μετάφραση του Grammont ο στίχος πεζολογεί φορτωμένος με επεξηγηματικές ερμηνείες: «Ces gens-là, en un sens apportaient une solution».

Το ποίημα αυτό, το οποίο επαναφέρει στην επικαιρότητα τη μυθολογία των Βαρβάρων του τέλους του 19ου αιώνα, εντάσσει την ελληνική ποίηση ή τουλάχιστον αυτό το κομμάτι της στη φαντασμαγορία της αυτοκρατορίας και στη μόνιμη φαντασίωση της φρικτής της έκπτωσης. Γι' αυτό και αποτελεί έναν από τους βασικούς συντελεστές της παγκοσμιοποίησης του Καβάφη, παγκοσμιοποίηση η οποία κατά κάποιον τρόπο τον διαχωρίζει αμετάκλητα από τους ποιητές της «νεοελληνικής εμπειρίας». Για έναν ευρωπαϊκό φιλόλογο, όπως ο Baud-Bovy, αυτή είναι η διαφορά η οποία καθορίζει και ερμηνεύει την ποιητική πορεία του Καβάφη, διαμορφώνει τη θέση του στην ιστορία της λογοτεχνίας και τον τοποθετεί στην περιφέρεια και όχι στο κέντρο. Το 1938 γράφοντας για τον Σεφέρη, σημειώνει χαρακτηριστικά:

Όσο για την ποίηση, αυτή έχει καταφύγει σε δύο συγγραφείς που δεν υποτάσσονταν στην ορθοδοξία του δημοτικισμού, στον Καρυωτάκη και, προ πάντων, στον Καβάφη. Καταλαβαίνουμε λοιπόν πως ένας αδιάλλακτος δημοτικιστής όπως ο κ. Π. Βλαστός ζήτησε ν' αρνηθεί κάθε αξία ποιητική στον Καβάφη. Αλλά νομίζω πως δεν έπεισε κανένα, και δεν πιστεύω να πείσθηκε καν ο ίδιος. Με τη σειρά τους άλλωστε, οι ωχροί μιμητές του Καβάφη καταπιάστηκαν ν' αποδείξουν πως, αν είταν εκείνος ποιητής, δεν το χρωστούσε αυτό στα δάνεια που έκανε από τη λογία γλώσσα. Και είναι ολοφάνερο πως ο Καβάφης, όπως άλλωστε κι ο Κάλβος, πρέπει να μείνει έξω από τη μεγάλη παράδοση της σύγχρονης ελληνικής ποίησης.¹³

Επιχειρώντας να ανιχνεύσει τη «σύγχρονη ελληνική ποίηση» στη μελέτη-ανθολογία *Poésie de la Grèce moderne* (1946) ο Baud-Bovy θα εστιάσει συνειδητά στη σύγκριση Παλαμά-Καβάφη, των δύο ποιητών που διαμόρφωσαν και δίχασαν το ποιητικό τοπίο, όχι όμως γιατί τους χώριζαν διαφορές ή γιατί ανήκαν σε διαφορετικές σχολές. Κατά τον ελβετό νεοελληνιστή, οι κοινές θεματικές και τα κοινά οράματα στην ποίησή τους είναι αυτά που τροφοδοτούν την έριδα μεταξύ τους. Έτσι, η στάση και των δύο απέναντι στη φύση καθορίζεται από τη ζωή τους στο άστυ, η έμπνευσή τους εξαρτάται άμεσα από τη δραστηριότητά τους ως ποιητών αναγνωστών, αφού ανατρέχουν διαρκώς σε ιστορικές πηγές, και τέλος η μοναδική τους μέριμνα πέρα από οποιοδήποτε πιστεύω είναι το ποιητικό τους έργο. Εξισώνοντας κάπως την ταυτότητα και την προσωπική μυθολογία τους και υπό το πρίσμα του εκλαϊκευτικού ιστορικισμού της εποχής, ο Baud-Bovy με τη ματιά πάντα ενός Ευρωπαίου ορίζει τη διαφορά τους ως σύμπτωμα μιας εκ προοιμίου «προβληματικής» εθνικής ταυτότητας:

Και ο ένας και ο άλλος, [...] όπως όλοι οι Έλληνες, είναι ερωτευμένοι με τη δόξα και υποφέρουν βλέποντας τη σύγχρονη Ελλάδα να προδίδει το μεγάλο της όνομα. Ενώ όμως ο Παλαμάς πιστεύει ακόμη στην αποστολή του και δεν παύει να επικαλείται το περασμένο μεγαλείο το οποίο αποτελεί μια εγγύηση για ένα ιδεατό μέλλον, ο Καβάφης βρίσκει παρηγοριά για την πτώση στην ανάμνηση των εποχών της παρακμής. Έτσι, το ίδιο αίσθημα απαξίωσης για την εποχή τους τους οδηγεί στο να επιλέγουν τους ήρωές

τους ο ένας στους Αθηναίους του αιώνα του Περικλή, [...] ή τους κλέφτες του 21, και ο άλλος στους σκοτεινούς κληρονόμους του Αλέξανδρου, [...] στους αξιολύπητους αυτοκράτορες του Βυζαντίου.¹⁴

Εκτός όμως από τη σύγκριση Παλαμά - Καβάφη, ο Baud-Bovy θα δοκιμαστεί στη μετάφραση και κάποιων ερωτικών ποιημάτων («Επέστρεφε», «Του πλοίου») και θα τα εντάξει στον μύθο που συντροφεύει την ερωτική απόκλιση του ποιητή, σημειώνοντας πως «ό,τι κερδίζουν σε ακρίβεια οι μορφές των νεαρών εργατών, των υπαλλήλων με το τριανταφυλλί ή το μωβ πουκάμισο, το χάνουν σε ποίηση».¹⁵ Κυρίως όμως θα καταπιαστεί με δεξιοτεχνία με τη μετάφραση και τον σχολιασμό γνωστών ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη, όπως το «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον», την «Ιθάκη», τον «Δαρείο», τους «Τρώες» κ.ά.

Η μετάφρασή του των «Βαρβάρων» θα υποστεί σημαντικές αλλαγές, κυρίως σημασιολογικές λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές, που αφήνουν την εντύπωση ότι ο μεταφραστής νικήθηκε από τον δάσκαλο που δίδαξε και ερμήνευσε πολλές φορές το ίδιο ποίημα. Στον τρίτο στίχο, l'inaction (η απραξία) γίνεται absence d'activité και ο γαλλισμός του τελευταίου στίχου θυσιάζεται για ένα πιστότερο και πιο κοινότοπο «c'était une solution que ces gens-là». Όμως, σε όλες τις μεταφράσεις των Βαρβάρων (οι οποίες επαναδημοσιεύονται με σχετικές παραλλαγές στο περιοδικό της Λωζάννης *Formes et Couleurs* αλλά και σε άλλα) λείπουν οι στίχοι 20-21 («γιατί να πιάσουν σήμερα πολύτιμα μπιστούνια/ μ' ασήμια και μαλάματα έκτακτα σκαλιγμένα»). Η παράλειψη αυτή δεν αποτελεί φιλολογικό μυστήριο, ούτε είναι ηθελημένη: ο Baud-Bovy μετέφρασε απλώς τη συλλογή 1905-1915 που του είχε στείλει ο ίδιος ο ποιητής το 1931 και στην οποία το «Περμμένοντας τους Βαρβάρους» δεν έχει πάρει ακόμη την οριστική του μορφή, αλλά τυπώνεται όπως γράφτηκε το 1904.¹⁶

Από την εποχή που ο Baud-Bovy μετέφραζε με ευσυνειδησία τον ποιητή και τον υπεράσπιζε σχεδόν ενορατικά μέσα από έναν καίριο φιλολογικό σχολιασμό, ο Καβάφης σήμερα δεν χρειάζεται συστάσεις: όχι μόνο ανήκει πλήρως στον ποιητικό κανόνα αλλά και η απήχηση της ποίησής του αποκτά διαστάσεις φαινομένου.¹⁷ Οι αλληπάλληλες μεταφράσεις του και η διάδοση του ανέχδου και πεζού έργου του διευρύνουν τους αναγνωστικούς ορίζοντες και συνθέτουν αρτιότερα την πρωτεύει φυσιογνωμία του ποιητή. Έτσι, στην πρόσφατη ανθολογία του *D'autres astres, plus loin, épars* (Άλλα αστέρια, σκόρπια, πιο μακριά) ο μεγάλος ελβετός ποιητής και μεταφραστής Philippe Jacottet «συλλέγοντας σχεδόν με ευλάβεια τα ίχνη των ωραιότερων αναζητήσεων στην ευρωπαϊκή ποίηση του εικοστού αιώνα»,¹⁸ θα συμπεριλάβει περισσότερα ερωτικά ποιήματα του Καβάφη («Μακριά», «Μια νύχτα», «Ο ήλιος του απογεύματος» κ.ά.) και θα αφήσει τις ιστορικές συνθέσεις για τον Σεφέρη («Ο βασιλιάς της Ασίνης», «Ελένη», «Μνήμη I»).

Στη σύγχρονη ελβετική ποίηση όμως ο Καβάφης φαίνεται να μην υπάρχει. Δεν υπάρχουν ποιήματα που «συνομιλούν» ρητώς με την ποίηση του Καβάφη ή που θεματοποιούν τη ζωή και το έργο του, όπως συμβαίνει κατά συρροή στην αγγλική ή ισπανική λογοτεχνία. Από μία πρόχειρη έρευνα μπόρεσα να εντοπίσω ένα μόνο ποίημα αφιερωμένο στη μνήμη του, με ομοερωτικό περιεχόμενο. Πρόκειται για ένα απόσπασμα σε πεζό λόγο από τη συλλογή του François Berger *Le repos d'Ariane* (1990), το οποίο αφηγείται μάλλον αποστασιοποιημένα έναν έρωτα χωρίς ανταπόκριση.

Στη μνήμη του Κωνσταντίνου Καβάφη

Ένας φίλος, μόνο για μία φορά
[...] Όταν αργότερα ο νέος ξανακάθισε στη σεζ λονγκ, ένα πλατύ καπέλο με κορδέλα
(σαν γυναικείο) χρύβει το πρόσωπό του. [...]

Μα πρόκειται πάντα γι' αυτό το αγόρι με τα φωτεινά χείλη που φίλησε στο στόμα και
δεν αποχωρίστηκε παρά σήμερα το πρωί, πριν έρθουν οι χτίστες; Ανήσυχος σηκώνεται,
διασχίζει την ταράτσα και ανασηκώνει αργά το καπέλο. Όμως ο φίλος του κοιμάται και

του φαίνεται ξαφνικά πολύ νέος, σχεδόν παιδί, με γυμνό θώρακα, με δύο μικρές ρόδινες θηλές, που με πόνο τού θυμίζουν τα σκληρά σταράτα στήθη εκείνης που αγαπάει ακόμα.¹⁹

Για άλλη μια φορά ο Καβάφης συνδέεται εδώ με την ερωτική ποίηση της ομόφυλης επιθυμίας, αλλά τίποτε άλλο εκτός από αυτό δεν θυμίζει την τεχνοτροπία του ή τη θεματική του. Σε μία χώρα που αριθμεί τέσσερις επίσημες εθνικές γλώσσες, που βρίσκεται στην καρδιά της Ευρώπης και συνειδητά έξω από αυτήν, η ιδιότητα φωνή του Καβάφη περνάει υποδόρια και διαμορφώνει μυστικά και τη μοντέρνα γαλλόφωνη ελβετική ποίηση, χωρίς αυτό να εντοπίζεται σε αυτοβιογραφικές σκηνοθεσίες, ποιητικές αναπαραγωγές και άλλα ηχηρά παρόμοια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Hubert Pernot, *La Grèce actuelle dans ses poètes*, 1921.
2. Constantin Cavafy, *Poèmes*, trad. Georges Papoutsakis, préf. André Mirambel, Paris, Les Belles Lettres, 1958.
3. Constantin Cavafis, *Poèmes*, trad. Théodore Griva, avant-propos Mario Meunier, Lausanne, Abbaye du Livre, 1947.
4. Marguerite Yourcenar, *Poèmes. Présentation critique de Constantin Cavafy 1863-1933 suivie d'une traduction des Poèmes par Marguerite Yourcenar et Constantin Dimaras*, Paris, Gallimard, 1958. Βλ. σχετικά Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο Καβάφης στα γαλλικά», *Νέα Εστία* 64 (1.7.1958) 1031-1032, και Δημ. Στουπάκης, «Η κακοποίηση του Καβάφη εις τα γαλλικά. Υπόλογοι οι μεταφραστές Μαργκερίτ Γιουρσενάρ και Κ. Θ. Δημαράς. Η ευθύνη του κληρονόμου του ποιητή», *Ο Πάροικος* (Καΐρου), 17.5.1959.
5. C. P. Cavafy, *En attendant les barbares et autres poèmes*, préface, traduction et notes de Dominique Grandmont, Paris, Gallimard, 2003.
6. Βλ. Samuel Baud-Bovy, «Ένα ανέκδοτο γράμμα του Καβάφη», *Νέα Εστία* 43 (1.5.1948) 584 και Γ. Π. Σαββίδης, «Ο Καβάφης συντάκτης μαθητικής ανθολογίας», *Μικρά Καβαφικά Β'*, Αθήνα, Ερμής, 1987, σσ. 209-212.
7. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π. (σημ. 6), σ. 213.
8. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π. (σημ. 6), σ. 212.
9. Samuel Baud-Bovy, «Un poète néo-alexandrin», *Journal de Genève*, 10.7.1933. Ας σημειωθεί ότι ο δαίμονας του τυπογραφείου μεταμορφώνει το Kavaphis σε Karaphis.
10. Τίμος Μαλάνος, *Κ. Π. Καβάφης. (Ο άνθρωπος και το έργο του)*. Μελέτη, Αθήνα, Γκοβόστη, 1933. Άλλωστε ο ελβετός νεοελληνιστής θα δηλώσει σε επιστολή του συμπαράσταση στον Μαλάνο για την κριτική που δέχτηκε: «Διάβασα κριτικές όπου σας κατηγορούσαν για την ανευλάβειά σας για τον Καβάφη. Είναι αστήρικτη μομφή. Εάν δεν με κάνατε να αγαπήσω τον Καβάφη, μου επιτρέψατε όμως να τον καταλάβω πολύ καλύτερα και πληρέστερα. Φέτος που στο Πανεπιστήμιο διαβάσαμε ποιήματα του Καβάφη, το βιβλίο σας μου στάθηκε πολύτιμος βοηθός. Τον Καβάφη τον είχα γνωρίσει στην Αθήνα όταν ήρθε να θεραπευτεί. Τον συμπόνεσα βέβαια τότε, γιατί ήταν σε άσχημα χάλια κ' είχε αυτήν την ανησυχία, την αγωνία στα μάτια που σου έκανε κακό. Μα με ξάφνιασε η εγωπάθειά του. Θυμάμαι που με ρώτησε ποιο ήταν το τελευταίο ποίημα της σειράς που μου είχε στείλει και του κακοφάνηκε που δεν μπόρεσα να του το πω». Βλ. Τ. Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Αθήνα, Μπουκουμάνης, σ. 303.
11. Samuel Baud-Bovy, «Un poète néo-alexandrin», ό.π. (σημ. 9).
12. Samuel Baud-Bovy, «Un poète néo-alexandrin», ό.π. (σημ. 9).
13. Samuel Baud-Bovy, «Ένας έλληνας ποιητής: Γιώργος Σεφέρης», *Τα Νέα Γράμματα* 4/8-9 (Αυγ.-Σεπ. 1938) 686-691.
14. Samuel Baud-Bovy, *Poèsie de la Grèce moderne*, Lausanne, Éd. de la Concorde, 1946, σ. 125.
15. Στο ίδιο, σ. 116.
16. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932)*. Περιγραφή και σχόλιο, Αθήνα, Ίκαρος, 21992, σσ. 146-147.
17. Βλ. Διονύσης Καψάλης, «Σε Ξένη γλώσσα», *Το καμαράκι κάτω από τη σκάλα*, Αθήνα, Άγρα, 2008, σσ. 81-91.
18. Philippe Jacottet (επιμ.), *D'autres astres, plus loin, épars. Poètes européens du XXe siècle*, Genève, La Dogana, 2005.
19. François Berger, «Un ami, rien qu'une fois», *Le Repos d'Ariane*, Genève, Éditions Eliane Vernay, 1990, σσ. 44-5. Βλ. *Σύγχρονοι ποιητές της γαλλόφωνης Ελβετίας*, μτφρ. Βικτωρία Θεοδώρου, επιμ. Ειρήνη Σπαυοδάκη, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σσ. 13.

Μάρθα Βασιλειάδη

Ο συγχρονικός διεθνισμός του Καβάφη

Η προσέγγιση του Καβάφη σήμερα καταγράφει συχνά μια αναγνωστική κίνηση με φορά από έξω προς τα ένδον της καβαφικής ποιητικής, μια αναγνωριστική κίνηση εντοπισμού της διεθνούς – ευρωπαϊκής κυρίως – παρουσίας στο καβαφικό έργο. Διατρέχοντας, ωστόσο, κανείς την Αλεξανδρινή Τέχνη παρατηρεί μια αντίστροφη κίνηση από τα ένδον προς τα έξω, μια κίνηση αναγνώρισης της καβαφικής παρουσίας στα διεθνή – ευρωπαϊκά κυρίως – συμφραζόμενα. Τα ανώνυμα «Σημειώματα» στο τέλος των τευχών του περιοδικού – ένα προπέτασμα πίσω από το οποίο κρύβεται συχνά ο ίδιος ο ποιητής – συγκομίζουν με προσοχή τα ψήγματα-μαρτυρίες ή προσδοκίες της πρόσληψης του Καβάφη στο εξωτερικό ή πάντως εκτός ελληνικού χώρου. Παρακολουθώντας κανείς τα βήματα αυτής της συγκομιδής, πορεία που θα ακολουθήσει το παρόν άρθρο, παρατηρεί ότι τα σημειώματα αποδελτιώνουν συγκεκριμένα τμήματα από άρθρα νεοελλήνων κριτικών σύγχρονων με τον Καβάφη, τα οποία παρουσιάζουν αλλά και αιτιολογούν τη συγχρονική συνθήκη και τη μελλοντική προοπτική πρόσληψης του Καβάφη από ευρωπαίους, κυρίως, λογοτέχνες. Πρόκειται για μια σύνθεση η οποία αποτυπώνει αυτό που θα λέγαμε συγχρονικό διεθνισμό του Καβάφη.

Ήδη από την πρώτη χρονιά και το πρώτο τεύχος του περιοδικού, τον Δεκέμβριο του 1926, παρατίθενται οι γνώμες δύο κριτικών που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Τις* τον Νοέμβριο του 1926, του Κλ. Παράσχου (6 Νοεμβρ.) και του Α. Θρύλου (13 Νοεμβρ.). Παρόλο που η στόχευση των άρθρων και μάλιστα των αποσπασμάτων τους δεν είναι εξαρχής η ευρωπαϊκή πρόσληψη του Καβάφη, καταλήγουν ωστόσο εκεί ανεπισσώμενα μέσα από το κεντρικό τους θέμα, που είναι η διαφορετικότητα Παλαμά - Καβάφη. Δεδομένου ότι η ετερότητα των δύο ποιητών δεν μας απασχολεί εδώ, θα γίνει λόγος για την έκβαση των δύο άρθρων, όπου τίθεται το ζήτημα της ευρωπαϊκής προοπτικής του Καβάφη. Ο Παράσχος καταλήγει ότι το έργο του Καβάφη έχει επιβληθεί οριστικά στη νεοελληνική λογοτεχνική συνείδηση και «ότι οι λίγες επιφυλάξεις που υπάρχουν ακόμη οφείλονται στη μεγάλη ιδιορρυθμία του έργου του, στην εντελώς πρωτότυπη μορφή και σύστασή του, στον εντελώς νέο του τόνο».

Αποκρυπτογραφώντας τον χαρακτήρα αυτής της νεοτερικότητας, ο Παράσχος τον διαβάζει στον εμπλουτισμό της αισθαντικότητας και των εκφραστικών μέσων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, «γιατί [ο Καβάφης] εξέφρασε αισθήματα και συνασθήματα, δράματα ψυχικά και διανοητικά που κανείς πριν απ' αυτόν δεν είχε εκφράσει στη γλώσσα μας, γιατί εστράφη προς τον εσωτερικόν ιδίως κόσμο τον οποίον απεκάλυψε σε όλη του τη ρευστότητα και τη μουσικότητα, γιατί τέλος είναι ο μόνος ίσως ποιητής μας που απευθύνεται σ' όλους τους σημερινούς ανθρώπους και όχι στους Έλληνας μόνον».¹ Στοιχείο νεοτερικότητας, λοιπόν, θεωρείται το ότι η εμβέλεια του Καβάφη εκτείνεται πέρα από τον χώρο των Ελλήνων σε όλη την ανθρωπότητα της συγχρονίας του. Αυτή τη διευρυμένη εμβέλεια θα την περίμενε κάποιος ως αιτιατό μάλλον και όχι ως αίτιο της νεοτερικότητας του Καβάφη. Ωστόσο, θα μπορούσε επίσης να σημαίνει μια δυναμική της καβαφικής ποιητικής, η οποία δεν διασχίζει απλώς τα όρια της Ελλάδας αλλά και τα όρια της Ευρώπης, για να αναφερθεί σε μια ανθρωπογεωγραφία οικουμενικών διαστάσεων και, επομένως, για να προσληφθεί από αυτήν. Από αυτή την άποψη, η φράση του Παράσχου μπορεί να προσδίδει ως νεοτερικό χαρακτηριστικό στην καβαφική ποιητική το ότι απεχδύεται τον εθνικό προσανατολισμό, για να διευρύνει την ανθρώπινη προοπτική της, ταυτόχρονα όμως να προδιαγράφει ως προοπτική μια πιο διευρυμένη πρόσληψη του καβαφικού έργου. Το 1929 αυτή η διεθνής πρόσληψη θα επικυρωθεί, και η αντίληψη του Παράσχου για τον Καβάφη θα επανέλθει μέσα από τα αποκόμματα ενός άλλου περιοδικού, το οποίο ολοκληρώνει από τις ΗΠΑ μια εικόνα κι έναν κύκλο προσδοκιών.²

Αν το κείμενο του Παράσχου υπολείπεται σε συγκεκριμένη ευρωπαϊκή αναφορά, το κείμενο του Θρούλου συνδυάζει την ευρωπαϊκή με την οικουμενική αναφορά, αφού αναγνωρίζει στον Καβάφη «συγχρονισμένη ευρωπαϊκή ψυχοσύνθεση και τεχνοτροπία» μαζί με μια «πολύ έντονη ιδιόρρυθμη προσωπικότητα» και παράλληλα τη δυνατότητα «να καταχτήσει μια από τις πρώτες θέσεις στην παγκόσμια ποίηση».³ Τα επιχειρήματα αυτά σχεδόν απαράλλαχτα στη βάση τους αλλά πιο ανεπτυγμένα, εστιασμένα στην ευρωπαϊκή προοπτική του Καβάφη και απαλλαγμένα από την αγωνία σύγκρισης Καβάφη-Παλαμά θα καταγραφούν μέσω δυο άλλων άρθρων του Θρούλου, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Στο τεύχος Απριλίου του 1927⁴ αποθησαυρίζονται δύο αποσπάσματα από άρθρα του Θρούλου, ένα στον *Ελεύθερο Λόγο* (15 Φεβρ. της ίδιας χρονιάς) και ένα στην *Αναγέννηση* (Δεκ. 1926). Το πρώτο θέτει το ερώτημα αν υπάρχει κάποιος συγγραφέας της νεοελληνικής λογοτεχνίας που αξίζει να γίνει διεθνής, για να απαντήσει με το όνομα του Καβάφη. Με την προϋπόθεση ότι ο Καβάφης θα μπορούσε να αποδοθεί πιστά και δημιουργικά σε ξένες γλώσσες, εκφράζεται η πεποίθηση ότι θα καταπλήξει. Η αιτιολογία της προβλεπόμενης επιτυχίας του Καβάφη είναι διπλή: από τη μια η έντονη, ευρωπαϊκά καλλιεργημένη προσωπικότητά του, και από την άλλη ο εντελώς δικός του τόνος με τον οποίο εξέφρασε «καθολικές σημερινές ανησυχίες». Αυτή η έννοια της ζύμωσης του καβαφικού έργου με τις καθολικές ανησυχίες της εποχής καθίσταται συνδυαστική ουσία της καβαφικής ποιητικής με την ευρωπαϊκή πρωτοπορία, σύμφωνα και με το απόσπασμα από το άρθρο στην *Αναγέννηση*, όπου τονίζεται ότι το ενδιαφέρον των ξένων κύκλων και μάλιστα των νέων της *avant-garde* για τη νεοελληνική λογοτεχνία μπορεί να προέλθει από τη γνωριμία τους πρώτα και κύρια με τον Καβάφη.⁵

Στο τεύχος Αυγούστου του 1927, σε ένα ανώνυμο πάλι σημείωμα, βρίσκουμε την απάντηση στον ισχυρισμό του Δ. Ευαγγέλου ότι η αγγλική ποίηση είχε επίδραση πάνω στον Καβάφη. Η απάντηση είναι ότι, αντίστροφα, η καβαφική ποίηση ασκούσε έλξη σε άγγλους λογοτέχνες λόγω του νέου και ασυνήθιστου χαρακτήρα της: «Μερικοί άγγλοι λόγιοι, ας προσθέσουμε, είπαν ότι τους ελκύουν τα ποιήματα του Καβάφη για το ότι ακριβώς παρουσιάζουν κάτι το νέο, το ασυνήθιστο στην αγγλική λογοτεχνία». Ύστερα από αυτό το πρώτο βήμα της ευνοϊκής πρόσληψης του καβαφικού έργου έρχεται η προσδοκία για μετάβαση σε ένα δεύτερο επίπεδο όπου οι ευρωπαίοι λογοτέχνες θα ενσωματώνουν στο έργο τους στοιχεία της καβαφικής ποιητικής: «Τώρα δεν θα μας εκπλήξει εάν νεώτεροι άγγλοι ποιηταί, ή γάλλοι, ή άλλης εθνικότητας, κάνουν ποίηση περιέχουσα στοιχεία καβαφικά». Η αιτιολογία είναι πάλι διπλή και εντοπίζεται κατά πρώτο λόγο στη νεοτερικότητα του Καβάφη, ο οποίος «διαισθάνθηκε πριν από πολλά χρόνια τάσεις, αντιλήψεις, αισθαντικότητες που ήταν για να 'ρθουν». Η δεύτερη πτυχή της αιτιολογίας έρχεται από τη μετάφραση ή, ορθότερα, τη μεταφρασιμότητα του καβαφικού έργου, το οποίο, αν και γραμμένο στα ελληνικά, όταν μεταφράζεται, προκαλεί εντύπωση, «και κινεί την περιέργεια, και επηρεάζει, και συζητείται και ξανασυζητείται, κάποτε γίνονται και κυκλοφορούν αντίγραφα του...».⁶

Το Φεβρουάριο του 1927 ο Α. Γ. Συμεωνίδης, διευθυντής της *Αλεξανδρινής Τέχνης*,⁷ στο άρθρο του με τίτλο «Πάνω σε μια ξένη γνώμη για τον Καβάφη», αποδελτιώνει από το *Magazine Egyptien* και το άρθρο του Jean Sebastien, γαλλόφωνου λόγιου της Αιγύπτου, μια ευρωπαϊκή εικόνα του Καβάφη: «Ο Καβάφης υπέφερε από το αδιαπέραστο μεσότοιχο που η γλώσσα παρεμβάλλει μεταξύ της ελληνικής παραγωγής και του μεγάλου κοινού. Ωστόσο, το όνομά του διέσχισε τα γλωσσικά σύνορα απ' αρκετά χρόνια. Θυμάμαι να 'χω διαβάσει άλλοτε στο *Mercure de France* μια ενθουσιαστική μελέτη του Philéas Lebesgue,⁸ αφιερωμένη στον ποιητή της «Πόλης» και της «Ιθάκης». Οι κ.κ. Forster, Dietrich έχουν επίσης μελετήσει πολύ το έργο του, τα «Annales» τον παρουσίασαν στους αναγνώστες τους και ο Yvan Goll στην *Ανθολογία της παγκόσμιας ποίησης* edιάλεξε τον Καβάφη ως τον πιο χαρακτηριστικό αντιπρόσωπο της σημερινής ποιητικής Ελλάδος».⁹

Σε σχέση με την «ευρωπαϊκά καλλιεργημένη προσωπικότητα» του Καβάφη και τη «συγχρονισμένη ευρωπαϊκή ψυχοσύνθεσή» του, που καταγράφει ο Θρούλος, στον Sebastian διαβάζουμε ότι «αν και του αρέσει να ισχυρίζεται πως από τις ξένες γλώσσες δεν γνωρίζει να χειριστεί τη γαλλική γλώσσα τόσο καλά όσο την αγγλική, είναι απόλαυση να τον ακούτε να υπερνικά τις δυσκολίες της γραμματικής και του συντακτικού και να εκθέτει ιδέες και παραδοξολογίες σοφά σκαλισμένες σ' ένα κρύσταλλο δίχως ελάττωμα».¹⁰

Στο τεύχος Μαΐου του 1928, πάλι στα ανώνυμα σημειώματα, καταγράφεται ότι ο Σπύρος Μελάς πήρε στο Παρίσι συνέντευξη (Έθνος, 8.4.1928) από τον διαπρεπή ελληνογάλλο λόγιο Κωνσταντίνο Φωτιάδη, ο οποίος δήλωσε ότι εργάζεται με τον τρόπο του για τα ελληνικά γράμματα και μεταφράζει Καβάφη. Η εξίσωση που υποφώσκει στα λόγια αυτά ενισχύεται από την ανοιχτή έκφραση εκτίμησης του Φωτιάδη για τον αλεξανδρινό ποιητή και τη μοντέρνα τέχνη του, στην οποία προστίθεται η μαρτυρία ότι η ποίηση του Καβάφη αρέσει και στους γάλλους ποιητές Ρενιέ και Κόμησσα de Noailles.¹¹ Η νεωτερικότητα για άλλη μια φορά συνδέεται με την ευρωπαϊκή απήχηση του καβαφικού έργου, συμπέρασμα το οποίο συνάγεται και στο τέλος του σημειώματος, με τη λέξη «αισθαντικότητα» να επανακάμπτει για τρίτη φορά: «[ο Καβάφης] φέρει ως συμβολή στην ποίηση της Ευρώπης μια καινούρια ποιητική φόρμα, μια καινούρια ποιητική αισθαντικότητα».

Στο τεύχος Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1929 η αποσπασματική παράθεση της συνέντευξης του Forster στη Ρίκα Σεγκοπούλου (Ταχυδρόμος, 20.9.1929) επικεντρώνεται στην αγγλική λογοτεχνία με αποτέλεσμα μια μόνο αναφορά στον Καβάφη, η οποία τον συγκρίνει με τον E.A. Houseman αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο Καβάφης είναι ο σημαντικότερος νεοέλληνας ποιητής: «Ο καλύτερός μας είναι ο E.A. Houseman. Είναι κλασικής μόρφωσης, καθηγητής των λατινικών στο Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, πολυμαθής σαν τον δικό σας μεγάλο Καβάφη».¹² Αυτή η συσχέτιση του Καβάφη με τον άγγλο ποιητή πάνω στη βάση της ευρυμάθειας, η οποία καθιστά τη λογιосύνη κανάλι επικοινωνίας της καβαφικής με την ευρωπαϊκή – συγκεκριμένα την αγγλική – ποιητική, εμπεδώνει μια πρόσληψη και απεικόνιση του Καβάφη ως poeta doctus.

Σε σχέση με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω θα ήταν παράλειψη να μην επισημάνουμε ότι το περ. Αλεξανδρινή Τέχνη είχε προορισμό να προωθήσει, να διαδώσει και να προστατέψει το καβαφικό έργο. Για τον σκοπό αυτό αποδελτίωνε κάθε πληροφορία και κάθε άρθρο που αναφερόταν στον Καβάφη από οπουδήποτε κι αν προερχόταν, υποδεχόμενο ευνοϊκά τις θετικές αναφορές και ανασκευάζοντας τις αρνητικές.

Τελικά, συνειδητοποιούμε με βάση τα αποσπάσματα που είδαμε ότι τα συγκεκριμένα, προσεκτικά επιλεγμένα κείμενα, τα οποία συνδέουν τον Καβάφη με την ευρωπαϊκή ή και παγκόσμια λογοτεχνία αποκαλύπτοντας ή εμπεδώνοντας αρχές της ποιητικής του, λειτουργούν ως ψηφίδες που συνέχονται στην αναπαράσταση του ποιητικού του εαυτού συνθέτοντας το πορτρέτο ή, ορθότερα, την ποιητική αυτοπροσωπογραφία του Καβάφη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αλεξανδρινή Τέχνη 1, τχ. 1 (Δεκ. 1926) 25.

2. Από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού το περιοδικό Σύγχρονη Σκέψη του Chicago (τχ. Ιουλ.-Οκτ. 1928) κομίζει ιδιαίτερη συγκίνηση στο τεύχος του Ιανουαρίου 1929 της Αλεξανδρινής Τέχνης για την αποτελεσματική εργασία της ελληνικής διασποράς, σε μια παρουσίαση η οποία καλύπτεται σχεδόν ολοκληρωτικά από το άρθρο του Κλ. Παράσχου για τον Καβάφη. Η συνόψιση αυτού του άρθρου ενδίδει σε μια γνωστή πια ρητορική: «Είναι θαυμαστός κι απaráμιλλος για όλους εμάς ο Καβάφης, διότι εισέδωσε στη σκοτεινή σφαίρα του υποσυνειδήτου, έδωσε μορφή ανάγλυφη κι οριστική εικόνα, στα πλέον ασαφή και ανεκδήλωτα ως χθες στη νεοελληνική ποίηση, συναισθήματά μας, διότι θέτει σε κίνηση και ταραχή όλη μας την ψυχή και όλη μας τη σκέψη, διότι κατορθώνει χάρις εις το μουσικόν ύφος του να υποβάλει με

λίγα λόγια και να παρεμβάλει μεταξύ δύο φράσεων ολόκληρο κόσμο ιδεών, συναισθημάτων, παθών. Τον θαυμάζουμε τέλος διότι αντιμετωπίσει με όση κανείς άλλος Νεοέλληνας καθολικότητα, ολόκληρο το πρόβλημα της ανθρωπίνης υπάρξεως, το πρόβλημα και το δράμα. Ο Καβάφης είναι τραγικός ποιητής. Ο τραγικότερος Νεοέλληνας» (Αλεξανδρινή Τέχνη 3, τχ. 1, Ιαν. 1929, σ. 30). Αν αυτή η ανάγνωση ανοικτών με τη θεώρηση του Καβάφη ως τραγικού ποιητή υπαινικσόμενη συνέχεια της αρχαιοελληνικής τραγικής παράδοσης με συνακόλουθη αποξένωση του ποιητή από τα οικεία ελληνιστικά συμφραζόμενα, είναι ωστόσο σημαντική για τη σύνθεση της αναπαράστασης του Καβάφη. Η ανακεφαλαίωση της αντίληψης για τον αλεξανδρινό ποιητή συνδέει την «αισθαντικότητα», που για πρώτη φορά στη νεοελληνική λογοτεχνία εισδύει σε αδιευκρίνιστες εσωτερικές σφαίρες, με την καθολικότητα για την οποία επίσης είχε γίνει λόγος στο πρώτο απόσπασμα του Παράσχου. Και αυτό το ποιητικό πορτρέτο του Καβάφη, που εξαπλώνεται καταλαμβάνοντας καθολικές διαστάσεις, έρχεται ως απόκομμα από μια τέτοιου τύπου καθολική οντότητα, ένα περιοδικό της διασποράς. Για το περιοδικό Σύγχρονη Σκέψη του Chicago και τη σχέση του Καβάφη με το Chicago βλ. ειδικότερα και διεξοδικότερα Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Γράμματα στο Σικάγο. Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Κ.Π. Καβάφη στον Μ. Βισάνθη», *Μικροφιλολογικά* 34 (Φθινόπωρο 2013) 27-31, και «Ο Καβάφης στο Σικάγο και το Σικάγο στην Αλεξάνδρεια», *Πόρφυρας* 149 (2013) 181-190.

3. Αλεξανδρινή Τέχνη 1, τχ. 1 (Δεκ. 1926) 27.

4. Αλεξανδρινή Τέχνη 1, τχ. 5 (Απρ. 1927) 29.

5. Ο.π. Χωρίς αναφορά σε ευρωπαϊκά ή, πάντως, διεθνή συμφραζόμενα αλλά σε σχέση με το πώς κινούνται τα λόγια των κριτικών του Καβάφη, σαν πινελιές από τις οποίες αναδύεται μέσα στην Αλεξανδρινή Τέχνη η ποιητική φυσιογνωμία του σαν υδατόσημο ή σαν έργο τέχνης, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την αποδελτίωση από άρθρο του Λαπαθιώτη, η οποία διαρρυθμίζει την αποτίμηση του καβαφικού έργου μέσα από πανομοιότυπο λεκτικό. Το καβαφικό έργο φέρεται με τις ίδιες ακριβώς ιδιότητες της ποίησης «των νέων αποχρώσεων, των συγχρόνων αμφιβολιών, των συγκερασμένων συγκινήσεων, των εγκεφαλικών συναρπασμών», ένα έργο που έχει με το μέρος του όλους τους ανθρώπους «που είναι καλής πίστεως και που μας έχουν δώσει, ως τώρα, το δικαίωμα να τους θεωρούμε προηγμένους. Πρωτοστατούν οι νέοι με την παρθένα και ανόθευτη διάσθηση». Αν η όλη αναφορά ανακαλεί το προηγούμενο απόσπασμα και παραπέμπει και στους νέους της avant-garde, η ρητορική συγκλίνει ακόμη περισσότερο, όταν ο Καβάφης περιγράφεται ως «αβίαστα συγχρονισμένος» και «ο πιο γνήσιος εκπρόσωπος της τωρινής αισθαντικότητας μας», που «μήτρε ολόια στο πνεύμα του καιρού του, βρήκε τον παλμό της εποχής του»: Αλεξανδρινή Τέχνη 4, τχ. 5 (Μάιος 1930) 167.

6. Αλεξανδρινή Τέχνη 1, τχ. 9 (Αύγ. 1927) 39.

7. Από το 1^ο ως το 5^ο τεύχος διευθυντής του περιοδικού ήταν ο Α. Γ. Συμεωνίδης, από το 6^ο ως το 9^ο ο Α. Γ. Συμεωνίδης και η Ρ. Σεγχοπούλου, και από το 10^ο η Ρ. Σεγχοπούλου.

8. Μέρος της αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό Σύγχρονη Σκέψη του Chicago 2, τχ. 3/6 (1929). Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού για την πολύτιμη πληροφορία και συνομιλία πάνω στο άρθρο μου γενικότερα.

9. Α. Γ. Συμεωνίδης, «Πάνω σε μια ξένη γνώμη για τον Καβάφη», Αλεξανδρινή Τέχνη 1, τχ. 3 (Φεβρ. 1927) 20.

10. Ο.π., 22.

11. Αλεξανδρινή Τέχνη 2, τχ. 6 (Μάιος 1928) 243. Το τμήμα του επεισοδίου που συνεχίζει με την ερώτηση του Μελά «και ο Παλαμάς;» και την απάντηση του Φωτιάδη «Μα... έχει μεταφραστεί!», για να δώσει συνέχεια σε ολόκληρη ανεκδοτολογία μέσω ερωταπαντήσεων σε εφημερίδες και τεχνητών εντάσεων στην κατασκευασμένη διαμάχη Παλαμά - Καβάφη, δεν θα μας απασχολήσουν εδώ.

12. Αλεξανδρινή Τέχνη 3, τχ. 8-9 (Αύγ.-Σεπτ. 1929) 300.

Λένα Αραμπατζίδου

Με αφορμή μια μετάφραση του καβαφικού «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον»

Στο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* 27 (Ανοιξη 2010) κάναμε με τον Λ. Παπαλεοντίου μια πρώτη καταγραφή της εργογραφίας του κυπριακής καταγωγής πεζογράφου Γιάγκου Πιερίδη (Αθήνα 1897-1970). Ο Πιερίδης, εγκατεστημένος από μικρός στην

Αλεξάνδρεια, ανήκε στον κύκλο των φίλων του Κ. Π. Καβάφη, έφυγε μάλιστα από την Αίγυπτο το 1933, τη χρονιά του θανάτου του, ενώ δέκα χρόνια αργότερα, μεσοσύσης της Κατοχής, δημοσίευσε ένα συμπλήρωμα αναμνήσεων, σχολίων και ερμηνευτικών σημειώσεων για τον Αλεξάνδρινό,¹ μάλλον στη γραμμή των βιβλίων πολεμικής και αποκαλύψεων του Τίμου Μαλάνου, προπολεμικών και κυρίως μεταπολεμικών.² Ένα μέρος των καταλοίπων του Περίδη, με σημειώσεις, αποκόμματα και δελτία κριτικών για το έργο του, διασώθηκε χάρη στη φροντίδα του συγγραφέα και συλλέκτη Μάνου Ελευθερίου, ανάμεσα δε στις επιστολές υπάρχει και αυτή που εδώ μας ενδιαφέρει, του διπλωμάτη Θεόδωρου Γρίβα-Γαρδικιώτη (Κωνσταντινούπολη 1905 - Αθήνα 1982).³ Η επιστολή είναι σταλμένη προς τον Περίδη από τη Βέρνη, όπου ο Γρίβας μεταπολεμικά ήταν πρέσβυς, και ζητά πληροφορίες ώστε να μπορέσει να ταυτίσει τον μεταφραστή μιας απόδοσης στα γαλλικά του καβαφικού ποιήματος «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον». Στο πάνω μισό της σελίδας έχει αντιγράψει με γραφομηχανή το γαλλικό κείμενο που εντόπισε και που ζητά γ' αυτό διευκρινίσεις, αλλά από τον τρόπο που ερωτά τον Περίδη ίσως δείχνει ότι όχι μόνο δεν γνωρίζει τον μεταφραστή αλλά και το έντυπο από όπου προέρχεται το γαλλικό κείμενο:

*Lorsque soudain, vers minuit,
S'envolera un invisible cœur,
Airs merveilleux, exquisés voix,
Ne pleurs pas en vain sur ta fortune qui fléchit,
Sur tes desseins qui t'ont trahi,
Sur les projets de ta vie
Qui ne sont plus que des erreurs.*

*Comme un homme courageux et depuis
lo[n]gtemps préparé,
Fais tes adieux à l'Alexandrie qui s'éloigne.*

*Surtout, point de leurre· ne dit point
Que ce fut un rêve et que tes oreilles t'ont trompé.*

*Ainsi qu'il sied à un homme comme toi,
Qui possedas jadis une cite pareille,
Approche-toi de ta fenêtre avec fermeté,
Puis, emu, sans te plaindre,
Ni comme un lache te frapper,
Écoute, dernières jouissances, ces airs,
Ces voix exquisés de l'invisible compagnie,
Et dis adieu à cette Alexandrie que tu vas perdre.*

Βέρνη, τη 23η Φεβρουαρίου 1947⁴

Φίλε κ. Περίδη,

Η μετάφρασις αυτή του περιφήμου ποιήματος «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον» οφείλεται εις κάποιον Monsieur Patrides! Θα σας ήμουν πολύ υπόχρεως εάν μπορούσατε να εξακριβώσετε ποίος είναι αυτός ο κ. Πατρίδης⁵ και να μου γράψετε επειγόντως.⁶ Ιδιαίτερος ενδιαφέρομαι να μάθω αν πρόκειται περί γνωστού ανθρώπου των γραμμάτων, ή περι αγνώστου ερασιτέχνου.⁷

Ελπίζω σε ένα-δυο μήνες να σας στείλω μια σειρά μεταφράσεων του Καβάφη, που πρόκειται να δημοσιεύσω.⁸

Φιλικώτατα δικός σας,
Θ. Αλ. Γρίβας

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Καβάφης. Συνομιλίες, χαρακτηρισμοί, ανέκδοτα (1943) και β' εκδ. συμπληρωμένη, με πρόλογο του Μ. Μαλακάση (1965).

2. Λ.χ. Περί Καβάφη. Συμπληρωματικά σχόλια (1935), Καβάφης 2. Φύλλα τετραδίου και άλλα (1963).

3. Επειδή τα εργοβιογραφικά του είναι ελλιπή και συγκεχυμένα, να αναφέρουμε ότι προερχόταν από την πολύ παλιά αιτωλοακαρνανική οικογένεια των Γριβαίων, με πρόγονο τον αρματολό της Βόνιτσας Θεοδωράκη Γρίβα (1797-1862), συμπολεμιστή του Καραϊσκάκη. Ο πατέρας του, Αλέξιος, ήταν στρατιωτικός, ακόλουθος στην ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, μέλος του Στρατιωτικού Συνδέσμου (1909), φανατικός βενιζελικός και πρωταγωνιστής του κινήματος της Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη. Ο Θ. Γρίβας σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στο Παρίσι, εισήλθε στο διπλωματικό σώμα και υπηρέτησε στην Κωνσταντινούπολη, στη Χάγη, στη Βιέννη, στη Μασσαλία και στο Παρίσι. Εκτός από τις μεταφράσεις ποιημάτων του Καβάφη, δημοσίευσε στα γαλλικά δυο συλλογές τετράστιχων: *Quarante et un quatrains composés par Théodore Griva*, préfacés par André Thérive, Athènes, Kauffmann, 1933,

και *Visions de Grece: Quatrains*. Introduction et gravure de Vassily Photiadès. Athenes. Icaros, 1973· τη μονογραφία *Photiadès... Avec une biographie de S[on] E[xcellence] Theodore Grivas*. Neuchatel, Editions Idees et Calendes [1966]· και, στα αγγλικά, το ιστορικό μελέτημα *Military Governments in California, 1846-1850 with a Chapter on their Prior Use in Luisiana, Florida and New Mexico*. Glendale: A.H.Clark Co, 1963.

4. Υπάρχει ιδίωγραφη ένδειξη του Πιερίδη ότι απάντησε στην επιστολή του Γρίβα στις 5.3.1947.

5. Προφανώς Πατριδής δεν υφίσταται ως μεταφραστής! Είτε λόγω λανθασμένης ενημέρωσης του Γρίβα, είτε λόγω πρόχειρης αντιγραφής της εν λόγω γαλλικής απόδοσης του «Απολείπειν», το όνομα του μεταφραστή μεταφέρθηκε αλλοιωμένο. Πρόκειται για τον Σ. Πέτρο Πετριδή, ο οποίος, όταν ήταν εν ζωή ο Καβάφης, έγραψε ένα άρθρο στην εφημερίδα *Liberté* του Καΐρου, συνοδεύοντάς το με τις μεταφράσεις τριών ποιημάτων. Περισσότερες ακόμα μεταφράσεις του στα γαλλικά συμπεριέλαβε το γνωστό μεταθανάτιο αφιέρωμα στον Καβάφη της *La Semaine Égyptienne* του Καΐρου, 1.7.1933.

6. Το «επειγόντως» εξηγείται από αυτό που αναφέρει αμέσως μετά ο Γρίβας, ότι επίκειται η δημοσίευση μιας σειράς καθαφικών μεταφράσεών του. Δεν ξέρουμε σε ποιον μήνα του 1947 έγινε, αλλά πάντως μέσα στον χρόνο αυτό εκδίδονται στη Λωζάνη τα καθαφικά *Ποιήματα*, σε μετάφραση Θ. Γρίβα, σε πολυτελή εκτυπωτική μορφή, με προόμιο του γάλλου ακαδημαϊκού Εντμόν Ζαλού και πρόλογο του Μάριο Μενίε, μ' ένα τραγέο καυωμένο από τον Β. Φωτιάδη. Η πλήρης ταυτότητα της έκδοσης: Constantin Cavafis: *Poèmes*. Traduits du grec par Théodore Griva, précédés d'une étude d'Edmond Jaloux de l'Académie Française. Avant-propos de Mario Meunier. Portrait de l'auteur par V. Photiadès. Abbaye du Livre. Lausanne 1947. Για τη μετάφρασή του αυτή ο Γρίβας τιμήθηκε με βραβείο από τη Γαλλική Ακαδημία.

7. Η κοινή λογική λέει ως προς αυτό το αίτημα του Γρίβα ότι ενδιαφερόταν να μάθει αν ήταν γνωστός ή άγνωστος ο μεταφραστής του «Απολείπειν» ώστε, κατά πάσα πιθανότητα, να χρησιμοποίησει ή όχι τη μετάφραση που είχε βρεθεί στα χέρια του! Ομολογουμένως, πάντως, και με τα σημερινά μέτρα, η μετάφραση του Σ. Π. Πετριδή είναι αξιολογότερη: διατηρεί το καθαφικό ύφος, ενισχύοντας το ποίημα με έναν ανεπαίσθητο ρυθμό.

8. Να αναφέρουμε συμπληρωματικά ότι τελικά στην έκδοση των μεταφράσεων του 1947 ο Θ. Γρίβας συμπεριέλαβε και τη δική του μεταφραστική εκδοχή του «Απολείπειν». Επιπλέον, όπως γράφει ο Δ. Δασκαλόπουλος στη *Βιβλιογραφία Κ.Π. Καβάφη 1886-2000* (2003), σ. 178, αυτή η «πρώτη αυτοτελής έκδοση καθαφικών ποιημάτων σε γαλλική γλώσσα» επανεκδόθηκε το 1973. Στην καταγραφή της επανέκδοσης (B232, σ. 239 της *Βιβλιογραφίας*) ο Δασκαλόπουλος παραθέτει ένα απόσπασμα από σημείωμα του μεταφραστή που μπήκε στο επίμετρό της (σσ. 91-93). Αποδίδω από τα γαλλικά: «Αυτή η νέα συναγωγή μεταφράσεων, που η δημοσίευσή της οφείλεται εξίσου στη στήριξη του κ. Θεόδωρου Λαγώνικου, από τη Λωζάννη, ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 1973 με τη φροντίδα των εκδόσεων Ίκαρος.» Αν όμως είναι «νέα» η συναγωγή, πρόκειται όντως για την αρχική, του 1947, όπως σχολιάζει ο Δασκαλόπουλος (B232, σ. 239), ή είναι κατά τι διαφοροποιημένη; Για να απαντήσουμε με βεβαιότητα στο ερώτημα, θα πρέπει μάλλον να κάνει κάποιος προσεκτική αντιπαραβολή των δύο εκδόσεων, του 1947 και του 1973. Ως προς τον υπαινιγμό για τη «στήριξη του κ. Θεόδωρου Λαγώνικου», ο Γρίβας εννοεί ασφαλώς την οικονομική στήριξη, καθώς 1973 ήταν ακόμα εν ζωή ο δημιουργός του «Ιδρύματος Θεόδωρος Λαγώνικος» με έδρα τη Λωζάνη, που χορηγεί υποτροφίες σε σπουδαστές, Έλληνες ή άλλους που θέλουν να σπουδάσουν λογοτεχνία, μουσική και εν γένει καλές τέχνες στο Πανεπιστήμιο της πόλης. Τον Θ. Λ. ο Γρίβας τον γνώρισε όταν ήταν πρέσβυς στη Βέρνη και πιθανότατα ήταν εκείνος που τον προέτρεψε να εκδώσει τις μεταφράσεις του Καβάφη, με χορηγία του ιδρύματός του. Ο Θεόδωρος Γιάννης Λαγώνικος γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1887, από οικογένεια με ρίζες χιώτικες. Ο παππούς του έφυγε από τη Χίο γύρω στο 1820, για λίγο έμεινε στην Ερμούπολη της Σύρου και ακολούθως εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια, ασχολούμενος με το εμπόριο βαμβακιού. Ο Θ. Λ. σπούδασε στην Οξφόρδη (ΜΑ στις Καλές Τέχνες), επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια (ο ετήσιος οδηγός των καλών οικογενειών της Αιγύπτου *Mondain Égyptien. Annuaire de l'élite d'Egypte*, 1936, τον αναφέρει ως κάτοικο της πόλης), αλλά το 1939 έφυγε και εγκαταστάθηκε οριστικά στη Λωζάνη, όπου έμεινε ως τον θάνατό του (1981). Το 1979 εξέδωσε μια συλλογή ποιημάτων, *Steles-Rimes [Επιτύμβιες Στήλες-Ρίμες]*.

Αλέξης Ζήρας

Από την αλληλογραφία της Ρίκας Αγαλλιανού-Σεγκοπούλου

1.

«ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΤΕΧΝΗ»

Αλεξάνδρεια 21/XI/28

«ALEXANDRINI TECHNÉ»

10, Rue Lepsius / ALEXANDRIE-EGYPT

Φίλε κ. Βισάνθη,

Η άδικη παρεξήγηση που φαίνεται να υπάρχει μεταξύ μας και που υπαγόρευε το γράμμα σας της 31 Οκτωβρίου με στεναχώρησε τρομερά και θα με στενοχωρεί έως ότου λάβω απάντησή σας.

Το γράμμα σας, το από καιρό, παράπεσε φαίνεται κατά το ταξίδι μου στην Ελλάδα και σεις πήρατε τη στάση μου την αδικαιολόγητη ως αρνητική. Πολύ λυπούμαι. Εννοείται δεν σκέφτηκα ποτέ ζητήματα εξόδων για να στείλω σε φίλους συναδέλφους την «Αλεξανδρινή Τέχνη», όταν μάλιστα ανταλλάσσεται με περιοδικά της σειράς της «Σύγχρονης Σκέψης» που τόσο αγαπώ και εκτιμώ.

Για μεγάλη χάρη σας ζητώ να δεχθήτε πίσω το cheque που μου στείλατε και τότε μόνο θα ησυχάσω πως τελείωσε κάθε παρεξήγηση και προσβολή στις συναδελφικές σχέσεις μας. |

Τα φυλλάδια που σας λείπουν καθώς και τα αντίτυπα του 10ου τεύχους που θέλει ο κ. Μιχάλαρος θα τα λάβετε με το 12ο τεύχος που κυκλοφορεί σε 5-6 μέρες.

Το διήγημά σας δεν παραμελήθηκε για να τυπωθούν φίλων και γνωστών κομμάτια, αλλά γιατί μ' έχει πνίξει συνεργασία σταλείσα προηγουμένως. Το 1ο τεύχος της 3ης χρονιάς θα βγεί, αν το κατορθώσω, μόνο Αλεξανδρινό. Όστε το δικό σας θα φανεί στο 2ο της 3ης χρονιάς.

Ελπίζω με τις εξηγήσεις αυτές, που σας ώφειλα κιόλας, να μην επιμένετε στο τελευταίο σας γράμμα, που θα με βραβαίνει πάντα έως ότου μου γράψετε.

Στον κ. Ανταίο μετεβίβασα τα σχετικά.

Με πολλή φιλία,

Ρίκα Σεγκοπούλου

ΥΓ. με το άνοιγμα του φακέλλου σχίστηκε λιγάκι το cheque, δεν πιστεύω να βλάπτει; / ΡΣ / Ο κ. Καβάφης σάς έγραψε σήμερα στο Harrison Street.

2.

«ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΤΕΧΝΗ»

Αλεξάνδρεια 18/8/1931

Φίλε κ. Βισάνθη,

Έλαβα το καλό σας γράμμα και πολύ λυπήθηκα που περάσατε, καθώς μου λέτε, αρρώστεια. Ελπίζω τώρα να 'στε εντελώς καλά, όπως το εύχομαι.

Σας ευχαριστώ θερμά για τα καλά σας λόγια για τη δουλειά μου. Πραγματικά αγωνία είναι να βγάξει κανείς ιδεολογικό περιοδικό και ιδίως τούτο τον καιρό της τρομερής οικονομικής κρίσης. Μ' ευχαρίστησή μου είδα να ξεχωρίζετε μες στους νέους που παρουσίασε η «Αλεξανδρινή Τέχνη» τον Γιώργο Αγαλλιανό - είναι αδελφός μου πολύ νέος ακόμα. Κι εγώ βρίσκω πως έχει ατόφιο ταλέντο δημιουργικό. Τον ενθαρρύνω δε όπως αγαπώ να ενθαρρύνω όσους νέους αξίζουν, και περιμένω να εξελιχθούν.

Στον Καβάφη είπα τα χαιρετίσματά σας. Γράφετέ μου πού σταματά η σειρά σας των feuilles volantes και θα σας αποκτήσω τα καινούργια. |

Τώρα θα σας παρακαλέσω να μου κάνετε μια χάρη. Απευθύνομαι σε σας γιατί δεν έχω το θάρρος με άλλους συναδέλφους της Αμερικής και τους ειδικούς δεν τους γνωρίζω. Ιδού περί τίνος πρόκειται: Θα ήθελα να ξέρω με ποιο τρόπο μπορεί κανείς να κατορθώσει να παιχτεί ένα σενάριο του από καμμία κινηματογραφική εταιρία - όπως την Paramount, Metro-Goldwyn Mayer, Gaumont, Universal, The Movietons - ποιοι είναι οι όροι τους (αν το αγοράζουν ή αν γίνεται συμφωνία με ποσοστά κλπ.). Σε ποιον πρέπει κανείς να απευθυνθεί για να μην του το πετάξουν χωρίς να το διαβάσουν και τί διαβήματα πρέπει να κάνει για να φθάσει ως τον ειδικόν. (Έχοντας υπ' όψει σενάριο film parlant.)

Ρίκα Σεγκοπούλου

Θα με υποχρεώστε πολύ αν θελήσετε να πληροφορηθείτε και να με διαφωτίσετε με λεπτομέρειες που να μπορούν να με κατατοπίσουν. Με συγχωρείτε για τον μπελά αυτό.

Με πολλές προκαταβολικές ευχαριστίες,
Φιλικώτατα, / Ρίκα Σεγκοπούλου

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Οι δύο αυτές επιστολές της Ρίκας Αγαλλιανού (συζύγου του Αλέκου Σεγκόπουλου, όταν γράφονταν αυτές οι επιστολές, και αργότερα συζύγου του Νίκου Καραγιάννη) διασώθηκαν στο Briscoe Center for American History - University of Texas, στο αρχείο του καθηγητή Γεωργίου Γεωργιάδη Αρνάκη (George Arnakis, Κωνσταντινούπολη 1912 - Austin, Texas 1976). Με αυτές συμπληρώνεται η σχέση που είχε ο Μ. Βισάνθης με τον Κ. Π. Καβάφη και τον λογοτεχνικό του κύκλο. Οι επιστολές του Κ. Π. Καβάφη προς τον Βισάνθη έχουν ήδη δημοσιευτεί.¹ Μια πρώτη διερεύνηση των σχέσεων του Μ. Βισάνθη με τους λογοτεχνικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας μέσω του περιοδικού που εξέδιδε στο Σικάγο, τη *Σύγχρονη Σκέψη*, έχουν αρχίσει να διερευνώνται.² Ευχαριστούμε κι από εδώ το Briscoe Center που έδωσε την άδεια να δημοσιευτούν οι επιστολές.³ Σημειώνω ότι στο αρχείο αναγράφεται λανθασμένα το όνομα της Ρίκας ως Ρίτας.

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια η Ρίκα (Ροδόπη) Αγαλλιανού, αλλά γνωρίζουμε ότι πέθανε από πνευμονικό οίδημα στη Νέα Σμύρνη στις 21 Μαΐου 1956, μια μέρα προτού δώσει διάλεξη με θέμα τον Καβάφη.⁴ Η ίδια σπούδασε νομικά στο Παρίσι και δούλεψε στο δικηγορικό γραφείο του Δημητρίου Τσαούση, δεύτερου συζύγου της μητέρας της. Γνωρίστηκε με τον Καβάφη το 1916-17. Το 1927 παντρεύτηκε τον Αλέκο Σεγκόπουλο (Μιτζέλα Μαγνησίας 1896 ή 1898 - Αθήνα 1960), κληρονόμο του Κ. Π. Καβάφη.⁵ Πήραν διαζύγιο το 1939. Εκτός από διευθύντρια του περ. *Αλεξανδρινή Τέχνη* (1926-1931), εκτελούσε χρέη «άτυπης» γραμματέως του Κ. Π. Καβάφη.⁶ Δημοσίευσε ποιήματα με το ψευδώνυμο Κλέων Βέριος. Ποιήματά της περιλήφθηκαν στην *Ανθολογία Ηρακλή Αποστοστολίδη*. Εργάστηκε και ως δημοσιογράφος στην εφ. *Ταχυδρόμος της Αλεξάνδρειας* και ως ανταποκρίτρια της αθηναϊκής εφ. *Βραδυνή*. Ήταν μέλος του γραφείου τύπου του Γενικού Προξενείου της Αλεξάνδρειας. Πιο γνωστή όμως είναι για τη φιλολογική επιμέλεια της πρώτης συγκεντρωτικής έκδοσης ποιημάτων του Καβάφη, που θεωρείται ο καβαφικός κανόνας.⁷

Για τον Μ. Βισάνθη (ψευδώνυμο του Μιχαήλ Χάτσου) γνωρίζουμε ότι γεννήθηκε το 1902 στη Ραιδεστό, αλλά δεν γνωρίζουμε τον τόπο και την ημερομηνία θανάτου του· υποθέτουμε ότι πέθανε στο Σικάγο μετά το 1976.⁸ Ίσως το παράπονό του για τη μη δημοσίευση κειμένων του στην *Αλεξανδρινή Τέχνη* να είναι δικαιολογημένο. Ο ίδιος δημοσίευε ανελλιπώς κείμενα και λογοτεχνικά νέα από την Αίγυπτο στο περ. *Σύγχρονη Σκέψη* του Σικάγου. Αλλά και η εξήγηση της Ρίκας φαίνεται βάσιμη, αφού διαπιστώνεται ότι τον Αύγουστο του 1928 βρισκόταν στην Αθήνα.⁹ Πάντως κράτησε τον λόγο της· στο δεύτερο τεύχος του τρίτου τόμου δημοσίευσε το διήγημα του Βισάνθη «Σόνια και πάλι Σόνια». Η ανταλλαγή κειμένων ανάμεσα στα δυο περιοδικά συνεχίστηκε ως το τέλος της κυκλοφορίας τους. Στο τελευταίο τεύχος της *Σύγχρονης Σκέψης* δημοσιεύεται το ποίημα της Αγαλλιανού «Μια κάποια λύση».¹⁰ Ο Βισάνθης στέλνει στην Α.Τ. το βιβλίο του *Μερικοί μετανάστες*, το οποίο η Ρ. Σεγκοπούλου σχολιάζει ευνοϊκά: «πολύ μεστωμένο ... επεξεργασμένη φόρμα ... κάτι ιδιόρρυθμο αμερικανικό ίσως που έχει το στυλ του πνεύματος της Αμερικής».¹¹

Ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Δημήτριος Μιχάλαρος (Αλάτσατα Μικράς Ασίας 1897 ή 1898 ή 1900-Σικάγο 1967) δραστηριοποιήθηκε με έδρα το Σικάγο· έγραφε κυρίως στα αγγλικά, απευθυνόταν στην ελληνοαμερικανική κοινωνία και είχε αναπτύξει κι αυτός δεσμούς με το καβαφικό περιβάλλον. Το αρχείο του, μερικώς κατεστραμμένο και μερικώς ταξινομημένο, σώζεται στο University of Illinois at Chicago, Special Collections and University Archives, αλλά δεν μας έχει δώσει για την ώρα πληροφορίες για το καβαφικό περιβάλλον. Γνωρίζουμε μόνο ότι απέστειλε την ποιητική του συλλογή *The legend of America and other poems* στην Α.Τ.,¹² όπου δημοσιεύτηκε σχετική βιβλιοκριτική από τον Μ.[άκη] Αντ.[αίο].¹³ Ο Ανταίος γράφει ότι, παρόλο που ο Μιχάλαρος ζει σε ξενόγλωσσο περιβάλλον, κατορθώνει να εκφράζεται «με ελληνοπρεπείς σκέψεις και αισθήματα» και κρίνει ότι «μπορεί να δουλεύει τον αγγλικό στίχο με δεξιότητα και πλούτο ρυθμού». Προσθέτει όμως ότι έχει αντιρρήσεις

για τη χρήση της αγγλικής από τον Μιχάλαρο που «έχει, όχι και πολύ αξιέπαινα, πρόγραμμα του την Αμερικανοποίηση των Ελλήνων της Αμερικής». Μάλιστα μεταφράζει στα ελληνικά το «Chicago», το ποίημα του Μιχάλαρου που είχε προσέξει κι ο Καβάφης.¹⁴

Στη δεύτερη επιστολή της Ρίκας προς τον Βισάνθη, εκτός από τις ευχαριστίες της για τα καλά λόγια που εξέφρασε για το περιοδικό της, του λέει «πόσο δύσκολο είναι να βγάζει κανείς ιδεολογικό περιοδικό και ιδίως τούτο τον καιρό της τρομερής οικονομικής κρίσης». Η *Σύγχρονη Σκέψη* είχε ήδη σταματήσει την έκδοσή της από το καλοκαίρι του 1929, ενώ η *Αλεξανδρινή Τέχνη* θα διακόψει την έκδοσή της τον Δεκέμβριο του 1931. Η διακοπή της έκδοσης θα είχε να κάνει μάλλον με την εκδήλωση της ασθένειας του Καβάφη, όχι με οικονομικούς λόγους. Καθώς η αλληλογραφία είναι «μονόπλευρη», δεν γνωρίζουμε ποιο ακριβώς διήγημα του Γιώργου Αγαλλιανού επαινεί ο Βισάνθης. Στην Α.Τ. έχουν δημοσιευτεί επτά συνολικά διηγήματά του, από τον 3^ο τόμο του 1929 («Η κληρονόμος») ως τον 5^ο τόμο του 1931 («Ο κακομούτσουνος»): ίσως να πρόκειται για το τελευταίο. Μαθαίνουμε επίσης ότι ο κύκλος του Καβάφη ονόμαζε τις εκδόσεις των ποιημάτων του *feuilles volantes*. Αλλά νομίζω ότι η Ρίκα τού γράφει κυρίως για να του ζητήσει να τη φέρει σε επαφή με στούντιο του Χόλυγουντ, ώστε να ενδιαφερθούν να γυρίσουν σε ταινία, και μάλιστα του ομιλούντος κινηματογράφου, ένα σενάριο που θα τους έστελνε. Η παράκληση αυτή συνδυάζεται με τον διαγωνισμό που είχε προκηρύξει το περ. *Παναγιύπτια*,¹⁵ το οποίο προσκάλεσε «όσους μπορούν να εξωτερικεύσουν τη σκέψη τους σε ένα φιλολογικό αγώνισμα: 1^ο) ως δραματικόν έργον διδασκόμενον από σκηνής· 2^ο) ως πεζογράφημα προς αγάνωσιν· 3^ο) ως ομιλούσα κινηματογραφική ταινία (φωτοταινία)», να υποβάλουν τις δημιουργίες τους. Ενδιαφέρουσα είναι και η σύσταση της επιτροπής: την αποτελούν οι Κ. Π. Καβάφης, Ν. Καραβίας, Π. Κ. Κωνσταντινίδης, Α. Λεοντής, Ε. Παπανούτσος. Ίσως η Ρίκα επιχειρεί να ετοιμάσει το έδαφος σε περίπτωση που ξεχωρίσει ένα σενάριο.

Και οι δύο επιστολές είναι γραμμένες σε επιστολόχαρτο με την ένδειξη «ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΤΕΧΝΗ», αλλά υπάρχουν μικρές διαφορές στο λογότυπο. Δεν είχα τη δυνατότητα να κάνω αυτοψία των επιστολών, ώστε να γίνουν «διπλωματικές» παρατηρήσεις. Από τις φωτοτυπίες διαπιστώνεται ότι είναι γραμμένες κι από τις δυο πλευρές του φύλλου. Οι επιστολές μεταγράφηκαν στο μονοτονικό σύστημα, αλλά τηρήθηκε η ορθογραφία τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Καραμπίνη-Ιατρού, «Γράμματα στο Σικάγο. Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Κ. Π. Καβάφη στον Μ. Βισάνθη», *Μικροφιλολογικά* 34 (Φθινόπωρο 2013) 28-31.
2. Μ. Καραμπίνη-Ιατρού, «Ο Καβάφης στο Σικάγο και το Σικάγο στην Αλεξάνδρεια», *Πόρφυρας* 149 (Οκτ.-Δεκ. 2013) 181-190.
3. Ευχαριστίες οφείλονται στο προσωπικό του Briscoe Center και ιδιαίτερα στις κ. Sarah Traugott και Margaret Sclankey και στον κ. Aryn Glazier που μου παραχώρησαν το υλικό. Επίσης ευχαριστώ τους Κατερίνα Γκίκα, Αγγελική Λούδη, Λάμπρο Βαρελά και Κωστή Ιατρού για την ηθική και υλική βοήθειά τους.
4. Για βιογραφικές πληροφορίες βλ. Αλ. Καραπαναγόπουλος, Ο Κ. Π. Καβάφης: *συζητήσεις με τη Ρίκα Αγαλλιανού-Καραγιάννη πρώην Σεγκοπούλου*, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1985· του ίδιου, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης και η λογοτεχνίδα και δημοσιογράφος Ρίκα Αγαλλιανού-Σεγκοπούλου*, Αθήνα 1999. Ο συγγραφέας είχε παντρευτεί την αδελφή του δευτέρου συζύγου της Ρίκας. Βλ. επίσης, *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Νεοελληνικής Λογο-*

τεχνίας του Χάρη Πάτση, τ. 1 (1969), σ. 50.

5. Τ. Μαλάνος, *Σελίδες απόκρυφες: ματιές στον Καβαφικό περίγυρο*, επιμ. Π. Καρατζός, Αθήνα, Εκάτη, 2003, σ. 31. Εδώ αναφέρεται ότι ο Καβάφης έκλαιγε σαν μωρό παιδί κατά την τελετή της στέψης.
6. Γ. Π. Σαββίδης, *Μικρά Καβαφικά*, Αθήνα, Ερμής, 1987, τ. Α', σ. 172, και τ. Β', σ. 388.
7. Κ. Π. Καβάφης, *Ποιήματα*, Καλλιτεχνική εργασία Τάκη Καλμούχου, επιμ. Ρίκας Σεγκοπούλου, Μέριμνα Ενώσεως «Ελλήνων Λογοτεχνών», Έκδοσις «Αλεξανδρινής Τέχνης» 10, Αλεξάνδρεια 1935.
8. Για τη βιογραφία του βλ. *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Χάρη Πάτση*, τ. 4 (1969), σ. 29.
9. Α.Τ. 2/9 (1928) 359-362.
10. *Σύγχρονη Σκέψη* 2/3 [6] (Θέρος 1929) 289.
11. Α.Τ. 5/3 (1931) 114.
12. Α.Τ. 2/9 (1928) 353.
13. Α.Τ. 2/10 (1928) 394-396.
14. *Σύγχρονη Σκέψη* 2/3 [6] (Θέρος 1929) 290.
15. Λεπτομέρειες για τον διαγωνισμό δημοσιεύονται στην Α.Τ. 5/9 (1931) 301.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Ανέκδοτο ποίημα του Ρώμου Φιλύρα

Στο αρχείο του Αιμ. Χουρμούζιου (Αθήνα) έχουμε εντοπίσει χειρόγραφο ποίημα του Ρώμου Φιλύρα με τον τίτλο «Σιλουέττες. Σοφ. Αμπατιέλου». Δεν γνωρίζουμε αν το σονέτο αυτό δημοσιεύτηκε σε κάποιο έντυπο στα μεσοπολεμικά ή στα μεταπολεμικά χρόνια. Πιθανόν να έφτασε στα χέρια του Αιμ. Χουρμούζιου ύστερα από το 1939, όταν κυκλοφόρησε με δική του επιμέλεια ο πρώτος και μοναδικός τόμος των ποιημάτων του Φιλύρα, που περιλάμβανε το εκδομένο σε συλλογές ποιητικό του έργο. Ενδέχεται να βρισκόταν ως τότε στα χέρια της άγνωστης Σοφ. Αμπατιέλου, για την οποία γράφτηκε η αισθησιακή και καλοπλασμένη αυτή προσωπογραφία. Η ίδια πιθανόν να αντέγραφε για τον Αιμ. Χουρμούζιο το ποίημα. Στο πάνω μέρος του χειρογράφου σημειώνεται με μολύβι (ίσως με το χέρι του τελευταίου) ως πιθανός χρόνος γραφής του ποιήματος το 1923. Ας θυμηθούμε ότι στη συλλογή *Θυσία* (1922-1923) περιλαμβάνεται μια σειρά τεσσάρων ποιημάτων με τον γενικό τίτλο «Σιλουέττες». Πάντως το ποίημα που παρουσιάζουμε εδώ δεν περιλαμβάνεται ούτε στην πρόσφατη δίτομη έκδοση των *Ποιημάτων* του Ρ. Φιλύρα (επιμ. Χ. Α. Καραόγλου - Αμαλία Ξυνογαλά, University Studio Press, 2013). Δεν αποκλείεται να λανθάνουν και άλλα αυτόγραφα ή χειρόγραφα ποιήματα του Φιλύρα, τα οποία συγκέντρωσε ο Αιμ. Χουρμούζιος. Ας σημειωθεί ότι ο τελευταίος δημοσίευσε από νωρίς μια επιφυλλίδα για τον ποιητή: Μίλιος Χουρμούζιος, «Ο Ρώμος. Αθηναϊκές μινιατούρες», εφ. Χρόνος Λεμεσού, 7.8.1926. Μεταφέρουμε εδώ φωτογραφικά το χειρόγραφο ποίημα. Μ-Φ.

(1923)

Σιλουέττες
Σοφ. Αμπατιέλου

Μέ το φεχάκιχο, τό υόμυνο εκουσί,
Πάνω απ' τ'ά μάτια τ'ά οχογόχανει καί ηχάνα,
Φροχάτο μέγροχο, χρώμα φρινακαφχί,
Μιάς τωμορφίως καί μιάς δροεϊας ή βρουεομάχα.

Στό φόρεμα τό φοναχτό καί χρυσαφι
Κυζα ή φρεσνάδα καί θαρρεϊς ηώς εόν καμψάνα
Καχέσματος με μιά τρανή γιορτή,
Κρούει εις αι' εδύσεις μας, εον λύμφη ε' Ολιγίηάνα

Καί ετών μράτων τή ρωμαχέα καμψή
Η δάμνη εηαι - μιά χυρισί μυχία -
Ως πούν' ανέβη χακαμαζονίως εσά χείρη

Καί ετών δοναίων τή φινκατένια οχάβα,
Μαζί με εέ νά μέψη ή εικουρηγία,
Φρωσεμενη απ' τ'ά μάτια σου τ'ά μηχάβα ...
Ρωμ. Φιλύρα

Μια ακόμα επιστολή του Β. Ζήνωνος προς τον Ν. Λαπαθιώτη

Σε προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* είχα αναφερθεί στον κύριο λόγο Βίκτωρα Ζήωνα και τη φιλία του με τον Ναπολέοντα Λαπαθιώτη και είχα παρουσιάσει μια επιστολή του πρώτου προς τον δεύτερο, γραμμένη το 1910.¹ Σήμερα θα παρουσιάσω τη δεύτερη χρονολογικά από τις τέσσερις συνολικά επιστολές Ζήωνος προς Λαπαθιώτη που απέκινεται στο Ε.Λ.Ι.Α., σταλμένη τον Ιούνιο του 1911. Οφείλω ευχαριστίες στον Αχιλλέα Τζάλλα που έκανε τη μεταγραφή της επιστολής (έχω εκσυγχρονίσει την ορθογραφία).

Λεμεσός 17 Ιουνίου 1911

Γλυκό μου Πελελό

Με μεγάλη μου χαρά είδα στες συνεντεύξεις των λογίων στις «Αθήνας» ν' αναγνωρίζεται κάπως τιμητικά το έργο σου και να μνημονεύεσαι από τρεις τέσσερις· όχι γιατί περίμενα βέβαια απ' αυτούς να μάθω πως είσαι ποιητής – για ποιητή σε ξέρω γω καλύτερα από κάθε άλλον – μα γιατί έτσι επήρες τώρα το χρίσμα ας πούμε το επίσημο, «εστέφθης εις το Καπιτώλιον».

Για δυο πράγματα μόνο φουρκίστηκα· πρώτα γιατί ο ένας απ' αυτούς που σ' έχρισαν, ο «Δάφνης», μου είναι υπερβολικά αντιπαθητικός, κι έπειτα γιατί ο Μαρτζώκης κόντευε σχεδόν να σε ξεχάσει για να θυμηθεί πρωτίτερα το Μαγκάκη που συχνά δέχεται το λιβάνι και τα τραταμένα του στο «Νέον Κέντρον». Δεν μπορούσα βέβαια να φανταστώ πως και η φήμη θ' αγοραζότανε με 2 καφέδες από το Μαρτζώκη. Σα να μην είχε λοιπόν και πολύ άδικο ο Σικελιανός στέλνοντας στον κακομοίρη το Φιλύρα τα 50 φράγκα του.

Πολύ πολύ όμορφη ήταν του Ροδοκανάκη η συνέντευξη κι ο καβγαδάκος του με το Σταματίου. Μα πώς του 'γινε να ξεχάσει να προσθέσει στις νταντέλες του Μπουφόν, στα κεριά του Καζαντζάκη, στις αλιντζαύρες του Φιλύρα και το δικό σου βύσσινο γλυκό που χάβεις όταν θέλεις να γράψεις γλυκά;

Σου στέλνω την «Αλήθεια» που σ' ένα χρονογράφημά μου σ' αναφέρω παροδικά μαζί με τον Πολέμη. Σου ζητώ μόνο να με συχωρέσεις για τον εξευτελισμό που κάνω στα τραγούδια σου παραβάλλοντάς τα με βιτρίνα εμπορικού.

Εδιάβασα τα τελευταία γνωμικά σου στην «Ακρόπολι».

Μου κάνεις τη χάρη Ναπολέων μου να μου στείλεις την αντρέσα του Ροδοκανάκη; έχω καιρό που συλλογιόμηναι να του γράψω μα δεν ξέρω πού. Να με χαρείς μην το ξεχάσεις και μη γελάς για τον εξορκισμό.

Εδιάβασα προχτές μια παλαιά Γερμανική τραγωδία μεταφρασμένη από το Βλάχο, τον «Αντίνοον». Φαντάσου χρυσό μου πως ο αχρείος γερμανός θέλει να πει στο έργο του πως ο Αδριανός είχε υιοθετήσει τον Αντίνοον και τον αγαπούσε σαν παιδί του. Και μιλούν, ο ένας στον άλλο, με το «πάτερ μου» «υιέ μου», στο τέλος δε βάζει τον Αντίνοο ν' αυτοκτονήσει επειδή μισεί τον Αδριανό και δεν μπορεί να υποφέρει την αυστηράν του πατρικήν επίβλεψιν.

Πώς σου φαίνεται να λερώνει ο αχρείος ένα τέτοιο αίσθημα βαφτίζοντάς το πατρική στοργή και υική αφοσίωση και βάζοντάς του ένα τέτοιο τέλος;

Έβγαλες καμιά καινούργια σου φωτογραφία; η Μαμά τί γίνεται; σε γκρινιάζει ακόμα κάποτε; με θυμάται καμιά φορά; η Θείτσα; ο Ντίνος; η Μαρία; ο Νώλης; εσύ; τίποτε καινούργια αισθήματα; γράψε μου τίποτα για όλους αυτούς και προ πάντων για τη δική σου Ζωή. Μα έτσι εκτεταμένα έχω τόση δίψα να μάθω νέα σου σχετικά με τη ζωή σου ως ανθρώπου και την έμπνευσί σου ως ποιητού.

Γράψε μου αλήθεια Ναπολέων μου. Είναι τόσοσ καιρός που δεν εχάραξες ούτε γραμμή για μένα.

Σε γλυκοφιλώ

Βίκτωρ

Μην ξεχάσεις χρυσό μου την αντρέσα του Ροδοκανάκη. Χαιρετισμούς στη μαμά και στη Θείτσα. Ο Γιώργος είναι στο Παρίσι;

Πολλά σημεία της επιστολής αξίζουν σχολιασμό.

Η ημερομηνία (17 Ιουνίου 1911) πρέπει να είναι με το παλαιό ημερολόγιο, που ίσχυε στην Ελλάδα και την Κύπρο. Αυτό το συμπεραίνω επειδή ο Ζήνων αναφέρεται σε συνέντευξη του Ροδοκανάκη, που δημοσιεύτηκε σε αθηναϊκή εφημερίδα στις 6/19.6.1911.

Η προσφώνηση «πελελό» πιθανότατα συνηθιζόταν από τους δυο φίλους· στα σημερινά κυπριακά είναι «πελλός» και θα πει, βέβαια, τρελός. Ο τύπος «πελελός» είναι μεσαιωνικός στα κυπριακά και διασώζεται και στην κρητική διάλεκτο, καθώς και στην ποντιακή ως «παλαλός».

Στην αρχή της επιστολής, ο Ζήνων αναφέρεται σε μια σειρά συνεντεύξεων με λογίους της εποχής, που οι περισσότεροι είναι γνωστοί και σήμερα, οι οποίες δημοσιεύονταν σχεδόν καθημερινά στην εφ. *Αθήναι* από τις 12 Μαΐου έως και τις 11 Ιουνίου 1911 (συνολικά 28 συνεντεύξεις) με τον γενικό τίτλο «Συνομιλίες μετά λογίων». Οι συνεντεύξεις προκάλεσαν αρκετόν θόρυβο και σε δυο τρεις περιπτώσεις η εφημερίδα αναγκάστηκε να δημοσιεύσει απαντήσεις θιγομένων («τα επακόλουθα των συνομιλιών»). Οι περισσότεροι λόγοι ήταν αυτοί που θα λέγαμε «φτασμένοι», με χτυπητή εξαίρεση τον Ρώμο Φιλύρα, που όμως το νεαρό της ηλικίας του τονίζει ιδιαίτερα, και τον Π. Ροδοκανάκη.

Στον Λαπαθιώτη αναφέρθηκαν τρεις λόγοι. Ο Στέφανος Δάφνης (1.6.1911), μιλώντας για τους «νεότατους» ποιητές της «τελευταίας εσοδείας», ανέφερε ότι «ο κ. Λαπαθιώτης έγραψε με συγκίνηση τον θάνατον της γιαγιάς»· «της γιαγιάς του, είπατε παρακαλώ;» ρώτησε ο δημοσιογράφος, για να διευκρινίσει ο Δάφνης: «Όχι της δικής του, αλλά της “του αντικρινού σπιτιού”». Ο Π. Ροδοκανάκης (6.6.1911), κάνοντας λόγο για ποιητές, είπε: «Έχω επίσης να σημειώσω ένα γερό τάλαντον που μορφώνεται. Είναι ο Λαπαθιώτης». Ο δε Στέφανος Μαρτζώκης (27.5.1911), τον οποίο η εφημερίδα παρουσιάζει ως «τον ισχυρότερον κρίκον ομίλου νεαρών ποιητών και λογίων εις το Νέον Κέντρον», δήλωσε: «Οι νέοι που έχουν όλην την εκτίμησίν μου ... είναι ο Δημακόπουλος, ο Βάρναλης, ο Αυγέρης, ο Ζωιόπουλος, Μαγκάκης, Καρβούνης, Καμπάνης και Λαπαθιώτης» (οπότε φαίνεται κάπως υπερβολική η ενόχληση του Ζήνωνος που αποδίδει σε... δωροδοκία την υποτιθέμενη εύνοια του Μαρτζώκη προς τον Μαγκάκη).

Άγνωστος ποιο περιστατικό υπαινίσσεται ο Ζήνων όταν αναφέρει για τον Σικελιανό και τον Φιλύρα και τα 50 φράγκα, και δεν μπόρεσα να βρω κανένα ίχνος πουθενά, πέρα από το ότι ο Σικελιανός είχε μεγάλη οικονομική άνεση μετά τον γάμο του.

Στη συνέντευξή του (5.6.1911) ο Σταματίου είχε ψέξει τον Ροδοκανάκη για άγνοια των ελληνικών εθίμων· και ο Ροδοκανάκης σήκωσε το γάντι λέγοντας ότι ως Μικρασιάτης που είναι δεν μπορεί να τα γνωρίζει σε βάθος «ως ένας χωριάτης γεννημένος εις το χωριό του καθώς ο κ. Σταματίου».

Επίσης, ο Σταματίου είχε «αποκαλύψει» ότι ο Καζαντζάκης, όπως του είχαν πει, για να εντυπωσιάσει τους φίλους του «εκλείνεται εις το δωμάτιόν του, εσφάλιζε τα παράθυρα, εξηπλώνετο εις το πάτωμα, ήναπτε κεριά, ένα εις το κεφάλι του, ένα εις τα πόδια του, και έγραφε τα ποιήματά του. Όλα αυτά ίσως επειδή έτυχε να κλείνεται και ο Όσκαρ Ουάιλντ, όταν έγραφε». Στη δική του συνέντευξη ο Ροδοκανάκης θεώρησε πως αυτό είναι ένδειξη «καλλιτεχνικής οντότητας» και πρόσθεσε ότι πολλοί συγγραφείς έχουν τέτοιου είδους αδυναμίες, όπως ο Μπυφόν, που μόνο αν φορούσε μανικέτια από δαντέλες μπορούσε να γράψει, ή ο Φιλύρας, που έχει κλείσει ζωντανές σαύρες στο συρτάρι με τα ποιήματά του. Τις σαύρες ο Ζήνων τις αποκαλεί «αλιντζαύρες», χρησιμοποιώντας τον ιδιωματικό κυπριακό τύπο (δάνειο από τα παλαιά γαλλικά μάλλον, πρβλ. το σημερινό γαλλικό lézard).

Ο Β. Ζήνων είχε δημοσιεύσει στην *Αλήθεια* της Λεμεσού (17.6.1911) χρονογράφημα με τίτλο «Βιτρίνες», όπου έγραφε: «Οι βιτρίνες των καταστημάτων [...] σου θυμίζουν κάτι «πλεχτά τραγούδια» του Πολέμη ή κάποια «Γαλανά και χαρούμενα τραγουδάκια» του μικρού Λαπαθιώτη». Με παρεμφερή τίτλο «Γαλανά τραγουδάκια και χαρούμενα» ο Λαπαθιώτης είχε δημοσιεύσει το 1909 στο περιοδικό *Ελλάς* έξι από τα (συνολικά 17) δωδεκάστιχα «λιανοτραγούδά» του, που είναι γνωστά με τον γενικό τίτλο «Χαρωπά τραγουδάκια για να περνάει η ώρα».

Τα «γνωμικά» που αναφέρει ο Β. Ζήνων είναι μια σειρά από στοχασμούς που δημοσίευσε

ο Ν. Λαπαθιώτης στην Ακρόπολη στις 9.6.1911. Για να πάρετε μια γεύση, παραθέτω ένα μικρό δείγμα: «Το αληθινό έργο του Ποιητή είναι μια Μουσική που βγαίνει τώρα για ν' ακουστεί ύστερ' από χρόνια» και «Ο Ποιητής όλα τα νιώθει και όλα τα δικαιολογεί· ο φιλόσοφος όλα τα συγχωρεί».

Παρόμοιους στοχασμούς είχε δημοσιεύσει ο Λ. στην Ακρόπολη και το 1910 (πέντε ακόμα δημοσιεύσεις). Είναι η τελευταία φορά που ο Λαπαθιώτης δημοσιεύει στοχασμούς στη νεανική του περίοδο.

Η τραγωδία του Paul von Heyse Αδριανός (*Hadrian*, 1865) μεταφράστηκε «ελεύθερα» από τον Άγγελο Βλάχο και υποβλήθηκε στον Βουτσιαίο διαγωνισμό το 1866, όπου προκάλεσε σκάνδαλο διότι βραβεύτηκε ως πρωτότυπο έργο, αφού η μνεία του ότι επρόκειτο για μετάφραση βρισκόταν μέσα στον κλειστό φάκελο με το όνομα του υποψηφίου, ο οποίος ανοίχτηκε και διαβάστηκε από την επιτροπή την ώρα ακριβώς της απονομής των βραβείων, μπροστά στο κοινό, προκαλώντας τη γενική ιλαρότητα. «Πάντες εγέλασαν, πλην των κριτών εννοείται» σημειώνει αυτόρεσκα ο Βλάχος στον πρόλογο της έκδοσης του έργου.² Ο Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, μέλος της επιτροπής, υποστήριξε με επιστολή στις εφημερίδες ότι το έργο ήταν ανήθικο, ωστόσο η επιτροπή το είχε επαινέσει επειδή αποσιωπά την ομοφυλοφιλική σχέση Αδριανού και Αντίνοου, ή, για να επαναλάβω την εις άπταιστον καθαρεύουσαν διατύπωσή της, «άλλα τινά της παραδόσεως δυσμεταχείριστα διά σιγής ή διά λεπτής αναιρετικής υπαινίξεως καλώς ωκονομήθησαν» – βλέπουμε άλλωστε και τις σχετικές διαμαρτυρίες του Ζήνωνος για την απόκρυψη του ομοφυλοφιλικού χαρακτήρα της σχέσης.

Τέλος, από τα πρόσωπα που αναφέρει στο τέλος ο Ζήνων γνωρίζουμε τη μητέρα του Λαπαθιώτη, τη «θείσσα» Παπαζαφείρη, που κατοικούσε μαζί τους για μεγάλα διαστήματα, και τον Νώλη, δηλαδή τον Μανώλη Κορτέση, με τον οποίο είχε δεσμό ο Λαπαθιώτης από το 1905 περίπου. Δεν γνωρίζω ποιο είναι ο Ντίνος και η Μαρία, ενώ ο Γιώργος πρέπει να είναι ο Γιώργος Πολίτης, γιος του Νικολάου Πολίτη, συνεκδότης της *Ηγησώς* μαζί με τον Λαπαθιώτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Σαραντάκος, «Μια επιστολή του Β. Ζήνωνος και ένα αθησαύριστο ποίημα του Ν. Λαπαθιώτη», *Μικροφιλολογικά* 32 (Φθινόπωρο 2012) 37-41.

2. Paul Heyse, *Αντίνοος*, Τραγωδία εις πράξεις πέντε. / Παραφρασθείσα ελευθέρως εκ του γερμανικού του Paul Heyse και *Εκ των ενόντων Λυρικά Ποιήσεις* βραβευθείσαι εν τῷ συναγωνισμῷ του 1866, υπό Ἀγγέλου Σ. Βλάχου. Εν Αθήναις: Τύποις Δ. Κτενά και Π. Σούτσα, 1866.

Νίκος Σαραντάκος

Ανέκδοτες επιστολές του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη προς τον Καίσαρα Εμμανουήλ

Στο αρχείο του Κ. Εμμανουήλ υπάρχουν δύο επιστολές του Ν. Λαπαθιώτη προς τον Εμμανουήλ, γραμμένες το 1929 και 1931, με αφορμή την έκδοση των δύο πρώτων ποιητικών συλλογών του Εμμανουήλ, *Ο παράφρονος αυλός* (1929)¹ και *Δώδεκα σκυθρωπές μάσκες* (1931).² Οι επιστολές του Λαπαθιώτη, οι οποίες αποτελούν απαντήσεις σε λανθάνουσες επιστολές του Εμμανουήλ, παρουσιάζουν κάποιο φιλολογικό ενδιαφέρον, καθώς προσθέτουν στοιχεία για την υποδοχή των συλλογών του Εμμανουήλ και φωτίζουν λίγο περισσότερο την προσωπικότητα του Λαπαθιώτη. Οι επιστολές δημοσιεύονται σε μονοτονικό χωρίς παρεμβάσεις στην ορθογραφία και τη στίξη. Τους υπογραμμισμένους τίτλους τους θέτουμε εντός εισαγωγικών.

Αθήναι, 21.2.29

Φίλε κ. Εμμανουήλ,

Σας ευχαριστώ για το καλό σας βιβλίο. Τραγουδία, όπως το “Et in Arcadiam ego”, το “Vixit”, το “Κάτι απλό, κάτι μοιραίο”, το “Υλας” – εκτός του ότι είνε άρτια, από απόψεως υποβλητικής γοητείας, δείχνουν και ένα πολύ ραφφιναρισμένο, κ’ ελπιδοφόρο, αισθητισμό.–

Σας συγχαίρω – και περιμένω τη συνέχειά τους.–

Φίλος σας,
Ναπολέον Λαπαθιώτης

10.3.31

Αγαπητέ μου κ. Εμμανουήλ,

Ευχαριστώ για τα καλά λόγια.– Η αλήθεια είναι ότι καθένας μας πρέπει να κάνει ό,τι μπορεί, αδιαφορώντας γι’ αυτά που σκέπτονται οι άλλοι. Σ’ αυτό το ζήτημα, δεν έχει να λογοδοτήσει σε κανένα.

Όσα έγγραφα στην «Πειθαρχία» ήταν η πραγματική μου ιδέα για το έργο σας – η καθαρή ατομική μου γνώμη. Και χαίρω που σας ενισχύει, καθώς λέτε, στη μελλοντική σας εργασία. – Βέβαια, πολλές ανοησίες λέγονται γύρω μας – αλλά κι αυτές μας ενισχύουν κάποτε: ζήτημα, όμως, χαρακτήρος, να τις λαμβάνωμε υπ’ όψιν, είτε όχι. – Το Βαγιάνο έχω μέρες να τον δω. Ευχαρίστως να βρεθούμε κάποιο βράδι, μετά το φαγητό. – Εγώ, καθώς ίσως θα ξαίρετε, είμαι άνθρωπος της νύχτας.³ Πολύ συχνά κατεβαίνω και στον Πειραιά,⁴ και γυρίζω με το πρωινό. Θα σας ξαναγράψω, και θα σας ειδοποιήσω.

Φίλος σας,
Ναπολέον Λαπαθιώτης

Ο Λαπαθιώτης, ο οποίος υπήρξε αποδέκτης της πρώτης ποιητικής συλλογής του Εμμανουήλ, ευχαριστεί τον ποιητή με την επιστολή του της 21.2.1929, στην οποία ξεχωρίζει τέσσερα ποιήματα, η θετική άποψή του, όμως, για ολόκληρη τη συλλογή είναι εμφανής. Η τελευταία πρόταση της επιστολής, με την οποία συγχαίρει τον ποιητή και η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί σε λόγους αβροφροσύνης, αποδεικνύεται στη συνέχεια ότι δεν είναι κενή περιεχομένου. Στο σημείο αυτό δημιουργείται η εύλογη απορία γιατί ο Λαπαθιώτης δεν δημοσίευσε κριτική για τον Παράφωνο αυλό, ώστε να ακουστεί και μια διαφορετική φωνή εν μέσω της αρνητικής υποδοχής που επεφύλαξε η επίσημη κριτική στη συλλογή.⁵ Σίγουρα όχι επειδή δεν τολμούσε να διαφωνήσει με τους κριτικούς της εποχής του, αφού ο Λαπαθιώτης δεν ήταν άνθρωπος που θα δίσταζε να προκαλέσει με τις απόψεις του. Η στάση του, επομένως, στην προκείμενη περίπτωση ίσως να υπαγορεύεται από την επιθυμία του να έχει και ένα δεύτερο δείγμα της δουλειάς του νέου τότε ποιητή, που θα επιβεβαίωνε το πρώτο και το οποίο θα του επέτρεπε μία ασφαλή αποτίμηση της ποίησης του Εμμανουήλ. Η συνέχεια των γεγονότων αποδεικνύει ότι μάλλον αυτός ήταν ο κύριος λόγος. Το 1931, μετά την έκδοση της δεύτερης ποιητικής συλλογής Δώδεκα σκυθρωπές μάσκες, η κριτική υποδοχή της οποίας ήταν ευμενέστερη από του Παράφωνου αυλού,⁶ ο Λαπαθιώτης δημοσιεύει το παρακάτω κείμενο στο περιοδικό Πειθαρχία, στο οποίο αναφέρεται με κολακευτικά λόγια όχι μόνο στη δεύτερη συλλογή αλλά σε όλο το μέχρι τότε ποιητικό έργο του Εμμανουήλ:

Ήδη από την πρώτη συλλογή, που είχε, προ μηνών, εκδώσει ο Εμμανουήλ, με τον τίτλο “Ο παράφωνος αυλός”, είχα σχηματίσει την πεποίθηση ότι, με κάποια καλλιέργεια της φόρμας, και με κάποια πειθαρχία τεχνική, που θ’ απεκτάτο ασφαλώς με τον καιρό, ο νέος ποιητής θα μας προσέφερε ποιήματα αγνής αισθαντικότητας, με *tournaire* εντελώς προσωπική. Η νέα συλλογή του ενισχύει τις ελπίδες μου αυτές. Η τεχνική δεν έφθασε ακόμη στην επιθυμητήν εξέλιξή της, η φόρμα δεν απέκτησε την πλήρη αίσθησή της, αλλά τα γόνιμα στοιχεία προβάλλουν υποσχετικά κι εδώ, οι διαθέσεις φαίνονται αχέραιες, επίσης, η συμπαθητική ευαισθησία φαίνεται για δεύτερη φορά. Τα ποιήματα αυτά, όπως και τα πρώτα, ανήκουν στη σειρά των *décadents*, αλλά μ’ έναν τρόπο ιδιαίτερο, έναν τρό-

πον αρκετά συγχρονισμένο, που, τηρουμένων κάποιων αποστάσεων, καθόσον αφορά τις τάσεις και τη γλώσσα, συγγενεύουν ελαφρά με του Καβάφη. Ένας άλλος, είνε ενδεχόμενο να μη βλέπη τη συγγένεια αυτή – εγώ, ωστόσο επιμένω να τη βλέπω. Βέβαια, το περιεχόμενό τους είνε ολότελα διαφορετικό, ο σαρκασμός τους απολύτως άλλης φύσεως, η σχετική τους ιδιορρυθμία φεύγει πολύ απ' την καβαφική – η συνολική, όμως, εντύπωση, είνε πως τα ποιήματα αυτά αποτελούν σαν ένα παρακλάδι της πλαστικής τοποθετήσεως εκείνου. Ίσως, αυτό, να φανή καλλίτερα, αργότερα – όταν η τεχνική τους ωριμάση. Όσον αφορά τις ψυχικές τους τάσεις, μου θυμίζουν, επίσης Καρυωτάκη. Αλλά παρ' όλα αυτά, που μου θυμίζουν, παρ' όλη την αμφιταλάντευσή τους, και τον κάποιον χτυπητό μοντερνισμό τους, διατηρούν ένα δικό τους χαρακτήρα. Και σ' αυτόν, το δικό του χαρακτήρα θα 'θελα να στραφή ο ποιητής. Οι νευρασθενικές του προτιμήσεις, η πικρά σαρκαστική διάθεσί του, θα τον βοηθήσουν, δίχως άλλο, να κατατοπίση τις δυνάμεις του στον τρόπο που του στέκει πιο καλά.⁷

Ο Λαπαθιώτης υποδεικνύει κάποιες βελτιωτικές προτάσεις, καθιστά, όμως, σαφές ότι η συλλογή ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις που θέτει ο ίδιος για την ποίηση, ενώ επισημαίνει και επιρροές από τον Καβάφη και τον Καρυωτάκη. Η στάση του είνε θετική και για τον Παράφωνο αυλό, ανασκευάζοντας έτσι την έως τότε ασκηθείσα αρνητική κριτική. Κανείς από τους σύγχρονους κριτικούς, που είχαν επικρίνει τον Παράφωνο αυλό, δεν αντέδρασε στο κείμενο του Λαπαθιώτη, αφήνοντας ίσως να εννοηθεί ότι με τη σιωπή τους αποδέχτηκαν τις απόψεις του.

Το παραπάνω κείμενο πρέπει να ικανοποίησε σε μεγάλο βαθμό τον Εμμανουήλ, όχι μόνο για τη θετική αποτίμηση της δεύτερης συλλογής του, αλλά και γιατί ο Λαπαθιώτης δημοσίευσε τις απόψεις του για τον Παράφωνο αυλό, που μέχρι τότε τις είχε εκφράσει μόνο στην επιστολή της 21.2.1929. Είνε φανερό ότι στο πρόσωπο του Λαπαθιώτη βρήκε έναν υποστηρικτή του έργου του, τον οποίο ευχαριστεί με μία εγκωμιαστική επιστολή, στην οποία απαιτεί ο Λαπαθιώτης με την επιστολή της 10.3.1931.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Εμμανουήλ, *Ο παράφωνος αυλός*, Αθήνα, Ράλλης, 1929.
2. Κ. Εμμανουήλ, *Δώδεκα σκυθρωπές μάσκες*, Αθήνα, Μαυρίδης, 1931.
3. Ήταν γνωστό ότι ο Λαπαθιώτης ήταν νυχτοδιάκος και νυχτοβάτης.
4. Την εποχή εκείνη ο Εμμανουήλ κατοικούσε στον Πειραιά. Η διεύθυνσή του (όπως αναγράφεται στην επιστολή του Λαπαθιώτη) ήταν: Δημητρίου Φαληρέως 39, Νέο Φάληρο.
5. Βλ. Ελένη Παρισιάδου, «Πέντε ανέκδοτες επιστολές του Τέλλου Άγρα προς τον Καίσαρα Εμμανουήλ», *Μικροφιλολογικά* 33 (Ανοιξη 2013) 43.
6. Για την κριτική υποδοχή του *Δώδεκα σκυθρωπές μάσκες* βλ. Ελ. Παρισιάδου, ό.π., σ. 44.
7. Ν. Λαπαθιώτης, «Κ. Εμμανουήλ: *Δώδεκα σκυθρωπές μάσκες*», *Πειθαρχία* 16 (1.3.1931) 554-555.

Ελένη Παρισιάδου

Παραλειπόμενα για τον Τεύκρο Ανθία

Στα *Μικροφιλολογικά Τετράδια* (αρ. 14) ο Λ. Παπαλεοντίου παρουσιάζει πολλά άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Τ. Ανθία, ανάμεσα στα οποία περίοπτη θέση κατέχει το αυτοβιογραφικό κείμενο με τίτλο «Τρία χρόνια αλήτης», και υπότιτλο «Απομνημονεύματα της αλήτικης ζωής μου». Με αφορμή το τεύχος αυτό, θα ήθελα να προσθέσω τέσσερα παραλειπόμενα για τον Ανθία, που προσθέτουν μερικές ψηφίδες στην περίοδο εκείνη της ζωής του.

α) *Ανθίας και Θανάσης Κλάρας*. Σύμφωνα με αφήγηση του Γ. Τσουκαλά, που την καταγράφει η Έλλη Αλεξίου στο βιβλίο της *Υπό εχέμυθειαν* (έκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1976, σ.

41), γύρω στα 1924-25 ο Ανθίας κυκλοφορούσε με μακριά μαλλιά και ατημέλητος στο φιλολογικό στέκι της Πλατείας Κλαυθμώνος. Μια μέρα, ο Νίκος Βέλμος, σε συνεννόηση με τον Θανάση Κλάρα (τον μετέπειτα Άρη Βελουχιώτη), έπιασαν και κούρεψαν με προβατοφαλίδα τη μακριά χαιτή του Ανθία, εξοργίζοντας τον Τάκη Φίτσο, ο οποίος είχε μπάσει τον Κλάρα στην παρέα των λογοτεχνιζόντων και θεώρησε πως η συμπεριφορά αυτή τον εξέθετε.

Το ίδιο επεισόδιο υπάρχει και στον τόμο *Τεύχος Ανθίας. Μια παρουσίαση από τον Κώστα Νικολαΐδη* (στη σειρά «Εκ νέου» των εκδόσεων Γαβριηλίδη, σ. 84), βασισμένο σε αφήγηση Κώστα Κύρρη, με τη διαφορά ότι εδώ ο Κλάρας κουρεύει τον Ανθία σε συνεννόηση με τον Γ. Τσουκαλά. Το επεισόδιο τοποθετείται στα 1923-24, που φαίνεται σωστότερο, αφού το 1924-25 ο Ανθίας ήταν δάσκαλος στη Σπάρτη.

β) *Ανθίας και Μπάγκειο*. Στο γνωστό ποίημα του Ορέστη Λάσκου «Μπάγκειο», γραμμένο για το ομώνυμο υπόγειο λουκουματζίδικο στη γωνία της οδού Αθηνάς με την πλατεία Ομοιοίας, που ήταν μεγάλο φιλολογικό στέκι στη δεκαετία του 1920, υπάρχει και το τετράστιχο:

*Εχει πιο πέρα ο Θόδωρος ο σαρκαστής, κι ο αστέιος,
βήχοντας φτύνει αδιάφορος μια αιμάτινη σταλιά.
Κι ο Ανθίας ο αιθερομανής ποιητής σε μια γωνιά,
με μάτια κόκκινα, θολά, μονολογεί ηλιθίως.*

Δεν έχω χρονολογήσει το ποίημα του Λάσκου, πάντως η μεγάλη ακμή του Μπάγκειου εντοπίζεται γύρω στα 1927. Ο Θόδωρος ίσως να είναι ο ιδιόρρυθμος δάσκαλος, ποιητής και διηγηματογράφος Ντόρος Ντορής (Βατούσα Λέσβου 1881-Θεσσαλονίκη, στα χρόνια της Κατοχής), που έζησε για ένα διάστημα και στην Αθήνα επί δικτατορίας Παγκάλου. Βλ. Σ. Σταμπούλου, «Α. Περί τον Σκαρίμπα. 2. Συμπληρωματικά στο φανταστικό τρίγωνο Σκαρίμπα - Ντόρο - Ντορής», *Μικροφιλολογικά* 22 (Φθινόπωρο 2007) 25-28 (όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία).

γ) *Συνεργασίες σε λαϊκά περιοδικά*. Έχω εντοπίσει συνεργασίες του Ανθία σε λαϊκά αθηναϊκά περιοδικά, που δεν φαίνεται να έχουν βιβλιογραφηθεί. Πρόκειται για ένα ποίημα στο περ. *Σφαίρα* και δύο ποιήματα, ένα πεζοτράγουδο και ένα «μοντέρνο διήγημα» στο περ. *Πανελλήνια*, όλα γραμμένα το 1923. Αντιγράφω ένα από τα ποιήματα αυτά, που δημοσιεύτηκε στα *Πανελλήνια*, 25.8.1923:

Από τα «Σκόρπια ροδοπέταλα»

Η ελπίδα

*Βαργεστισμένο το κορμί μου απ' το πάλεμα
θέλει να γείρει σε κρεβάτι ανθοστρωμένο,
να νιώσει μύρα, ανατριχίλες να σκορπίζονται
κι αγνές λαχτάρες στο Εγώ μου το ισκιωμένο.*

*Έχουν διαβεί τα χρόνια τ' απονήρευτα,
τα παιδικά, τα ποθητά μου χρόνια
και σε σκοτάδια αγριεμένα ερίχτηκα
να τυραγιέμαι σε μια άβυσσο αιώνια.*

*Τον εαυτό μου σαν κατάλαβα πικράθηκε
τι την κατάντια γνώρισα του κόσμου.
Ναι! των ματιών μου άνοιξα τα βλέφαρα
κι είδα το τίποτε να φτερουγίζει εμπρός μου.*

*Έχουν σαλέψει της φυχής τα θέμελα
σαν τη μορφή και τα φτερά του είδα.*

.....
*Παντού σκοτάδι. Μόνο κάπου ένα λαμπύρισμα
μου ξαλαφρώνει τη ζωή. Νά η ελπίδα!*

Αλεξάντρεια

Τεύχος Ανθίας

Προφανώς το ποίημα γράφτηκε όταν ο Ανθίας, ταξιδεύοντας στις αρχές Αυγούστου του 1923 για την Αθήνα, έκανε σταθμό στην Αλεξάνδρεια. Το επόμενο ποίημα που δημοσίευσε ο Ανθίας στο ίδιο περιοδικό, στις 15.9.1923, φέρει επίσης τον επίτιτλο Από τα «Σκόρπια ροδοπέταλα», αλλά έχει την τοποχρονολογική ένδειξη Κύπρος, 1923.

Για λόγους πληρότητας, ο κατάλογος των δημοσιευμάτων έχει ως εξής: «Μια ματιά», Σφαίρα 241 (6.10.1923) 2. «Η ελπίδα», Πανελλήνια 14/99 (25.8.1923) 4. «Ο Γολγοθάς», Πανελλήνια 17/102 (15.9.1923) 5. «Γλυκιά βραδιά» (ερωτική πρόζα), Πανελλήνια 20/105 (6.10.1923) 2. «Στη φωτιά» (μοντέρνο διήγημα), Πανελλήνια 22/107 (20.10.1923) 4.

Ενδιαφέρον έχει το ότι, ενώ «Ο Γολγοθάς» δημοσιεύτηκε στη σελίδα με τις συνεργασίες αναγνωστών, το «Στη φωτιά» φιλοξενήθηκε στη λογοτεχνική σελίδα του περιοδικού, μαζί με ένα πεζό ποίημα του Όσκαρ Ουάλντ, δηλαδή ο Ανθίας την εποχή εκείνη ήταν στο μεταίχμιο της αναγνώρισης.

δ) Οι εξομολογήσεις του αιθερομανούς. Πρόκειται για σειρά άρθρων που δημοσιεύτηκαν στην αθηναϊκή εφημερίδα Βραδυνή στα τέλη Ιουλίου και αρχές Αυγούστου 1929, σε οχτώ συνολικά συνέχειες. Στη Βραδυνή είχε δημοσιεύσει ο Ανθίας και ποιήματα από τα Σφουρίγματα του αλήτη πριν εκδοθεί η συλλογή, όπως πληροφορούμαστε από την εισαγωγή του αρχισυντάκτη της εφημερίδας (πάντως, από αυτοψία που έκανα στα φύλλα του 1929 της Βραδυνής δεν μπόρεσα να βρω δημοσίευση ποιημάτων του Ανθία· δεν μπόρεσα να δω φύλλα του 1928, αν και τα φύλλα του πρώτου εξαμήνου υπάρχουν ψηφιοποιημένα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής).

Το περιεργο είναι ότι οι εξομολογήσεις σταματούν μες στη μέση· στο τέλος της όγδοης συνέχειας (στο φ. της 5.8.1929) σημειώνεται «Αύριο η συνέχεια», αλλά ένατη συνέχεια δεν δημοσιεύτηκε ποτέ. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η έναρξη της δημοσίευσης πραγματοποιήθηκε πρωτοσέλιδη με τυμπανοκρουσίες, αλλά σχετικά γρήγορα οι επόμενες συνέχειες υποβιβάστηκαν στο ημίφως των μέσα σελίδων, μου υποβάλλει την ιδέα ότι οι ιθύνοντες της εφημερίδας περίμεναν κάτι πιο σκανδαλιστικό από τον Ανθία και μάλλον απογοητεύτηκαν – αλλά αυτό είναι απλή εικασία μου.

Όπως γράφει στην εισαγωγή του ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας, ο Διον. Σ. Δεβάρης: «Την περασμένην Δευτέρα, ευρεθείς εις την θλιβεράν ανάγκην να συνοδεύσω κάποιον γνωστόν μου ψυχοπαθή εις το Άσυλον της Αγίας Ελεούσης, επληροφορήθην μόλις έφθασα ότι μεταξύ των άλλων ήταν και ο εκ Κύπρου λόγιος κ. Τ. Ανθιάς (sic), ο οποίος δεν είναι άγνωστος εις τους αναγνώστας της Βραδυνής, του οποίου εδημοσιεύσαμεν ποιήματα από την ανέκδοτον συλλογήν του «Τα τραγούδια του αλήτου» (sic). Ιδιαίτερος μου έκαμεν εντύπωσιν το γεγονός, που μου εβεβαίωσε τον τόσον ο ιατρός κ. Παπαγιαννόπουλος όσον και οι επιστάται, ότι ο κ. Ανθιάς ενεκλείσθη μόνος του. Από τινος καιρού κυριευθείς υπό της αιθερομανίας και αγωνιζόμενος όπως λυτρωθεί από το πάθος αυτό, ηναγκάσθη να εγκλείσει ο ίδιος τον εαυτό του! Μέσα εις το άσυλον έγραψε τας περιπλανήσεις του εις τους κόσμους που τον μετέφερε ο αιθήρ – τους τεχνητούς παραδείσους, όπως συνήθως λέγουν – κατ' ευφημισμόν ίσως, διότι παν άλλον ή παράδεισος είναι η κατάσταση του παραληρήματος εκείνου. Τας εντυπώσεις του αυτάς εξησφάλισε η Βραδυνή και αρχίζει δημοσιεύουσα από σήμερον. Είναι ντοκουμέντον άξιον μελέτης και πολλής προσοχής, ένας ειλικρινής αυτέλεγχος. Εις το τέλος ο νεαρός λόγιος καταλήγει εις το συμπέρασμα ότι ο αιθήρ δεν του έδωσε ό,τι περίμενε. Και επειδή έγινε λόγος περί του ασύλου αυτού, επιθυμώ να προσθέσω δυο λόγια».

Αντιγράφω εδώ την αρχή των «Εξομολογήσεων ενός αιθερομανούς»:

Ήμouνα πάντα ένα παιδί ατίθασο κι ανταρτικό. Ήθελα να ξεχωρίζω από τους άλλους, οπωσδήποτε, είτε με την παράξενη ερημική ζωή μου, είτε με το ιδιόρρυθμο ντύσιμό μου, είτε με τις παραδοξολογίες που ξεστόμιζα στον κύκλο μου, έτσι για γούστο ή για να σφυγμομετρήσω την διανοητικότητα όσων με περιστοιχίζανε.

Περιφρονούσα τις κοινές αντιλήψεις, που τις θεωρούσα μονοκόμματα και καθυστερημένες, γιατί ήταν αντίθετες προς την κοσμοθεωρία μου.

Γ' αυτό και πάθαινα γκάφες διαρκώς. Εκεί που μ' έβλεπες να ορμάω θαρραλέος προς το Ζενίθ, σε λίγο μ' αντίκριζες αποχαυνωμένο και μελαγχολικό στο Ναδίρ. Μέσα επίπεδα δεν υπήρχανε για μένα. Ήμouνα ο άνθρωπος των μεγάλων πτήσεων και πτώσεων. [...]

Νίκος Σαραντάκος

Μια βροχερή μέρα στην *Eroica* και Στου Χατζηφράγκου του Κ. Πολίτη ή Αναζητώντας τον μεταφραστή του Longfellow

Ο Henry Wadsworth Longfellow (1807-1882) υπήρξε ένας από τους πιο δημοφιλείς αμερικανούς ποιητές ο οποίος, αν και ακολούθησε καλά δοκιμασμένα ποιητικά μονοπάτια, συνέβαλε στην εξέλιξη της αμερικάνικης λογοτεχνίας ξεπερνώντας τα σύνορα της γλώσσας του και αφήνοντας πίσω ένα έργο μόνιμης και σταθερής αξίας.¹

Με το άρθρο αυτό θα σχολιάσουμε τη διακειμενική παρουσία του αμερικανού ποιητή στο έργο του επιφανούς εκπροσώπου της γενιάς του '30 Κοσμά Πολίτη, ενώ παράλληλα θα αναζητήσουμε την ταυτότητα του έλληνα μεταφραστή του διακειμένου.

Η *Eroica* (1938) είναι το πρώτο χρονολογικά βιβλίο του Κ. Πολίτη στο οποίο μπορούμε να αναγνωρίσουμε στίχους από τον Longfellow. Το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου αρχίζει καθώς ο αφηγητής περιγράφει με νοσταλγία αποσπασματικές σκηνές από τα μαθητικά χρόνια της παρέας των παιδιών, τα οποία πρωταγωνιστούν στο βιβλίο. Σε αυτές κυρίαρχο ρόλο παίζει ο Λοΐζος, ο οποίος έχει ήδη από την αρχή του βιβλίου παρουσιαστεί ως ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός τους. Η σκηνή που ακολουθεί διαδραματίζεται ένα βροχερό κυριακάτικο απόγευμα:

Και τούτο το απόγευμα περίμενε ο Λοΐζος στη στοά. Είχε τα χέρια του χωμένα στις τσέπες του αδιάβροχου και η ματιά του πήγαινε λοξά μέσα στο γαλατένιο ασπράδι. Ψιχάλιζε. Χθες, η νεροποντή κράτησε όλη μέρα. Το νερό έπεφτε φαρδύ, ολόισιο, μολυβένιο, μ' έναν θόρυβο υγρό. Μια βουλιαγμένη πολιτεία. Έξω από τα σπίτια παραμόνευε μια χλιαρή αχνάδα – τρύπωνε μέσα μόλις άνοιγε η πόρτα ή από κάποια χαραμάδα, λέπταινε και φέκαζε τις κάμαρες με υγρασία. Η Κυριακή εκείνη πήγαινε ατελείωτα.

Μέσα στη νύχτα, βροχή κι αέρας, τί κακό! Τα σύννεφα καβάλησαν τον άνεμο. Σφύριζε η ανάσα του πάνω στα κεραμίδια και στο μαντρότοιχο ξετιναζόταν η περιπλοκάδα. Μα έτσι ξεθύμανε ο καιρός και σαν ξημέρωσε η Δευτέρα έπεφτε που και που μονάχα φιλοβρόχι.²

Πολλά στοιχεία για την εικονοποίηση της βροχερής μέρας σε αυτήν την περιγραφή προέρχονται από το ποίημα «The Rainy Day» («Η βροχερή μέρα», 1842) του Η. W. Longfellow, μεταφρασμένα βέβαια και πλήρως ενσωματωμένα στον λόγο του μυθιστορηματος και χωρίς αυτό να ομολογείται πουθενά από τον συγγραφέα του. Το ύφος της περιγραφής είναι σε μεγάλο βαθμό ποιητικό και μάλιστα παρεμβάλλεται, σχεδόν ατόφιο, το πρώτο ημιστίχιο του δεύτερου στίχου του ποιήματος, βασικό για τη σημασιολόγησή του. Η συσχέτιση του καιρού με τα ανθρώπινα που κυριαρχεί στο ποίημα του Longfellow ενυπάρχει και στην περιγραφή της *Eroica*, μόνο που εδώ οι εικόνες αποτελούν ένα σκηνικό το οποίο υποβάλλει αισθήματα στον αναγνώστη, χωρίς να επιβάλλει διαπιστώσεις. Υποβάλλεται κατ' αυτόν τον τρόπο η άσχημη ψυχολογική διάθεση του Λοΐζου λίγο μετά τον τραυματισμό του αγαπημένου φίλου του Αντρέα, ο θάνατος του οποίου προοικονομείται με άλλες αναφορές που ακολουθούν. Μπορούμε μάλιστα να θεωρήσουμε ότι το αμερικανικό ποίημα προσδιορίζει με τρόπο μετωπικό τον ίδιο τον Λοΐζο, για τον οποίο ο αναγνώστης γνωρίζει ήδη ότι φοιτούσε στο αμερικάνικο σχολείο.

Το ποίημα «The Rainy Day»³ συγκαταλέγεται μεταξύ των γνωστότερων μικρών και ευρύτερα αναγνωρίσιμων ποιημάτων του Longfellow,⁴ η διακειμενική παρουσία του όμως στην *Eroica* επιβεβαιώνεται από τη χρήση του σε μεταγενέστερο έργο του Κ. Πολίτη (Στου Χατζηφράγκου, 1963). Εκεί παρατίθενται τέσσερις στίχοι,⁵ οι οποίοι ξεχωρίζουν εμφανώς από το υπόλοιπο κείμενο και είναι γραμμένοι με πλάγια γράμματα, προστίθενται στοιχεία σχετικά με τον έλληνα μεταφραστή, που μετατρέπεται κατ' αυτόν τον τρόπο σε πρόσωπο μυθιστορηματικό, ενώ σε υποσελίδια σημείωση του βιβλίου εμφανίζεται ο δεύτερος στίχος του ποιήματος από το πρωτότυπο.

Είμαστε στο έβδομο κεφάλαιο *Στου Χατζηφράγκου*, όπου περιγράφεται η πορεία των δυο φίλων Σταυράκη και Αρίστου, που αποτελούν κεντρικά τραγικά πρόσωπα του βιβλίου, από την πόλη προς τη λίμνη του Χαλκαμπουνάρι. Τα παιδιά συναντήθηκαν στην Πούντα, μπροστά από την αγγλική προτεσταντική εκκλησία που βρισκόταν κοντά στην πλατεία του σιδηροδρομικού σταθμού:

Μια πλατεία κι ένας σταθμός σα ζουγραφιά, ίδια καρτ-ποστάλ. Τα τραίνα σφυρίζανε διακριτικά. Ησυχία και καθωσπρεπιά. [...] Και οι σταθμάρχες είχανε την ανάλογη αξιοπρέπεια. Όλοι σχεδόν Ρωμιοί. Ένας από δαύτους, ο σταθμάρχης του Καζαμίρ, είταν και ποιητής. Δημοσίευε ποιήματά του στις εφημερίδες, και είχε μεταφράσει απ' τα αγγλικά ένα ποίημα του Λονγκφέλλου, εκείνο που αρχινάει⁶ έτσι στη μετάφραση:

Βροχή κι αγέρας, τί κακό, δεν παύει, δεν αλλάζει,
το κλήμα στον παλιότοιχο σκαλώνει κι ανεβαίνει,
μα της νοτιάς το φύσημα τα φύλλα του τινάζει.
Βροχή κι αγέρας, τί κακό, δεν παύει, δεν αλλάζει.

Είταν ένας ανθρωπάκος που δεν τον έπιανε το μάτι σου, δεν είχε πόζα ποιητή, και όμως, παράξενο, έγραφε όμορφα ποιήματα.⁷

Παρατηρούμε ότι εδώ το θέμα των στίχων δεν έχει κάποια άμεση σχέση με το υπόλοιπο κείμενο και την κύρια αφήγηση, όπως στην *Eroica*, μάλλον αποτελεί παρέκβαση με σκοπό επιβραδυντικό, υποβάλλοντας ταυτόχρονα μια μελαγχολική διάθεση ως στοιχείο προοικονομίας.⁸ Είναι επίσης πιθανόν η αναφορά στον σταθμάρχη-μεταφραστή να έγινε από τον Κ. Πολίτη σκόπιμα, προκειμένου να αποκατασταθεί η «αδικία» που είχε γίνει στην περίπτωση της *Eroica*, στο κείμενο της οποίας είχαν ενσωματωθεί σωπηρώς στίχοι από τη μετάφρασή του. Ο μεταφραστής αυτός, σύμφωνα με την προσωπική μας έρευνα, δεν ήταν απλώς ένα μυθιστορηματικό πρόσωπο ούτε ένα προσωπίδιο του ίδιου του Κ. Πολίτη, αλλά ένα υπαρκτό πρόσωπο που έζησε στη Σμύρνη πριν την καταστροφή και ονομαζόταν Δημήτριος Στάης.

Η μετάφραση ολόκληρου του ποιήματος του Longfellow, αποτελούμενη από τρεις πεντάστιχες στροφές, είχε δημοσιευτεί στον τρίτο τόμο της Ανθολογίας *Παρνασσός* που τυπώθηκε το 1896 από το τυπογραφείο της σμυρναϊκής εφημερίδας *Αμάλθεια*.⁹ Είναι αλήθεια ότι εκεί δεν αναφέρονται πολλά στοιχεία για τον Δημήτριο Στάη, παρά το ότι δημοσίευσε πρωτότυπα λυρικά ποιήματα, καθώς επίσης μεταφράσεις ποιημάτων αγγλων και αμερικανών ποιητών σε αθηναϊκά περιοδικά και στην *Αμάλθεια*.¹⁰ Τα ποιήματα που υπάρχουν στον τόμο αυτό του *Παρνασσού* (εκτός από τη μετάφραση του Longfellow) μαζί με άλλα απαρτίζουν την προσωπική ποιητική του συλλογή με τίτλο *Εξοχικά*, που έχει κατατεθεί από τον ίδιο στην Εθνική (τότε Δημόσια) Βιβλιοθήκη.¹¹ Γενικότερα, η δράση του ως ποιητή και μεταφραστή μαρτυρείται από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 1930, κυρίως στον *Κόσμο* της Σμύρνης αλλά και σε *Ημερολόγια* της εποχής, όπως το *Μικρασιατικό Ημερολόγιο* και το *Εθνικό Ημερολόγιο* του Σκόκου, όπου δημοσίευαν έργα τους σημαντικοί έλληνες λογοτέχνες.¹²

Περαιτέρω έρευνα επαλήθευσε και την επαγγελματική ιδιότητα του Δ. Στάη η οποία του αποδίδεται *στού Χατζηφράγκου*, αφού όντως υπήρχε σταθμάρχης στο σιδηροδρομικό σταθμό της Σμύρνης με αυτό το όνομα, όπως αποδεικνύει η αναγραφή του ονόματος Δ. Στάης στον *Οδηγό της Σμύρνης* του 1920.¹³ Ο μεταφραστής του Longfellow λοιπόν πράγματι εργάζεται στην αγγλική εταιρεία του Αϊδινίου, όχι όμως στον σταθμό του Καζαμίρ, όπως αναφέρεται στο κείμενο, αλλά του Αζιζιέ.¹⁴

Στη Σμύρνη την ίδια εποχή έζησε και ένας ιατρός με το ίδιο όνομα, για τον οποίον έχουμε πολύ περισσότερες πληροφορίες, τόσο από γραπτές πηγές όσο και από προφορικές μαρτυρίες στενών του συγγενών.¹⁵ Ο ιατρός Δημήτριος Στάης γεννιέται το 1872 στα Κύθηρα¹⁶ και πηγαίνει σε ηλικία 16 ετών στη Σμύρνη, όπου φοιτά στην Ευαγγελική Σχολή. Στη συνέχεια σπουδάζει ιατρική στην Αθήνα, ενώ το 1896 ξαναγυρίζει στη

Σμύρνη για να υπηρετήσει ως ιατρός στην αγγλική εταιρεία σιδηροδρόμων Αϊδινίου, ύστερα ως διευθυντής του μαιευτικού τμήματος του Γραικικού και του Αγγλικού νοσοκομείου της πόλης.¹⁷ Μετά την καταστροφή υπηρετεί για λίγο στο νοσοκομείο της Χίου και τέλος στην Αθήνα, ως διευθυντής του δημοτικού μαιευτηρίου.¹⁸ Έχει συγγράψει αξιόλογες ιατρικές πραγματείες,¹⁹ ενώ υπάρχει ασάφεια ως προς ενδεχόμενη ποιητική του δημιουργία.²⁰

Ιατρός ή σταθμάρχης λοιπόν ο μεταφραστής του Longfellow; Μήπως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο; Τους συνδέει άλλωστε το γεγονός ότι και οι δυο υπηρέτησαν στη σιδηροδρομική Εταιρεία του Αϊδινίου. Πάντως, το σίγουρο είναι ότι ήταν υπαρκτό πρόσωπο, η μετάφρασή του αξιοποιήθηκε δυο φορές από τον Κ. Πολίτη, τη δεύτερη με αναφορά στην πατρότητα και τη σημασία της, ως πράξη απόδοσης εκ μέρους του κάποιου μορφής «ποιητικής δικαιοσύνης». Φαίνεται μάλιστα ότι στίχους από την ίδια μετάφραση απαγγέλλει συχνά και ο ίδιος ο συγγραφέας, σύμφωνα με μαρτυρία της Ιώς Μαρμαρινού. Η Μαρμαρινού αποδίδει τη μετάφραση στον ίδιο τον Κ. Πολίτη,²¹ ίσως επειδή αυτός υπήρξε, εκτός από αξιόλογος πεζογράφος, ένας εξίσου αξιόλογος μεταφραστής, με πολλές και καλές μεταφράσεις στο ενεργητικό του. Έχει υποστηριχτεί άλλωστε ότι έχουν εκδοθεί και μεταφράσεις χωρίς το όνομά του ή με άλλο όνομα, ενώ υπάρχουν και αδημοσίευτες.²² Από όσα όμως αναφέραμε προηγουμένως, η μετάφραση του ποιήματος *The Rainy Day* του αμερικανού ποιητή Longfellow δεν ανήκει σε αυτόν αλλά στον Δ. Στάη.

Κλείνοντας, αφού αναφέρουμε ότι η σχέση του Κ. Πολίτη με τον Longfellow ανιχνεύεται και σε άλλο του έργο,²³ παραθέτουμε την πρώτη στροφή από τη μετάφραση του Στάη καθώς και από το πρωτότυπο.

Ημέρα βροχερή
(Εκ των του Longfellow)

Είναι η 'μέρα σκοτεινή και στενοχωρημένη·
Βροχή κι αγέρας· τί καιρός! Δεν παύει, δεν αλλάζει.
Το κλήμα 'στον παλιότοιχο σκαλώνει κι' ανεβαίνει,
μα της νοτιάς το φύσημα τα φύλλα του τινάζει.
Είναι η 'μέρα σκοτεινή και στενοχωρημένη.

The Rainy Day

The day is cold, and dark, and dreary;
It rains, and the wind is never weary;
The vine still clings to the mouldering wall,
But at every gust the dead leaves fall,
And the day is dark and dreary.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *The Encyclopedia Americana*, Americana Corporation, τ. 17, 1958.
2. Κοσμάς Πολίτης, *Eroica*, Αθήνα, Εστία, 1993, σ. 24.
3. Από τη συλλογή *Ballads and Other Poems*, Cambridge, Owen, 1842.
4. Cecil B. Williams, *Henry Wadsworth Longfellow*, Boston, Twayne Publishers, 1964, σ. 133.
5. Ο τέταρτος αποτελεί επανάληψη του πρώτου.
6. Η μετάφραση αρχίζει από τον δεύτερο στίχο του ποιήματος του Longfellow.
7. Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, Αθήνα, Εστία, 1999, σσ. 123-124.
8. Bl. Gérard Genette, *Narrative Discourse Revisited*, translated by Jane Lewin, Ithaca, New York: Cornell University Press, σσ. 92-94.
9. *Παρνασσός, ήτοι απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ποιημάτων των νεωτέρων ελλήνων ποιητών*, τόμος τρίτος, Σμύρνη, Τυπογραφείο Αμαλθείας, 1896, σ. 1032.
10. Στον *Παρνασσό* έχουν ανθολογηθεί ποιήματα του Δημητρίου Στάη (ανάμεσά τους και η εν λόγω μετάφραση), ο οποίος έχει συμπεριληφθεί στον κατάλογο των ζώντων ποιητών που δημοσίευσαν στη Σμύρνη μετά το 1870, είτε ήταν Σμυρνιοί είτε όχι, όπως αναφέρεται. Σύγχρονος συγγραφέας, ο Γιώργος Πετρόπουλος, έχει συμπεριλάβει τον Στάη ως Σμυρνιοό στο βιβλίο του *Σμυρνιοί ποιητές πριν την μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα, Πελασγός, 2003, σ. 316.
11. Δημήτρης Στάης, *Εξοχικά*, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου των Μουσών, 1899.
12. Παλαμάς, Δροσίνη, Στρατήγηγς, Γρυπάρης, Μαλακιάσης, Πορφύρας, Παπαδιαμάντης, Μωραϊτίδης, Καρκαβίτσας, Νιρβάνας, Ξενοπούλου, Κ. Χατζόπουλος, Βλαχογιάννης κ.ά. Βλ. Στέφανος Διαλησιμιάς, «Το Ημερολόγιον Σκόκου και τα πάθη των συνεργατών του», *Αθηναϊκό Ημερολόγιο 1997 Γ.Κ. Καυροφύλα - Σ. Γ. Φιλίπποτς*, έτος όγδοο, Αθήνα 1997, σσ. 130-136.

13. Γ. Ν. Μιχαήλ, *Ελληνικός Οδηγός, ιδιοκτησία εταιρείας Κυριέρης-Γιαννόπουλος και Σία*, Αθήνα, 1920.
14. Στο Αζίζιέ, (σημερινό Çamlık) της Επαρχίας Selçuk (Εφέσου) του Νομού İzmir (Σμύρνης), όπου υπήρχε σιδηροδρομικός σταθμός της εταιρείας του Αϊδινίου, ο Δημήτριος Στάης είχε γράψει αρκετά ποιήματα, όπως φαίνεται από παρακειμενικά στοιχεία των ποιημάτων.
15. Η γράφουσα ήρθε σε επικοινωνία με την εγγονή του κ. Μαίρη Μιχάλου και τον ανεψιό του Νικόλαο Στάη.
16. Από τα Κύθηρα κατάγονται πολλές οικογένειες με το επώνυμο Στάης.
17. Βλ. Εμμ. Καλλίγερο, *Οι Κυθήριοι της Σμύρνης και οι χαμένες πατρίδες*, Αθήνα, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 1993, σ. 20.
18. Βλ. Σόλων Βέρας, «Οι Έλληνες γιατροί της Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939) 353.
19. Βλ. Χρήστος Σολωμονίδης, *Η Ιατρική στη Σμύρνη*, Αθήνα 1955.
20. Σωκράτης Προκοπίου, *Σεργιάνι στην Παλιά Σμύρνη* (Διηγηματικό στιχούργημα), β' έκδοση (συμπληρωμένη και εικονογραφημένη), Αθήνα, 1949, σσ. 133, 169, 268.
21. Ιώ Μαμαρινού, *Κοσμάς Πολίτης. Ένας δανθής του πνεύματος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2^η 1999, σ. 45.
22. Στέφανος Μπεκατώρος (Επιμέλεια-Επιμέτρο), *Έδγκαρ Άλλαν Πόε, Αφηγήματα. Οι ιστορικές μεταφράσεις από τον Κοσμά Πολίτη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, σ. 393.
23. Κοσμάς Πολίτης, *Τέρμα*, Αθήνα, Ερμής, 2000, σ. 96.

Ασπασία Γκίοκα

Η Τετάρτη της Τέφρας

Σε παλιότερη εργασία μου σημείωνα:¹ «Ο τίτλος της συλλογής του Πιερ Πάολο Παζολίνι *Η τέφρα του Γκράμσι* (*Le ceneri di Gramsci*, 1957) αποδίδεται συστηματικά *Οι στάχτες του Γκράμσι* πρόκειται βέβαια για μηχανική μεταφορά του ιταλικού πληθυντικού. Στα ελληνικά χρησιμοποιούμε ενικό: η στάχτη ή η τέφρα του νεκρού». Το ίδιο ισχύει βέβαια και για τη λέξη σποδός.

Σε ανάλογη μεταφορά, αυτήν τη φορά από τον αγγλικό πληθυντικό, οφείλεται ο καθεωρωμένος από την πολυχρησία τίτλος του ποιήματος του Έλιοτ «Η Τετάρτη των τεφρών».

Ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος εντοπίζει ένα μικρό άρθρο του Παπαδιαμάντη στην Ακρόπολη του 1893, όπου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί φυσικά τους δόκιμους τύπους.² Τα σχετικά αποσπάσματα:

Την τετάρτην της Σποδού, πρώτην ημέραν της τεσσαρακοστής παρά τοις Δυτικοίς, οι Ιρλανδοί προσκυνηταί οίτινες έφθασαν εις την Ρώμην [...] παρέστησαν εις την ακολουθίαν [...]. Την συνήθη διανομήν της τέφρας εξετέλεσεν ο καρδινάλιος Λωγ [...].

Στα ελληνικά οι λέξεις *στάχτη, τέφρα, σποδός* ανήκουν στην ομάδα των περιληπτικών ουσιαστικών (*collectiva*), και δεν χρήζουν πληθυντικού (*singularia tantum*). Το πλήθος των μαρτυριών στο *Thesaurus Linguae Graecae* πείθει ότι η πληθυντική χρήση της λέξης είναι άγνωστη στη λόγια παράδοση, θύραθεν και εκκλησιαστική.

Αλλά και στη λαϊκή χρήση – αν υποθεθεί ότι μια σχετική γιορτή υπήρχε στην ορθόδοξη λατρεία – η ονομασία «Τετάρτη των Τεφρών» θα ήταν αδιανόητη. Η γενική του πληθυντικού είναι μια πτώση που αποφεύγεται συστηματικά στη δημόδη γλώσσα. Αν λοιπόν στα ελληνικά υπήρχε η αντίστοιχη γιορτή, ο λαός θα χρησιμοποιούσε ένα σύνθετο στην κατεύθυνση ως πούμε του *Σταχτοτετάρτη*, όπως π.χ. *Τσικνοπέμπτη*.

Η ονομασία «Τετάρτη των τεφρών» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη δεκαετία του '30 από τον Νικίτα Ράντο,³ τον Γ. Σεφέρη⁴ και αργότερα από τον Κλείτο Κύρου.⁵

Είναι αξιοπαρατήρητο ότι ο Σεφέρης χρησιμοποιεί αρχικά τον τίτλο «Τετάρτη των τεφρών» για το ποίημα του Έλιοτ. Χρόνια αργότερα όμως φαίνεται να έχει αλλάξει γνώμη. Ιδού το σύντομο ευχαριστήριο του Σεφέρη στον Κύρου για την αποστολή της «Τετάρτης των τεφρών»:

Ευχαριστώ τον κ. Κλείτου Κύρου για την ευγενική προσφορά του της μεταφρασμένης Τετάρτης της τέφρας.

Η παγερή υπόδειξη του Σεφέρη (η υπογράμμιση είναι δική του) θεωρήθηκε προσβλητική από τον Κύρου που απάντησε με μια αγανακτισμένη επιστολή, όπου υπερασπιζόταν την ορθότητα του δικού του τίτλου.⁶

Όπως και να είναι, καλώς ή κακώς, ο τίτλος έχει πια καθιερωθεί και σκοπός του προκειμένου άρθρου δεν είναι προς Θεού ο εξοβελισμός του.⁷

Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι δεν είναι λίγοι αυτοί που χρησιμοποιούν την ενική εκδοχή «Τετάρτη της τέφρας», έτσι ο Άρης Δικταίος, σε πορτραίτο του Έλιοτ με την ευκαιρία της απονομής του βραβείου Νόμπελ,⁸ ο Πάνος Καραβίας,⁹ η Παυλίνα Παμπούδη που μεταφράζει «Τετάρτη της σποδού».¹⁰

Ας προστεθούν ακόμη last but not least οι άμεσα θιγόμενοι έλληνες καθολικοί, που προκειμένου για τη γιορτή τους εξακολουθούν σήμερα να χρησιμοποιούν τον παπαδιαμάντιο ενικό:

Ευαγγελική περικοπή Τετάρτης της Τέφρας 20 Μαρτίου: «Ο Πατέρας σου, που βλέπει τί γίνεται στα κρυφά, θα σε ανταμείψει». Κατά Ματθαίον, 6:1-6, 16-18.¹¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιώργος Δανέζης, «Βυζαντινές επιφωνήσεις και σύγχρονοι απόηχοι», *Νέα Εστία* 1811 (Μάιος 2008) 961, σμ. 4.
2. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Η Τετάρτη της Σποδού», *Μικροφιλολογικά* 32 (Φθινόπωρο 2012) 20.
3. Τ. Σ. Έλιοτ, «Τετάρτη των Τεφρών», *Κύκλος*, έτος Β' (Ιούλ. 1933) 204-211.
4. Θ. Σ. Έλιοτ, *Η έρημη χώρα και άλλα ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος, 1949, Εισαγωγή, σ. 22.
5. Eliot, *Η Τετάρτη των Τεφρών*, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1965.
6. Για όλα αυτά βλ. το άρθρο του Κλείτου Κύρου, «Το χρονικό μιας πλάνης ή το μεγάλο διαμέτρημα», *Η Λέξη* 53 (Μάρτ.-Απρ. 1986) 269-271.
7. Η μεμονωμένη αυτή σχετικά παλιά – ήδη από την δεκαετία του 30, όπως είδαμε – αδόκιμη χρήση δεν έχει σχέση με τη σημερινή πανδημία των πληθυντικών, όπου βρίθουν οι πρακτικές, οι πολιτικές, οι τακτικές, οι ανεξέλεγκτες συμπεριφορές, οι σωπές των αρχείων, τα κόστη των προϊόντων, οι τζίροι των καταστημάτων, οι αντοχές της κυβέρνησης, οι ελληνικές συμμετοχές στην Ολυμπιάδα. Την χρήση αυτή, που οφείλεται προφανώς σε επίδραση της αγγλόφωνης μονοκουλουρίας, την έχει επισημάνει ήδη ο Γιάννης Χάρης, *Τα Νέα*, 20.1.2000 (= *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*, Αθήνα, Πόλις, 2008, σσ. 131-135). Το φαινόμενο έχει αποκτήσει στο μεταξύ διάστημα ενδημικό χαρακτήρα. Μικρό φαιδρό παράδειγμα ο (ενικός) τίτλος του γερμανικού φιλμ «Das Leben der Anderen» (Οσκαρ 2006) = «Η ζωή των άλλων», που μεταφράστηκε στα ελληνικά «Οι ζωές των άλλων», φυσικά από τα αγγλικά («The Lives of Others»).
8. *Νέα Εστία* 513 (15.11.1948) 1435.
9. Πάνος Καραβίας, *Πάθος γραφής και τα τοπία*, Αθήνα, Εστία, 1970, σ. 144.
10. Τ. Σ. Έλιοτ, «Τετάρτη της σποδού», *Ποίηση* 18 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2001) 152-158.
11. Πρόχειρα στην ιστοσελίδα του Τάγματος των Ιησουϊτών: <http://greekjesuits.blogspot.gr/> 2013/03/20.html.

Γιώργος Δανέζης

Κοσκυλάτια

Ι. Ο Γιώργος Θεοτοκάς περιγράφοντας τήν κηδεία του Κωστή Φιλομάτη, κεντρικού ήρωα στο μυθιστόρημά του *Οί καμπάνες* (Έστία, 1969, Δεύτερο μέρος, Α', σ. 99), λέει και τά εξής:

“Όταν ύψώθηκε κάτω από τον θόλο της εκκλησίας τό Δεύτε λάβετε τελευταίον άσπασμόν, και προχώρησε πρώτη ή Σμαράγδα, μέσ στά μαύρα, γιά νά φιλήσει τό φέρετρο (...).

Ο ύμνογράφος καλεί τούς ζῶντες νά ἀσπασθοῦν γιά τελευταία φορά τόν νεκρό («Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν δῶμεν, ἀδελφοί, τῷ θανόντι»), συνεπῶς τό λάβετε εἶναι παράλογη προσθήκη, ὀφειλόμενη σέ «μετεωρισμόν διανοίας», κατά τήν ἔκφραση τῶν παλαιότερων.

Εἶναι προφανέστατο ὅτι ὁ Θεοτοκᾶς σχεδόν μηχανικά ἔγραψε μετά τό Δεῦτε τήν προστακτική λάβετε, γιατί παρασύρθηκε ἀπό τό «Δεῦτε λάβετε φῶς ἐκ τοῦ ἀνεσπέρου φωτός», πού ψέλνεται στόν Ὅρθρο τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ὅταν «ὁ ἀρχιερατικῶς ἢ ἱερατικῶς προϊστάμενος προέρχεται τῆς ὠραίας πύλης κρατῶν ἀνημμένην λαμπάδα, ἀφ' ἧς οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ἀνάπτουσι τάς εαυτῶν».

Π. Στό σημείωμα «Παπαδιαμαντικό λεξιλόγιο»¹ ὑποσημείωνα ὅτι ἡ λέξη *νυμφοστόλιστος* τοῦ «Ὀνειρο στό κῦμα» εἶναι ἀθησαύριστη. Προσεκτικότερος ὁ φίλος Στέφανος Διαλησμάς μου ὑπέδειξε ὅτι ὁ Σ. Α. Κουμανούδης τήν ἔχει θησαυρίσει στή *Συναγωγή νέων λέξεων*. Παρέχω τό λῆμμα τοῦ Κουμανούδη:

«*νυμφοστόλιστος*, 2 (κλίη, πόλις) Ἰ. Ἰσ. Σκυλ.-Χ. Χρηστοβασ. ἐν Ἄκρ. 27 Μαΐου 96.»

Παρατηρῶ ὅτι στόν Πίνακα ὀνομάτων τό Ἰω. Ἰσιδωρ. Σκυλίσης συνοδεύεται ἀπό τίς χρονολογίες (18)45 καί (18)88, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ Σκυλίτης προηγείται τοῦ Παπαδιαμάντη.² Προηγείται καί ὁ Χρ. Χρηστοβασιλῆς. Θά μπορούσε, λοιπόν, νά εἰκάσει κανεῖς ὅτι ὁ λεξικογράφος δέν παραπέμπει στόν Παπαδιαμάντη, γιατί θεωρεῖ ὅτι ἀρκοῦν οἱ δύο μνεῖς. Ἐντούτοις συχνότατα στή *Συναγωγή* οἱ παραπομπές εἶναι τρεῖς καί τέσσερις.³

Ὁ Σ. Α. Κουμανούδης εἶχε ἀποδημήσει τό 1899 χωρίς νά προλάβει νά κολυμπήσει στό ὄνειρικό διήγημα, ἄν καί εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ ἀντιβυζαντινός «σοφός»⁴ καθηγητής καί εὐαίσθητος ὑμνητής τῶν ἐνετικῶν παλατίων δέν πολυνοστιμεύεταν τά ἀφηγήματα τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ ἄτακτου φοιτητῆ του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Μικροφιλολογικά* 34 (Φθινόπωρο 2013) 8-9.

2. Τό «Ὀνειρο στό κῦμα» δημοσιεύεται στή *Παναθήναια*, τόμ. Α' (15 Ὀκτ. 1900).

3. Στό λῆμμα *τοκομερίδια* οἱ παραπομπές εἶναι ὀκτώ.

4. Ὁ χαρακτηρισμός «σοφός» γιά τόν Κουμανούδη εἶναι τοῦ Παπαδιαμάντη (5.345.10).

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Ὁ Μανόλης Αναγνωστάκης καί Ὁ Αἰώνας μας

Το «μηνιαῖο λογοτεχνικό καί καλλιτεχνικό περιοδικό» Ὁ Αἰώνας μας ἐκδιδόταν στην Αθήνα ἀπό τήν ἀνοίξη τοῦ 1947¹ ἕως καί τήν ἀνοίξη τοῦ 1951,² με διευθυντή καί υπεύθυνο σύνταξης τόν Κώστα Δαρρίγιο (1906-1971).³ Το περιοδικό υπῆρξε σοβαρό καί ποιοτικό, στο γενικό του πλαίσιο ἰδεολογικά συντηρητικό, γεγονός, ωστόσο, μάλλον ἀναμενόμενο καί συμβάλλον στη χωρίς κρατικά προσκόμματα ἐκδοση καί κυκλοφορία του, εἴαν συνυπολογίσουμε ὅτι ξεκίνησε νά ἐκδίδεται μέσα στο καμίνι τοῦ Εμφυλίου, ἐνῶ τερμάτισε στο χρονικό ἀνυσμα τῆς σκληρῆς μετεμφυλιακῆς ἐποχῆς. Για νά δώσουμε ἓνα δείγμα τῆς μετριοπάθειας τοῦ περιοδικού, ἐπισημαίνουμε ὅτι ὁ Α. Καραντώνης (μεγάλος κριτικός ἀλλά καί ἐμπαθῆς φρουρός τῆς ἐθνικοφροσύνης, ἰδίως κατά τόν Εμφύλιο Πόλεμο) στις πολλαπλές συνεργασίες του με τόν Αἰώνα μας δέν ἀπώλεσε το

μέτρο της ευπρέπειας· και αναφερόμαστε σε μία περίοδο κατά την οποία από άλλο χώρο χαρακτήριζε, για παράδειγμα, τον Γ. Ρίτσο όχι απλώς κινούμενο στον χώρο που ορίζουν «οι θλιβεροί ουραγοί του καρωτακισμού και οι κιβδηλοποιοί του συρρεαλισμού», αλλά τον αποκαλούσε «πτωχοτρόδρομο του Κ. Κ.» και «χωνί».⁴

Ο Δ. Δασκαλόπουλος μάς πληροφορεί ότι στην πρώτη συγκεντρωτική έκδοση ποιημάτων του Μ. Αναγνωστάκη (1956)⁵ «εντάσσεται για πρώτη φορά η ενότητα «Παρενθέσεις» και «Η Συνέχεια 2», που δεν είχαν κυκλοφορήσει αυτοτελώς».⁶ Ως γνωστόν, οι «Παρενθέσεις»⁷ αποτελούνται από πέντε ποιήματα: «Τοπίο», «Επιτύμβιον», «Επίγνωση», «Άνθρωποι», «Στον Νίκο Ε... 1949». Τα τέσσερα πρώτα ποιήματα (το δεύτερο με τον τίτλο «Επιλόγιος») δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στο περιοδικό *Ο Αιώνας μας* τον Μάρτιο του 1949.⁸ Πέρα από τη βασική αλλαγή του τίτλου στο ένα ποίημα,⁹ οι υπόλοιπες εντοπιζόμενες αλλαγές μεταξύ αρχικής και οριστικής μορφής των ποιημάτων είναι επουσιακές (ορισμένες ίσως και να οφείλονται σε τυπογραφικά λάθη της αρχικής δημοσίευσης): το «Μαρτιάτικη» στο ποίημα «Τοπίο» έγινε «μαρτιάτικη», μία παύλα μετεβλήθη σε κόμμα στον τελευταίο στίχο του «Επιλόγιου / Επιτύμβιου», στον δεύτερο στίχο του «Άνθρωποι» ένα εντός παρενθέσεως «κ'» έγινε «κι», ενώ το «τυράννισε» του ίδιου ποιήματος οριστικοποιήθηκε σε «τυράννησε». Ο χαμηλός τόνος των τεσσάρων ποιημάτων ενσωματώνει συνδυαστικά τις προσωπικές υπαρξιακές αναζητήσεις και τα πολιτικά τραύματα, αφίσταται της κραυγαλέας πολιτικής έκφρασης και μας αφήνει – κατά την υποβλητική διατύπωση του Μ. Λαμπρίδη – να «βηματίζουμε πάνω στα πιο ζοφερά μονοπάτια του τραγικού».¹⁰ Το γνωστότερο ποίημα των «Παρενθέσεων» (γνωστότερο, γιατί από το σχολικό έτος 1999-2000 διδάσκεται στην Γ' τάξη του Ενιαίου Λυκείου και συχνά εντάσσεται στην πανελλαδικά εξεταστέα ύλη, ενώ η αρχική του συμπεριληψη στο διδακτέο υλικό συνοδεύτηκε από αρκούτως συζητηθέν πραγματολογικό λάθος¹¹), πιθανόν να μην περιελήφθη στην αρχική δημοσίευση, επειδή ο ποιητής δεν το είχε ολοκληρώσει ή ίσως δεν το είχε ούτε καν ξεκινήσει: τα τέσσερα πρώτα ποιήματα, εφόσον δημοσιεύονται τον Μάρτιο του 1949, προφανώς είχαν ολοκληρωθεί και αποσταλεί στο περιοδικό νωρίτερα, ενώ το «Στον Νίκο Ε... 1949» υποβάλλει στον τίτλο συγγραφικό βίωμα του έτους, στου οποίου την αρχή τα υπόλοιπα ποιήματα δημοσιεύτηκαν.

Στο τεύχος που δημοσιεύονται τα τέσσερα ποιήματα των «Παρενθέσεων», συμμετέχουν με συνεργασίες τους η Ζωή Καρέλλη, η Μελισσάνθη, ο Κώστας Δαρρίγος και ο Κ. Α. Μεραναίος (ως διευθυντής σύνταξης και αρχισυντάκτης του περιοδικού, αντιστοίχως), ο Στρατής Δούκας, ο Βασίλης Φράγκος, ο Γιώργος Δέλιος, ο Αντρέας Καραντώνης, ο Λευτέρης Αλεξίου, ο Γιάννης Δάλλας, ο Λέων Κουκούλας, ο Άρης Δικταίος, ο Τάκης Σινόπουλος κ.ά. Επιπρόσθετα, το περιοδικό δείχνει ανοιχτό στις συνεργασίες θεσσαλονικέων λογοτεχνών και πνευματικών ανθρώπων. Πέραν των ήδη αναφερθέντων (Αναγνωστάκης, Καρέλλη, Φράγκος, Δέλιος), στα τεύχη του περιοδικού εντοπίζονται δημοσιεύματα και των Γ. Θ. Βαφόπουλου, Γιώργου Θέμελη, Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, Μπάμπη Νίντα, Κλείτου Κύρου, Στέλιου Ξεφλούδα, Πέτρου Σπανδωνίδα κ.ά. Ανεξαρτήτως των φιλολογικών λεπτομερειών, το ηθικά μείζον είναι ότι η δημοσίευση των τεσσάρων ποιημάτων ίσως προσέφερε μία ψυχολογική στήριξη, συναδελφική και όχι ιδεολογικά ελαυνόμενη,¹² στον σκληρά δοκιμαζόμενο Μ. Αναγνωστάκη, ο οποίος, όταν δημοσιεύτηκαν τα ποιήματα, δεν ήταν απλώς έγκλειστος στις Φυλακές του Επταπυργίου, αλλά και μελλοθάνατος: είχε δικαστεί τον Ιανουάριο του 1949¹³ και είχε καταδικαστεί σε θάνατο με οριακή πλειοψηφία (3-2) των μελών του έκτακτου στρατοδικείου.¹⁴

Η σχέση του Αναγνωστάκη με το περιοδικό συνεχίστηκε. Στις αρχές του 1951, ο Άρης Δικταίος αποτίμησε θετικά τις Εποχές 1 και 2 (και μάλιστα εκτός άμεσης εκδοτικής επικαιρότητας, αφού οι δύο συλλογές είχαν εκδοθεί το 1945 και το 1948, αντίστοιχα),¹⁵ ενώ στο αμέσως επόμενο τεύχος δημοσιεύεται ένα από τα χαρακτηριστικότερα ποιήματα του Αναγνωστάκη, το «Σκυφτοί περάσανε και φύγανε δειλοί...»,¹⁶ το οποίο ανήκε στις Εποχές 3, συλλογή που τυπώθηκε τον Ιούλιο του 1951.¹⁷ Ο τίτλος

της οριστικής μορφής¹⁸ περιορίστηκε στο «Σκυφοί περάσανε...», ενώ οι αρκετοί στίχοι της πρώτης δημοσιευμένης μορφής, των οποίων η εναρκτήρια λέξη είχε πεζό το πρώτο γράμμα, στην οριστική μορφή δημοσιεύτηκαν με κεφαλαίο αρχικό (αυτές είναι οι βασικότερες διαφορές των δύο μορφών του ποιήματος). Σημειωτέον ότι η δημοσίευση και αυτού του ποιήματος βρήκε τον Αναγνωστάκη έγκλειστο, αφού ο ποιητής αποφυλακίστηκε τον Ιούλιο του 1951.¹⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τχ. 1 (Μάρτ. 1947).

2. Τχ. 4-5 (Απρ.-Μάιος 1951).

3. Σε αρκετά του δημοσιεύματα υπέγραφε ως «Κώστας Έλληνας»· βλ. σχετικά και στον κόμβο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας: http://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/georgakas/abbr_src.html.

4. Αντρέας Καραντώνης, *Πνευματική ελευθερία. Τέχνη και πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις «Άλφα» Ι. Μ. Σκαζίκη, 1947, σ. 49, 84, 94. Βλ. και τη μελέτη της Χριστίνας Ντουιά: «Ο Γιάννης Ρίτσος και η κριτική: από τον Μεσοπόλεμο στη δεκαετία του 1960», *Ο ποιητής και ο πολίτης Γιάννης Ρίτσος* (=Πρακτικά συνεδρίου: Αθήνα-Μουσείο Μπενάκη: 28.9.2005-1.10.2005), επιμ. Αικατερίνη Μακρυνικόλα - Στρατής Μπουρνάζος, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη-Εκδόσεις Κέδρος, 2008, σσ. 221-241.

5. Μανόλης Αναγνωστάκης, *Τα Ποιήματα (1941-1956)*, Αθήνα 1956.

6. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Σχεδιάσμα βιβλιογραφίας Μανόλη Αναγνωστάκη», *Αντί* 527-528 (30.7.1993) 86.

7. Βλ. Μανόλης Αναγνωστάκης, *Τα Ποιήματα 1941-1971*, Αθήνα, Στιγμή, 1985, σσ. 69-76.

8. Βλ. *Ο Αιώνας μας* 3 (Μάρτ. 1949) 86. Ο Αναγνωστάκης υπογράφει ως «Μανώλης», χωρίς το καθιερωμένο όμικρον στο μικρό του όνομα.

9. Ο Αναγνωστάκης έδωσε τελικώς τον τίτλο «Επίλογος» τόσο στο τελευταίο ποίημα της συλλογής *Εποχές* 3 όσο και το τελευταίο ποίημα της συλλογής *Ο Στόχος* (βλ. *Τα Ποιήματα 1941-1971*, ό.π., σ. 99, 176). Τιτλοφόρησε «Επιτύμβιον», επίσης (εκτός από το δεύτερο ποίημα των «Παρενθέσεων»), ένα από τα γνωστότερα ποιήματα της συλλογής *Ο Στόχος* (βλ. *Τα Ποιήματα 1941-1971*, ό.π., σ. 164).

10. Μανόλης Λαμπρίδης, «Μανόλη Αναγνωστάκη: Τα Ποιήματα», *Εφημερίδα των ποιητών*, Νοέμβριος 1956, σ. 7· βλ. και στον τόμο *Για τον Αναγνωστάκη. Κριτικά κείμενα*, επιλογή: Νάσος Βαγενάς, Λευκωσία, Αιγαίον, 1996, σ. 37.

11. Υιοθετήθηκε η άποψη πως το ποίημα αποτελεί ποιητική απάντηση του Αναγνωστάκη στο ποίημα του Νίκου Εγγονόπουλου «Ποίηση 1948» (βλ. *Νεοελληνική Λογοτεχνία Γ' Ενιαίου Λυκείου. Βιβλίο του Καθηγητή*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 1999, σ. 182), ενώ είναι διακριβωμένο ότι ο Αναγνωστάκης ποιητικά απευθύνεται στον συναγωνιστή του Νίκο Ευστρατιάδη. Βλ. και Γιάννης Δάλλας, *Μανόλης Αναγνωστάκης. Ποίηση και ιδεολογία*, Αθήνα, Κέδρος, 2007, σ. 84.

12. Δεν είναι βέβαιο ότι τον Αναγνωστάκη θα στήριζαν ομοθυμωσ ακόμη και οι σύντροφοι της πολιτικής και πνευματικής δράσης και έκφρασης του εν ευρεία έννοια αριστερού χώρου, αφού ο ποιητής είχε διαγραφεί από το ΚΚΕ την άνοιξη του 1946· βλ. Vincenzo Orsina, *Ο Στόχος και η σιωπή. Εισαγωγή στην ποίηση του Μ. Αναγνωστάκη*, πρόλογος-επιμέλεια: Αλέξης Ζήρας, μετάφραση: Αυγή Καλογιάννη, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σ. 54, και Πρόδρομος Χ. Μάρκογλου, «Ο Μανόλης Αναγνωστάκης στην εποχή του Επταπυργίου», στον συλλογικό τόμο *Μνήμες Επταπυργίου. Η περίπτωση του ποιητή Μανόλη Αναγνωστάκη*, επιμέλεια: Χρήστος Μουχάγιερ, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Συκεών - 2^ο Γυμνάσιο Συκεών, 2005, σ. 33.

13. Βλ. εφ. *Μακεδονία*, 15.1.1949.

14. Βλ. και Αλέξανδρος Αργυρίου, *Μανόλης Αναγνωστάκης. Νοούμενα και υπονοούμενα της ποίησής του*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2004, σ. 73.

15. Άρης Δικταίος, «Η ποίηση των νέων», *Ο Αιώνας μας* 2-3 (Φεβρ.-Μάρτ. 1951) 47.

16. Βλ. *Ο Αιώνας μας* 4-5 (Απρ.-Μάιος 1951) 100. Εδώ το «Μανώλης» με όμικρον.

17. Μ. Αναγνωστάκης, «Σημείωση στην έκδοση του 1971», *Τα Ποιήματα 1941-1971*, ό.π. (σημ. 7), σ. 179.

18. Μ. Αναγνωστάκης, *Τα Ποιήματα 1941-1971*, ό.π. (σημ. 7), σσ. 81-84.

19. Βλ. και Μάρω Δούκα, «Ω ψυχή την αγωνία ερωτευμένη», *Αντί* 527-528 (30.7.1993) 19.

Δημήτρης Κόκορης

Παντελής Μηχανικός και Φοίβος Σταυρίδης. Πρόσθετα τεκμήρια μιας σταθερής πνευματικής φιλίας

Στο αρχείο του συγγραφέα, εκδότη και συλλέκτη Φοίβου Σταυρίδη (1938-2012)¹ στη Λάρνακα σώζονται αρκετά στοιχεία που μαρτυρούν τη γνωστή φιλική σχέση αλλά και τις πνευματικές επαφές με τον ποιητή Παντελή Μηχανικό (1926-1979).² Εδώ περιγράφουμε συνοπτικά μερικά τέτοια γραπτά τεκμήρια, ευελπιστώντας ότι θα παρουσιάστούν το συντομότερο τα ίδια τα κείμενα με τον τρόπο που τους ταιριάζει.

1. *Εξι επιστολές του Π. Μηχανικού προς τον Φ. Σταυρίδη*. Αν εξαιρέσουμε ένα έκτο, αχρονολόγητο γράμμα που δεν παρουσιάζει φιλολογικό ενδιαφέρον, οι δυο πρώτες από τις επιστολές αυτές, γραμμένες από τη Λευκωσία στις 27 και 28.12.1964, μαρτυρούν μια νέα προσπάθεια του επιστολογράφου για έκδοση περιοδικού. Ο Π. Μηχανικός επιχειρεί να συστρατεύσει τις «ζωντανές» δυνάμεις του τόπου, λογοτέχνες και φιλόλογους (αναφέρει τα ονόματα τριών φιλόλογων, των Ιωάννη Αναγνωστόπουλου, Γιάννη Κουτσάκου και Κώστα Χατζηγεωργίου), τους οποίους να συνδέουν «κοινή ιδεολογία», «ωραίοι και ευγενείς σκοποί». Προφανώς το εγχείρημα αυτό δεν είναι άσχετο με την πολιτική κατάσταση στο νησί, όπως αυτή εξελίχθηκε ύστερα από τις διακοινοτικές συγκρούσεις του 1963-64. Τόσο η προσπάθεια αυτή όσο και άλλες δύο ανάλογες απόπειρες που έγιναν, του 1952 και του 1972-73 αντίστοιχα, δεν καρποφόρησαν.³

Η τρίτη επιστολή γράφτηκε στις 24.10.1972 με αφορμή την πρώτη ποιητική συλλογή του Φοίβου Σταυρίδη (*Ποιήματα*, 1972): η συλλογή κρίνεται δικαιολογημένα από τον Π. Μηχανικό αρκετά δύσκολη στην προσπέλασή της αλλά και αρκετά προωθημένη σε σχέση με την τότε εξέλιξη της ποιητικής γραφής στην Κύπρο: μπορεί ο επιστολογράφος να μην ενθουσιαζόταν από τα πρώτα, πιο δοκιμαστικά ποιήματα του νεότερου φίλου του, αλλά διέβλεπε με ικανοποίηση αξιοσημείωτες αρετές: «οξύτατη σκέψη», «μια πλούσια αίσθηση με πολύπλοκους λαμπυρισμούς», «μια σημαντική και απαραίτητη νότα» στην κυπριακή ποίηση.

Με την τέταρτη επιστολή του (γραμμ. 5.12.1972) ο Π. Μηχανικός προτρέπει τον Φ. Σταυρίδη να προβάλει και να σχολιάσει στην εφημερίδα *Κύπρος* ομιλία του κοινού τους φίλου Ανδρέα Χριστοφίδη με θέμα «Το έτος βιβλίου και η Κύπρος», την οποία είχαν παρακολουθήσει στη Λευκωσία τον Οκτώβριο του 1972.⁴ Και εδώ διαφαίνεται η προσπάθεια του Π. Μηχανικού να συστειρώσει μια ισχυρή πνευματική ομάδα, που να είναι σε θέση να επιχειρεί αποτελεσματικές παρεμβάσεις στα πολιτισμικά και άλλα πράγματα του τόπου. Ο Φ. Σταυρίδης είχε αναφερθεί πριν από λίγα χρόνια στην ομιλία αυτή με θετικά σχόλια (βλ. το ιστολόγιό του «Retalia et alia», 22.10.2008).

Η πέμπτη χρονολογημένη επιστολή του Π. Μηχανικού (γραμμ. 19.1.1975) προϋποθέτει την εμπειρία της κυπριακής τραγωδίας του 1974· είναι φανερό ότι ο επιστολογράφος βιώνει έντονα τη συμφορά της Κύπρου και ασκεί σκληρή (αυτο)κριτική: «Αυτή τη ζωή την ξοφλήσαμε κακήν κακώς!», «είμεθα η πλέον εξευτελισμένη γενεά της Κυπριακής Ιστορίας». Στο υστερόγραφο της επιστολής προτείνει μια συνανάγνωση ανάμεσα στον «μεθυσμένο τράγο» ή και στον ομιλητή του ποιήματός του «Σχεδιάσμα με κάρβουνο»⁵ με τους «Εγγαστρίμυθους» από το ομώνυμο θεατρικό έργο του Πάνου Ιωαννίδη,⁶ ζητώντας την άποψη τόσο του Φ. Σταυρίδη όσο και του φιλόλογου Άρη Γεωργίου. Θα μπορούσε να σημειωθεί εδώ, απλώς, ότι τόσο οι «Εγγαστρίμυθοι» του Π. Ιωαννίδη όσο και ο ομιλητής-ποιητής του Π. Μηχανικού (και κατ' επέκταση το προσωπείο του άρρωστου και μεθυσμένου τράγου, που εμπαίζει τα πάντα και μκκτηρίζει τον κόσμο του ποιητή) παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες αναλογίες: οι ήρωες είναι θύματα και φερέφωνα της ιστορίας· υποδύονται ρόλους άλλων, εμφανίζονται διχασμένοι, συγκρούονται με τον εαυτό τους και τον κοινωνικό τους περίγυρο, μοιάζουν με ανδρείκελα στα χέρια «ξένων ανέμων», των δυνατών της γης.

As σημειωθεί ότι στο ίδιο αρχείο σώζεται και μια πολύ ενδιαφέρουσα επιστολή του Π. Μηχανικού (από Λευκωσία, 3.4.1976) προς τον ποιητή και μουσικό Στέφανο Ζυμπουλάκη (γενν. 1941), που εντάχθηκε αργότερα στην ομάδα του περ. Ο Κύκλος, στην οποία ο πρώτος σχολιάζει με τον δικό του τρόπο την Κατάθεσή του, απαντώντας σε ανάλογα σχόλια του φίλου του: «Με βασάνιζε η σκέψη ότι τίποτα το “αισιόδοξο” δεν είχε μέσα η συλλογή. Τίποτα το “αγωνιστικό”. Και, γι’ αυτό το λόγο, είπα ότι τέτοια πράγματα δεν πρέπει να κυκλοφορούν. Με εκπλήττεις τώρα (και πολύ ευχάριστα) που μου λες ότι υπάρχει “βάλασμο” μέσα στην Κατάθεση. Δεν το πιστεύω. Μακάρι να έχεις δίκαιο».

II. Ένα ψευδώνυμο ποίημα του Π. Μηχανικού. Δέκα χρόνια ύστερα από τον θάνατο του Π. Μηχανικού ο Φ. Σταυρίδης παρουσίασε στην εφημερίδα Εμπρός της Λευκωσίας (15.1.1989) το ποίημα του πρώτου «Ωδή στον Φιντέλ Κάστρο», που είχε δημοσιευτεί με το ψευδώνυμο Πέτρος Μαρμαράς στο κυπριακό περιοδικό της Αριστεράς Νέα Εποχή (τχ. 25, Μάρτ. 1961, σ. 21), βασισμένος και σε πληροφορία που του είχε δώσει ο τότε διευθυντής του περιοδικού Αχιλλέας Πυλιώτης.⁷ Θεωρούμε καλό να μεταφέρουμε εδώ τόσο το μάλλον δυσέυρετο κείμενο της παρουσίασης αυτής, με βάση το δακτυλόγραφο που σώζεται στο αρχείο του Φ. Σταυρίδη, όσο και το ίδιο το ποίημα (σχετικά με το οποίο θυμίζουμε ότι η περιβόητη, αποτυχημένη Εισβολή της αμερικανικής C.I.A. και των κουβανών εμιγκρέδων στον Κόλπο των Χοίρων της Κούβας έγινε στις 17.4.1961).⁸

ΕΝΑ ΨΕΥΔΩΝΥΜΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥ

Στις 20 Ιανουαρίου συμπληρώνονται δέκα χρόνια από το θάνατο του Παντελή Μηχανικού.

Ο λιγογράφος Μηχανικός με τα τρία βιβλία του (*Παρεκκλίσεις*, 1957, *Τα δυο βουνά*, 1963, και *Κατάθεση*, 1975) έδωσε τη δική του ποιητική μαρτυρία για τη δραματική περίοδο 1950-1975 της νεότερης κυπριακής ιστορίας. Η ποίησή του αποτύπωσε, παράλληλα, και την προσωπική πορεία μιας τίμιας συνείδησης και μιας γνήσιας ποιητικής φωνής, από τις σημαντικότερες του τόπου.

Εκτός από το συγκεντρωμένο σε βιβλία ποιητικό έργο του ο Μηχανικός δημοσίεψε σκόρπια κείμενά του σε περιοδικά και εφημερίδες, μερικές φορές με ψευδώνυμο. Ένα τέτοιο κείμενο είναι και η «Ωδή στον Φιντέλ Κάστρο», με το ψευδώνυμο Πέτρος Μαρμαράς, δημοσιευμένη στο περιοδικό *Νέα Εποχή* τον Μάρτιο 1961. (Από εδώ θεωρώ χρέος να ευχαριστήσω το φίλο ποιητή Αχιλλέα Πυλιώτη, ο οποίος πριν μερικά χρόνια μου έδωσε τις πρώτες πληροφορίες γι’ αυτό το ποίημα.)

Χρονολογικά το ποίημα τοποθετείται ανάμεσα στις συλλογές *Παρεκκλίσεις* και *Τα δυο βουνά* και εκφράζει προβληματισμούς των πρώτων χρόνων από την εγκαθίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας. Είναι ένα ποίημα που γεφυρώνει την πρώτη περίοδο της ποίησης του Παντελή Μηχανικού (π.χ. οι στίχοι «Ο Βικέντιος / μάς κουβάλησε απ’ τ’ ανθρακωρυχεία του Μπορινάζ έναν κασμά, / να θραύσουμε τη μικρή γυάλινη σφαίρα» από το ποίημα «Τί μας έφερε ο Βικέντιος» στις *Παρεκκλίσεις*) με τα προτρεπτικά ποιήματα της τελευταίας δημιουργίας του ποιητή (βλ. ποιήματα δημοσιευμένα μεταθανάτια στο περιοδικό *Ο Κύκλος*, αρ. 1, Γενάρης-Φεβράριος 1980).

Ωδή στον Φιντέλ Κάστρο

Η κοινωνική δικαιοσύνη
δεν είναι αντιπονητικό στοιχείο.
Η κοινωνική δικαιοσύνη
είναι αδαμάντινο σφυρί
που χτυπάει στα μούτρα των
σιδερόφραχτων απατεώνων
και πετάει σπίθες αθάνατης ποίησης.

Χτύπα
με την δικαιοτέρα
την σκληρότερη
την αγνότερη
την πυγμή του λαού σου.
Χτύπα αυτούς τους γελοίους
τους επικίνδυνους Δον Κιχώτες

που κραδαίνουν ατομικές βόμβες.

Δαβίδ,
ο θαυμασμός ολάκαιρου του κόσμου
έγινε φωτοστέφανο γύρω απ' το
πρόσωπό σου.

Θέλω να πεθάνω
στο πλάι σου
γενναίε Δαβίδ,
Φιντέλ Κάστρο.

Η μορφή σου
εμπήκε μες στους ναούς της Κύπρου
δοξολογημένη ανάρτη·
η φωνή σου: η φωνή των
επαναστατημένων.

Ο Θεός μας είναι φτιαγμένος

από ελπίδες σαν τις δικές σου, Φιντέλ.
Χτύπα όπως εσύ έδειξες πως ξέρεις
όπως απέδειξες πως είσαι άξιος.

Κούβα,
φλογερή νήσος,
η ενανθρώπιση της φλόγας σου,
επιτυχής, μοναδική,
σώζει την υπόληψη του κόσμου.
Ο άνθρωπος δεν πέθανε:
Το δηλώνει ο Δαβίδ,
το δηλώνει καταμούτσουνα των
ποταπών γιγάντων
ο Φιντέλ Κάστρο.

III. Αγνωστο ποίημα του Φ. Σταυρίδη για τον Π. Μηχανικό. Στις 25.1.1979, πέντε μέρες ύστερα από τον πρόωρο θάνατο του Π. Μηχανικού σε ηλικία 53 ετών, ο Φ. Σταυρίδης έγραψε το παρακάτω άτιτλο ποίημα, το οποίο έμεινε αδημοσίευτο. Σ' αυτό ο νεότερος ποιητής υποδηλώνει στοιχεία της ποιητικής του Π. Μηχανικού (π.χ. την ώριμη εκφραστική απλότητα), ενώ παράλληλα υπαινίσσεται τις πικρίες που δοκίμασε ο τελευταίος από πρόσωπα και καταστάσεις της Κύπρου:

Οι κόλακες κι οι Φαρισαίοι κοιμηθήκαν
σκορπίσαν οι εργάτες της ψευτιάς
πάνω στα δέντρα, τα πουλιά προσμένουν εντολή για να πετάξουν
κι η μέρα πνίγηκε μες στο πηγάδι της αυλής.

Απόψε θα 'σαι μόνος
εκεί που πήγες – μπροστάρης και στο θάνατο
μ' ένα τετράδιο, ένα μολύβι
κι ένα δοκίμιο για το Σολωμό.⁹
Ο κόσμος, λοιπόν, είναι απλός
κι εμείς τον βουλιάξαμε με αραβουργήματα
με λεκτικό περίτεχνο για εντυπωσιασμό,
ίσως για να πείσουμε
πως είμαστε κι εμείς ποιητές, πως μπορούσαμε
να συγκρατήσουμε κι εμείς την κλειψύδρα του χρόνου.

Απόψε που θα 'σαι μόνος, κι ελεύθερος
να πεις τ' ανείπωτο

μη μας ξεχνάς.

IV. Βέβαια, η πιο μεγάλη έκπληξη που επιφυλάσσει το αρχείο του Φ. Σταυρίδη είναι μια μεγάλη σειρά ανέκδοτων ποιημάτων του Π. Μηχανικού: πρόκειται για δεκάδες φωτοτυπίες αυτόγραφων ποιημάτων (μερικά από αυτά υπάρχουν και σε δακτυλογραφημένη μορφή σε διπλά ή περισσότερα αντίτυπα), στην πλειονότητά τους άγνωστων και αδημοσίευτων. Μόνο επτά από αυτά δημοσιεύτηκαν από τον Φ. Σταυρίδη στο αφιερωματικό τεύχος του περ. Ο Κύκλος (τχ. 1, 1980). Δεν γνωρίζουμε τον λόγο για τον οποίο τα ποιήματα αυτά (ή τουλάχιστον τα πιο ολοκληρωμένα) δεν περιλήφθηκαν στη συγκεντρωτική έκδοση των Ποιημάτων (1982), την οποία επιμελήθηκαν οι Θ. Νικολάου και Φ. Σταυρίδης. Δεν γνωρίζουμε, επίσης, αν τα πρωτότυπα αυτόγραφα σώζονται στο

αρχείο που διαθέτει η οικογένεια του ποιητή Π. Μηχανικού. Πολλά από τα ποιήματα, που κάποτε εναλλάσσονται με στοχασμούς ή άλλα πεζά, είναι αχρονολόγητα. Όσο μπορούμε να υπολογίσουμε, τα περισσότερα γράφτηκαν πριν από τα τραγικά γεγονότα του 1974, δηλαδή στα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη συλλογή του. Αρκετά κείμενα, όμως, χρονολογούνται κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1974. Μεμονωμένα ποιήματα υπογράφονται με άγνωστα ψευδώνυμα (Μαντζουράνα Γεωργίου, Γιάννης Μαλεπάτσος, Γιώργος Σαλάς, Θουκυδίδης Σαλιμιωτής,¹⁰ Ευλάμπιος Χατζηκώστας), ενώ το ποίημα «Πορφύρα» φέρει ως υπογραφή το όνομα το πιο στενού φίλου του Π. Μηχανικού, του σημαντικού ζωγράφου Χριστόφορου Σάββα (1924-1968), που έφυγε επίσης πρόωρα.

Ό,τι και να συμβαίνει, πολλά από τα άγνωστα αυτά κείμενα είναι καθαρογραμμένα και φαίνονται ολοκληρωμένα ποιήματα, όχι σχεδιάσματα και άλλα αποτελούν τμήματα μιας εκτενέστερης, ίσως ατελούς ποιητικής σύνθεσης, στην οποία αξιοποιούνται και στοιχεία από την ποιητική του Σολωμού: εναλλαγή στοχασμών, ποιημάτων, πεζών ποιημάτων και μικρών αφηγημάτων, που παραπέμπουν κάποτε στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*. Το γεγονός ότι δεν δημοσιεύτηκαν στην ώρα τους από τον ίδιο τον ποιητή δεν σημαίνει ότι τα απέρριψε. Ας μην ξεχνάμε ότι η τραγωδία του 1974 άλλαξε ριζικά τις προτεραιότητές του και ότι ο ποιητής πέθανε πολύ νωρίς. Είναι καλό τα ποιήματα αυτά (με τους στοχασμούς ή άλλα συνοδευτικά κείμενα) να στεγαστούν σε έναν χωριστό τόμο, ώστε να αποκτήσουμε μια πιο πλήρη εικόνα της ποιητικής φυσιογνωμίας του Π. Μηχανικού. Βέβαια, τον τελικό λόγο για την έκδοσή τους τον έχει η οικογένεια του ποιητή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ πολύ την οικογένεια Φ. Σταυρίδη που μου εμπιστεύτηκε το υλικό αυτό προτού παραχωρηθεί στο Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη, το οποίο αναμένεται να λειτουργήσει στη Λάρνακα σε μερικά χρόνια.
2. Ας σημειωθούν εδώ άλλα δημοσιεύματα του Φ. Σταυρίδη για τον Π. Μηχανικό: «Εφτά ανέκδοτα ποιήματα», *Ο Κύκλος* 1 (Ιαν.-Φεβρ. 1980) 3-6. «Βιβλιογραφία Παντελή Μηχανικού», *Ο Κύκλος*, ό.π., σσ. 15-17. *Ο ποιητής ως αγαλαματοποιός: Δέκα χρόνια από το θάνατο του Παντελή Μηχανικού*, Λευκωσία, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας, 1990. «Η πρόδρομη *Δοκιμασία ανείρων* του Παντελή Μηχανικού», *Ακτή* 10 (Ανοιξη 1992) 303-307 (εδώ δημοσιεύονται και τέσσερα ανέκδοτα ποιήματα από τη συλλογή αυτή). «Δυο ποιήματα του Παντελή Μηχανικού», *Μικροφιλολογικά* 1 (Ανοιξη 1997) 45-46. «Παντελή Μηχανικού (ς) «Οδός Λήδρας»», *Μικροφιλολογικά* 5 (Ανοιξη 1999) 32-33. Ας προστεθεί εδώ ότι το ποίημα «Οδός Λήδρας», που δημοσιεύτηκε με το ψευδώνυμο Π. Παντελής (εφ. *Κύπρος*, 19.11.1956) ανήκει πράγματι στον Π. Μηχανικό, όπως εξακριβώνεται από φωτοτυπία του αυτόγραφου που σώζεται στο αρχείο του Φ. Σταυρίδη. Αναφορές του Φ. Σταυρίδη στον Π. Μηχανικού υπάρχουν και στο ιστολόγιο του πρώτου «Retalia et alia» (2008).
3. Για τις προσπάθειες αυτές βλ., αντίστοιχα, *Μνήμη Παντελή Μηχανικού*, επιμ. Λ. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 4, 2005, σσ. 20-22· Φ. Σταυρίδης, «Ψηφίδες II. Προσπάθειες έκδοσης περιοδικού», στο ιστολόγιο «Retalia et alia», 9.10.2008.
4. Το κείμενο της ομιλίας αυτής περιλήφθηκε αρχικά στον τόμο Ανδρέας Χριστοφίδης, *Θέματα και απόψεις, δοκίμια*, τ. III, Λευκωσία 1973, σσ. 92-98 [= *Τα έλλογα και τα παράδοξα*, επιμ. Μ. Χριστοδούλου, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1995, σσ. 436-443]. Ο Π. Μηχανικός συνεργαζόταν με την εφ. *Κύπρος* της Λευκωσίας.
5. Το ποίημα αυτό είχε δημοσιευτεί με το ψευδώνυμο Παύλος Τελώνης στο περ. *Πνευματική Κύπρος* 166 (Ιούλ. 1974) 277. Δεν περιλήφθηκε στην *Κατάθεση*, αλλά ενσωματώθηκε στη συγκεντρωτική έκδοση των *Ποιημάτων*.
6. Ο Π. Μηχανικός παρακολούθησε ενδεχομένως την παράσταση του θεατρικού έργου «Εγγαστρίμυθο», που ανεβάστηκε από την «Πειραματική Σκηνή» Λευκωσίας στις 7.3.1974. Το έργο αυτό, που βασίζεται στο διήγημα του Π. Ιωαννίδη «Ο κ. Δραγουμάνος» (*Κρόνακα*, Λευκωσία 1970), περιλήφθηκε αργότερα στον τόμο του Π. Ιωαννίδη, *Τρία θεατρικά έργα*, Λευκωσία, Κινύρας, 1977, σσ. 62-95.
7. Ας σημειωθεί ότι σε προηγούμενο τεύχος της *Νέας Εποχής* (τχ. 22, Δεκ. 1960, σ. 19) είχε γίνει λόγος για το γεγονός ότι η Κούβα κατήγγειλε τις Η.Π.Α. στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών για αθέμιτες επεμβάσεις στα εσωτερικά της μικρής χώρας, που είχε ανατρέπει λίγο νωρίτερα την τυραννία του Μπατίστα με επικεφαλής τον Φιντέλ Κάστρο. Ενδεχομένως ο Π. Μηχανικός είχε υπόψη του το

δημοσίευμα αυτό, στο οποίο περιλήφθηκε και μεγάλη φωτογραφία του «ενσαρκωτή των ιδεωδών της Κουβανικής Επανάστασης Φιντέλ Κάστρο». Για την Εισβολή στον Κόλπο των Χοίρων γίνεται λόγος σε δυο τεύχη της *Νέας Εποχής*, τχ. 27 (Μάρης 1961) 5, και τχ. 28 (Ιούν. 1961) 18.

8. Η μορφή του «δοξολογημένου αντάρτη» Φιντέλ Κάστρο, που εξελίσσεται σε σύμβολο της Αριστεράς (όπως και το πρόσωπο του αρχικά συντρόφου του, Τσε Γκεβάρα), μεταφέρεται στον χώρο της Κύπρου: η μικρή αλλά «φλογερή νήσος» Κούβα παραλληλίζεται με το ανυπεράσπιστο νησί της Μεσογείου. Από την άλλη, η αναφορά στη «μορφή ... μες στους ναούς της Κύπρου» δεν αποκλείεται να αποτελεί μια νύξη για τον πρόεδρο αρχιεπίσκοπο Μακάριο, που αργότερα χαρακτηρίστηκε, με κάθε τόνο υπερβολής, ως ο Κάστρο της Μεσογείου, και το νησί του ως η Κούβα της Μεσογείου. Θα ενδιέφερε να εξεταστεί αν το ποίημα έχει κάποιες σχέσεις με άλλα αντίστοιχα ή και με δημοσιογραφικές ανταποκρίσεις· λ.χ. ο παραλληλισμός της Κούβας και των Η.Π.Α. με το δίδυμο Δαυίδ - Γολιάθ επανέρχεται και σε άλλα κείμενα.

9. Προφανώς παραπέμπει σε ορισμένες ημερολογιακές σημειώσεις του Π. Μηχανικού που αφορούν τον Σολωμό και ειδικά τη «δαμονική» μορφή της *Γυναίκας της Ζάκυθος*, την οποία ήθελε να χρησιμοποιήσει ως πρότυπο για να πλάσει μια αντίστοιχη, αρνητική λογοτεχνική μορφή, ως αντίβαρο στη θετική μορφή του ήρωα Γρηγόρη Αυξεντίου (βλ. *Μνήμη Παντελή Μηχανικού*, ό.π., σσ. 13-19). Αντίθετα, οι επόμενοι στ. 9-11 παραπέμπουν σαφώς στην άλλη μεγάλη αγάπη του Π. Μηχανικού, τον Σεφέρη («*Δε θέλω τίποτε άλλο παρά να μιλήσω απλά, να μου δοθεί ετούτη η χάρη. / Γιατί και το τραγούδι το φορτώσαμε με τόσες μουσικές που σιγά σιγά βουλιάζει*», κτλ.: «*Ενας γέροντας στην ακροποταμιά*», στ. 16-19).

10. Το ψευδώνυμο αυτό παραπέμπει αφενός στο όνομα του πρώτου γιου του (Θουκυδίδης), αφετέρου στη γενετειρά του (Λιμνιά Αμμοχώστου) και στη γειτονική αρχαία Σαλαμίνα.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Πιασάρικα πράγματα

Πήρα το βιβλίο του Άντον Τσέχωφ *Η κυρία με το σκυλάκι*, βιβλίο που μοίραζε η εφημερίδα *Το Βήμα* και εντασσόταν στη σειρά «*Η λογοκρισία στη λογοτεχνία*». Στο εξώφυλλο: η συνδεδεμένη με το θέμα εικόνα-σκίτσο μιας κυρίας με το σκυλάκι και η φωτογραφία του Παττακού. Το σύνολο του εξωφύλλου κιτς και πάλι κιτς. Και γιατί παρακαλώ ο Παττακός στο εξώφυλλο και γιατί απαγορευμένο το βιβλίο *Η κυρία με το σκυλάκι*; Μα γιατί κάποιος ηλίθιος της χουντικής λογοκρισίας, στις αρχές της δικτατορίας, το έβαλε στα απαγορευμένα βιβλία, επειδή ο Τσέχωφ ήταν Ρώσος. Ο μεγάλος Τσέχωφ έζησε και πέθανε στην τσαρική Ρωσία (1860-1904), όμως για τους ηλίθιους της χούντας κάθε αναφορά στη ρωσική λογοτεχνία έδινε πόντους στον επάρατο κομμουνισμό, τον βοήθουσε στον ιδεολογικό του αγώνα.¹ Πάντως ουδείς υπέστη οποιαδήποτε δίωξη γιατί διέθετε το βιβλίο *Η κυρία με το σκυλάκι*, απλώς οι βιβλιοπώλες το είχαν στα καταστήματά τους και το πωλούσαν, για λίγο καιρό, διακριτικά.

Ηλίθιοι υπάρχουν παντού και σε όλες τις χώρες. Και όλα τα έργα τέχνης, κάποια περίοδο, από κάποιους ανεγκέφαλους διάφορων καθεστώτων, κηρύχτηκαν απαγορευμένα. Στο Ιράν του Χομεϊνί απαγορεύτηκαν όλα, από τη μουσική των Μπητλς μέχρι τον Χούλιο Ιγγλέσιος. Στο κομμουνιστικό στρατόπεδο αποκηρύχτηκαν και απαγορεύτηκαν σπουδαία θεωρητικά έργα και αριστουργήματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, τα ίδια και χειρότερα και στις δυτικές δικτατορίες. Στο καμποτζιανό καθεστώς του Πολ Ποτ τα πάντα. Υπάρχουν σήμερα χώρες όπου η κατοχή της Αγίας Γραφής σημαίνει φυλάκιση. Δεν θα ξεχάσω την περίπτωση του κινέζου πρέσβη, που επισκεπτόταν τακτικά το σπίτι ενός φίλου που δημιούργησε στη χώρα όπου ήταν διαπιστευμένος. Γιατί; Μα ήταν παθιασμένος με τον Μπαχ και τον Μπετόβεν, όμως δεν ήταν δυνατό να έχει τους δίσκους τους και μπορούσε μυστικά να ακούει εκεί τη μουσική τους, στο γραμμόφωνο του φίλου του. Αν αυτό γινόταν γνωστό, αλίμονό του, ο Μπαχ και ο Μπετόβεν μια εποχή στην Κίνα θεωρούνταν δείγματα αστικού εκφυλισμού.

Είπαμε ηλίθιοι βρίσκονται παντού. Θα ακούμε σήμερα Μπαχ και Μπετόβεν, γιατί αποτελούν τις κορυφές της μουσικής ποιότητας ή γιατί ήσαν απαγορευμένοι στην Κίνα;

Όπως τονίστηκε προηγουμένως, αν δημιουργούσαμε μια σειρά με απαγορευμένα βιβλία και δίσκους, θα έπρεπε να συμπεριλάβουμε όλα τα έργα της ανθρωπότητας, γιατί κάποια εποχή, από κάποιο καθεστώς, όλα θεωρήθηκαν επικίνδυνα.

Οι εφημερίδες και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έχουν καταλάβει αυτή τη βιομηχανία που ελκύει, αυξάνει το ενδιαφέρον, κάνει το προϊόν πιασάρικο: πρέπει αυτό που προωθεί να ήταν απαγορευμένο, να πήρε τον χαρακτηρισμό του αμαρτωλού, του ανατρεπτικού, που προκάλεσε το κατεστημένο και τη λογοκρισία. Αυτά όμως αποτελούν αντικείμενο άλλων επιστημών, της πολιτικής και της κοινωνιολογίας, δεν έχουν σχέση με τον αναγνώστη και τον ακροατή που επιζητεί να ακούσει και να διαβάσει ποιότητα. Βιάζουν, λοιπόν, τη νοημοσύνη του κόσμου αναδεικνύοντας μια παράμετρο (λογοκρισία) και μειώνοντας τη βασικότερη, εκείνη της ποιότητας.

Ο Τσέχωφ είναι μεγάλος και πρέπει να τον διαβάζουμε για την ποιότητά του κι όχι γιατί κάποιος ηλίθιος τον έβαλε στα απαγορευμένα βιβλία. Γι' αυτό και άφησα παράμερα το βιβλίο της σειράς του *Βήματος*. Αν βρω το έργο του Τσέχωφ *Η κυρία με το σκυλάκι* σε άλλη έκδοση, χωρίς τη γελοιότητα της φωτογραφίας του Παττακού στο εξώφυλλο και τον τίτλο: «Η λογοκρισία στη λογοτεχνία», θα πάρω το βιβλίο για να το ξαναδιαβάσω. Το αξίζει.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Βλ. χαρακτηριστικά τη μαρτυρία του Τάκη Θεοδωρόπουλου, *Το τελευταίο Τέταρτο*, Αθήνα, Πόλις, 2012, σ. 119, για την απέχθεια του χωροφύλακα της χούντας απέναντι στον αναγνώστη του Ντοστογιέφσκι, γιατί, «αμόρφωτος όπως ήταν, του έφτανε που είναι Ρώσος για να τον θεωρήσει μολοσβεβίκο συγγραφέα».

Σάββας Παύλου

Τί είναι το «τῶαττιστόν»;

Αν αναδιφήσει κανείς με προσοχή την υπάρχουσα βιβλιογραφία για το κυπριακό ερωτικό τραγούδι, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, τουλάχιστον, θα εκπλαγεί από την παλαιά και τη σύγχρονη ονοματολογία του όρου σε όλες του τις χρήσεις.

1. Στα εξώφυλλα κάπου ογδόντα δύο φυλλάδων που εκδόθηκαν από κάπου τριάντα τέσσερις ποιητάρηδες από το 1891 ως το 1986 όλοι οι τίτλοι αναφέρονται σαφώς σε «Κυπριακά ερωτικά τραγούδια (δίστιχα, τρίστιχα και τετράστιχα)». Κορυφαίοι ποιητάρηδες, δηλαδή, όπως οι Χαρ. Άζινος (1905-1979), Κυρ. Αναστασίου (1860-1920), Ηλ. Γεωργίου (1916-2000), Λεων. Καραφωτιάς (1901-1974), Γαβρ. Κωνσταντίνου (1916-1994), Ιω. Μιχαήλ (1910-1963), Αρ. Νικολάου (1898-1987), Χρ. Θ. Παλαίσης (1872-1949), Μιχ. Παπαμιαχάλ (Σιάλος) (1870-1942), Π. Πεσκέσης (1900-1968), Χρ. Τζαπούρας (1846-1915), Παντ. Χατζηχαραλάμπους (1912-1932) κ.ά., ονομάζουν τα τραγούδια τους, που είναι, ως επί το πλείστον, δίστιχα, τρίστιχα ή τετράστιχα κ.ά.), «ερωτικά τραγούδια».

2. Οι διάφοροι μελετητές και συλλογείς κυπριακών δημοτικών τραγουδιών εκδίδουν το είδος αυτό των κυπριακών τραγουδιών με τον τίτλο «Άσματα δίστιχα»,¹ «Δίστιχα» ή «Δίστιχα ερωτικά»,² «Άσματα δίστιχα ερωτικά»,³ «Κυπριώτικα τραγούδια»,⁴ «Ερωτικά κυπριώτικα τραγούδια»,⁵ «Κυπριακά δίστιχα» ή «Παινήματα της αγαπητικής»,⁶ «Δίστιχα» ή απλώς «τραούδκια».⁷ Στην εποχή του ποιητάρη Παλαίση και του Ν. Κούβαρου (1899-1981), τα ερωτικά δίστιχα ήταν γνωστά και ως «τραγούδια του σεβτά» (1915, 1934, αντίστοιχα), ουδέποτε όμως ως «τῶαττιστά».

Ο κυπριακός λαός, όταν αναφέρεται στα ερωτικά δίστιχα αλλά και σ' ένα άλλο ευρύ φάσμα τραγουδιών, όπως π.χ. τα «τῶαττίσματα», γενικά τα ονομάζει «τραούδκια»:

*Τούντα τραούδκια, που λαλείς, μεν τα λαλείς για μέναν,
κείνος που σου τα έμαθεν έν' μαθητής μου μέναν.*

Νοσσή σου να 'μουν έθελα, να παρπατώ μιτά σου,
ν' αλλάσσω τα τραούδικια μου με τα φιλήματά σου.

Ξεύρω τραγούδια να σου πω σαν τ' άστρα, σαν τα φύλλα,
έλωσες το κορμάκι μου, στάσσει χαμαί η μύλλα.

«Πριν δεκαπέντε γρόνους είπα έναν τραγούδι εις τον διαγωνισμόν [= διαγωνισμός ερωτικών τραγουδιών] του Κατακλυσμού στο Βαρόσιν. Οπωσδήποτε κυκλοφόρησεν περίτου 'πού τα άλλα· λοιπόν, από τότε κάθε χρόνον που πηαίναμεν, είχαμεν εις την εξέδραν και έναν άγνωστόν μας που παρουσιάζετον και μας ετραγούδαν το τραγούδι τσείνον, φέτι ο ένας, άλλου χρόνου ο άλλος!» (Δ. Ττάκκας).

Υπό το φως των πιο πάνω δεδομένων θα ήθελα να σημειώσω με έμφαση ότι ο χαρακτηρισμός των κυπριακών διστίχων (ερωτικών, σκωπτικών κ.ά.) ως «τσαττιστών» ή, ενίοτε, «τσαττιστών ερωτικών», «τσαττιστών ερωτικών τραουδικιών», «τσαττιστών της ημέρας» κ.ά., δεν είναι μόνο αδόκιμος αλλά και εσφαλμένος και αποτελεί σοβαρή παραχάραξη της παράδοσης. Οι πιο κάτω αναφορές προέρχονται από τηλεοπτικές εκπομπές, οι οποίες, λόγω της μεγάλης τους τηλεθέασης, είναι δυνατόν να δημιουργήσουν και να εμπεδώσουν στο πλατύ κοινό εσφαλμένες εντυπώσεις.

Στο τηλεοπτικό πρόγραμμα του ΡΙΚ «Η ιστορία των τσαττιστών» (ημ. 10.10.2013) λέχθηκε ως εισαγωγή ότι «Τα τσαττιστά αποτελούν ζωντανό κομμάτι της παράδοσης. Κέρδισαν το ενδιαφέρον επιστημόνων και μελετητών, γοήτευσαν σπουδαίους έλληνες λογοτέχνες και καταγράφηκαν στον κατάλογο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της ΟΥΝΕΣΚΟ». Η παρατήρηση είναι ορθότατη, πλην όμως το πρόγραμμα δεν διανθίστηκε με «τσαττιστά», ως έπρεπε, αλλά, ως επί το πλείστον, με ερωτικά τραγούδια (συνολικά ακούστηκαν είκοσι δύο ερωτικά), τα οποία παρουσιάζονταν και χαρακτηρίζονταν με τη μεγαλύτερη ευκολία ως «τσαττιστά» και ελάχιστα ψήγματα «τσαττισμάτων» από το Αρχείο του ΡΙΚ. Προσωπικά δεν με βρίσκουν καθόλου σύμφωνο αρκετά χωρία της εκπομπής, κυρίως όμως τα εξής δύο, που ανήκουν στον καθηγητή Μ. Πιερή:

α) «Είναι πολύ σημαντικό να πούμε ότι την ποιότητα των κυπριακών τσαττιστών την πρόσεξαν και άρα την επικυρώνουν με την προσοχή που τους έδειξαν δύο μεγάλοι ποιητές που είχαν και οι δυο σχέση με την Κύπρο: ο Κωνσταντίνος Καβάφης, ο αλεξανδρινός ποιητής, και ο σμυρνιός ποιητής, νομπελίστας, Γιώργος Σεφέρης.

Ο Καβάφης το 1917 μελετώντας τη «Λαογραφία», αυτό το σπουδαίο περιοδικό, συλλέγει ένα δίστιχο, του αρέσει πάρα πολύ, και το καταγράφει ως παράθεμα στο Λεξικό που φτιάχνει, γιατί περιέχει μέσα μια λέξη που του φάνηκε πάρα πολύ ωραία, μια φράση: Αναστενάζω, τρέμ' η γη, χαμαί τσακρούν οι πέτρες
τσαί τρέχουσιν τα μμάτια μου σαν τρέχουν οι χολέτρες.

Το τσαττιστό αυτό εντυπωσίασε τον Καβάφη τόσο πολύ ώστε το αντιγράφει, το κάνει παράθεμα στο Λεξικό στο οποίο καταγράφει ωραίες λέξεις, σπάνιες, και οι λέξεις που... η εικόνα που του άρεσε είναι αυτό το: «χαμαί τσακρούν οι πέτρες». Και σχολιάζει μετά τί σημαίνει «τσακρώ» και μάλιστα χρησιμοποιεί και το γλωσσάρι του Σακελλάριου».

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το πιο πάνω ερωτικό, το οποίο απαντάται, βέβαια, στη Λαογραφία,⁸ αλλά και στον Α. Σακελλάριο (1826-1901),⁹ τη μια εντάσσεται στα «κυπριακά τσαττιστά», στη συνέχεια χαρακτηρίζεται (και πολύ ορθά) «δίστιχο», στη συνέχεια όμως ονομάζεται «τσαττιστό».

β) «Το φθινόπωρο του 1953 ο Σεφέρης έχει πάει βόλτα με τον Διαμαντή εδώ στο Δάλι και στη Νήσου και στο Πέρα Χωριό και εκεί καταγράφει ένα τσαττιστόν, το οποίο ακούει και του αρέσει πάρα πολύ:

Σαν το μανάλιν το χρυσόν, έτσ' είναι το κορμίν σου,
ασπρόμελον τα σείλι σου τσαι μασαιρικά το δειν σου».

Και στην περίπτωση αυτή ένα χωρίς αμφιβολία ερωτικό δίστιχο, που κατέγραψε ο Γ. Σεφέρης στη Λεμεσό στις 5.12.1953¹⁰ και το οποίο σημειώνει ότι ανήκει στον Παλαίση και δημοσιεύτηκε α) το 1926 στη φυλλάδα υπ' αρ. 1510,¹¹ β) το 1930 στη φυλλάδα υπ' αρ. 1525¹² και γ) το 1942 στη φυλλάδα υπ' αρ. 1557,¹³ ονομάζεται «τσαττιστό».

Έχω τη γνώμη ότι όσοι ταυτίζουν το «τσαττιστόν» με το δίστιχο τραγούδι το κάνουν επειδή νομίζουν, εσφαλμένα, βέβαια, ότι «το τσαττιστόν (...) είναι το συνταίριασμα... είναι το συνταυριάζω, δηλ. πράγματι, το τσαττιστόν τί είναι; είναι να συνταυριάζω με βάση τη ρίμα δύο ή κάποτε και περισσότερους δεκαπεντασύλλαβους στίχους...» (Μ. Πιερός). Τα πράγματα όμως δεν είναι έτσι. Ένα δίστιχο τραγούδι είναι ομοιοκατάληκτο έτσι κι αλλιώς. Διαφορετικά τί δίστιχο θα ήταν αν δεν είχε ομοιοκαταληξία! Η προσθήκη του επιθέτου «τσαττιστόν» (με την έννοια του ομοιοκατάληκτου) στο δίστιχο δεν είναι παρά πλεονασμός. Όμως το επίθετο «τσαττιστόν» προέρχεται από το ρ. τσαττίζω - τσαττώ (τουρκ. çat-mak + κατάλ. -ίζω), που σημαίνει, βέβαια, μεταξύ άλλων, (συν)ταιριάζω μεταξύ τους δύο ή περισσότερα πράγματα, αλλά στην υπό συζήτηση περίπτωση σημαίνει διαγωνίζομαι ποιητικά, αντιπαραβάλλω προς σύγκριση δύο ή περισσότερα πράγματα (π.χ. δυο δίστιχα), θέτω τον ένα (ενν. ποιητάρη) απέναντι του άλλου (προς σύγκριση, προς αντιπαραβολή, προς εντοπισμό σχέσης, ομοιότητας ή διαφοράς):

*Εξηγάνεται ο Πέσοντζες, που τσάτταν τον Χαπέδη; (= Ο Π. διαγωνίζοταν ποιητικά τον Χ.)
Έλα να τσαττίσουμεν (τραούδκια)*

Ετσάττισά τους να δω πκοιος λαλεί ψέματα τσαι πκοιος αλήθκειαν (= Τους αντιπαραβέβαλα, τους «καρτσιλάτισα»)

Ετσάττισαμέν τα, αμμά το δικόν του έν' καλλύττερον 'πού το δικόν μου (= Τα συγκρίναμε μεταξύ τους)

*Τσαττίζω τον ποδιχάντραπον κοντά στον αντροπκιάρην,
να καταλάβω που τους δγκο πκοιος έν' το παλλικάρην,
γιατί ταυρούν ένας πετσίν τσ' ο άλλος το τομάριν
τσαι θέλουν να κρατούν τσ' οι δγκο κουρούμιν τσαι καμάριν
(= Βάζω τον ένα απέναντι στον άλλο για να διαπιστώσω ποιος από τους δυο είναι το παλικάρι).*

Βέβαια, η ερμηνεία του ρ. τσαττίζω = διαγωνίζομαι ποιητικά, φαίνεται από το γεγονός ότι ο πρωτοποιητάρης Τζαπούρας, όταν εκδίδει σε φυλλάδα το πρώτο του «τσαττισμαν», δίνει τον τίτλο «Η φιλονικία των δύο ποιητών» (1900), ενώ τα δίστιχα που ανταλλάσσονται κατά τη «φιλονικία» ονομάζονται απλώς «τραγούδια». Δεκαπέντε χρόνια αργότερα ο Παλαίσης δίνει στη φυλλάδα του τον τίτλο «Συναγωνισμός δύο ποιητών» (1915). Οι ακριβείς τίτλοι που δίνονται στη συνέχεια στις φυλλάδες που περιέχουν ποιητικούς διαγωνισμούς έχουν ως εξής:

α) Χρ. Παλαίσης, «Ποιητικός διαγωνισμός (τσαττισμαν)» (1924).

β) Χρ. Παλαίσης, «Ποιητικός διαγωνισμός (τσαττισμαν)» (1926). (Οι διαγωνιζόμενοι ποιητάρηδες λέγονται «παλιωτάρηδες»).

γ) Χρ. Πριγκόπουλλος, «Ποιητικός διαγωνισμός» (1928). (Η φυλλάδα αυτή φιλοξενεί την ποιητική «πάλη» ή «τραουδκιάν», όπως αναφέρει, μεταξύ Πριγκόπουλλου και Αζίνου. Τα διαμεμβόμενα μεταξύ τους δίστιχα ονομάζονται «τραουδκια».

δ) Νικ. Κούβαρος, «Ποίημα τσαττίματος» (1934).

ε) Αρ. Νικολάου, «Ποιητικός διαγωνισμός (τσαττισμαν)» (1935).

στ) Λ. Κουρουζιάς, «Ποιητικός διαγωνισμός / Τα τσαττιστά τραούδκια» (1935).

ζ) Λ. Κουρουζιάς, «Ποιητικός διαγωνισμός» (1945) (Ο διαγωνισμός εδώ ονομάζεται «πάλιωμαν»).

η) Α. Χαραλάμπους, «Το τσαττισμαν¹⁴ των δύο ποιητών» (χ.χ.).

Στη συνείδηση των λαϊκών ποιητών άλλο είναι τα «τσαττιστά τραούδκια» και άλλο τα «ερωτικά τραούδκια», αν και πρόκειται και στη μια και στην άλλη περίπτωση για αυ-

τοσχέδια δίστιχα. «Τραούδκια», βέβαια, είναι και τα μεν και τα δε. Τα πρώτα όμως είναι τα επιμέρους αυτοσχέδια δίστιχα (δίστιχα της στιγμής),¹⁵ που συναποτελούν ένα «τῶαττίσμα», έναν ποιητικό διαγωνισμό (certamen), έναν στιχουργικό αγώνα, ενώ τα δεύτερα δεν είναι παρά αυτοτελή ερωτικά δίστιχα, τρίστιχα κ.ά. «Τραούδκια», βέβαια, και όχι «τῶαττίστα», όπως εσφαλμένα ισχυρίζεται ο Μ. Τερλικκός στο ίδιο τηλεοπτικό πρόγραμμα της 10.10.2013, είναι και άλλα τραγούδια σκωπτικά, κοφτά, μυλωμένα (γαμοτράγουδα), ακόμα και μακροσκελή ή αφηγηματικά τραγούδια ποικίλου περιεχομένου. Όταν ο Π. Πιερέττης (1926-2004) δίνει σε μια φυλλάδα του τον τίτλο «Ερωτικά τραγούδια τῶαττίσματα», είναι ως κατηγορηματικά να δηλώνει ότι άλλο είναι τα ερωτικά και άλλο τα «τῶαττίσματα».¹⁶

«Τῶαττίστών» (ενν. τραγούδι), λοιπόν, σημαίνει κάθε διαγωνιστικό (σίγουρα ομοιοκατάληκτο) δίστιχο, συνήθως, τραγούδι που ανταλλάσσουν μεταξύ τους οι «τῶαττίσταρῆδες»¹⁷ στο πλαίσιο του «τῶαττίσματος» (= αυτοσχέδιος ποιητικός διάλογος, ποιητική αψιμαχία). Τα ερωτικά δίστιχα δεν είναι «τῶαττίστα» (με την έννοια ότι δεν ανταλλάσσονται με ανταγωνιστική διάθεση και το καθένα απ' αυτά δεν έχει σχέση με το προηγούμενο ή το επόμενο του ως προς το περιεχόμενό του), αλλά δυο 15σύλλαβοι που ομοιοκαταληκτούν. Από πλευράς μορφής ένα «τῶαττίστών» δεν διαφέρει πολύ από ένα ερωτικό δίστιχο. Πρόκειται και στη μια και στην άλλη περίπτωση για αυτοσχέδιους στίχους, που πολλές φορές απαγγέλλονται σε διαγωνισμούς. Η διαφορά ενός ερωτικού ή σκωπτικού κ.ά. δίστιχου από ένα «τῶαττίστών» είναι ότι στην πρώτη περίπτωση ο κάθε ποιητάρης μπορεί να τραγουδά δικούς του στίχους, άσχετους, εν πολλοίς, στην υπόθεση από τους στίχους του αντιπάλου του. Τα τραγούδια που ανταλλάσσονται μεταξύ τους δεν έχουν τον διαγωνιστικό ή εριστικό χαρακτήρα των «τῶαττίσμάτων». Στους γάμους, στις διασκεδάσεις κ.α. ο αγώνας «τῶαττίσματος» διεξάγεται συνήθως μετά τη φιγούρα του τρίτου αντικριστού. Τον αγώνα «τῶαττίσματος» ακολουθούν ερωτικά τραγούδια:

*Ὡς δααμαί το τῶαττίσμαν ἕνα το σταματήσω,
τῶα να σας πω ερωτικά,
δίστιχα τῶα τετράστιχα,
να σας ευκαριστήσω (Κουρ.)*

*Ἄμαν ακούσω του βχιολιού της τραουδικιάς να παίζει,
μα την αλήθειαν που λαλώ,
θέλω να δῶ αντίπαλον
να πούμεν 'πού πεντέξι (Μαππ.).*

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η λ. ποιητάρης¹⁸ απαντάται σε προφορικά κείμενα του τέλους του 19ου αι., όπως π.χ. δημοτικά τραγούδια, αλλά και σε μελέτες που γράφτηκαν για το κεφάλαιο αυτό της λαϊκής μας λογοτεχνίας από τους Σ. Μενάρδο (1871-1933),¹⁹ Ν. Γ. Πολίτη (1852-1921),²⁰ Στ. Κυριακίδη (1897-1964),²¹ Χρ. Γ. Παντελίδη (1889-1946)²² κ.ά. Ο Γ. Λουκάς (1843-1925),²³ βέβαια, αντί για ποιητάρη, μιλά για «αιοιδόν εξ επαγγέλματος»· ο Σακελλάριος²⁴ για «ποιητάρη», «ποιητή» και «δημοτικό ποιητή»· ο Γ. Φραγκούδης (1869-1939)²⁵ για «ποιητάδες», για «δημῶδεις ποιητάς» που «διαγωνίζονται ἐτι εις το στιχουργεῖν»· ο Πολίτης για «ποιητάρῆδες»· ο Κυριακίδης για «επαγγελματίες ποιητάρῆδες». Για τα «τῶαττίσματα» αναφορά γίνεται στην επιστημονική βιβλιογραφία, π.χ. στους Παντελίδη,²⁶ Δημ. Πετρόπουλο (1906-1979)²⁷ κ.ά., κυρίως όμως, όπως είδαμε, σε ποιητάρικες φυλλάδες, όπου αντιδιαστέλλονται τα «τῶαττίσματα» από τα ερωτικά, τα οποία ουδέποτε ονομάζονται «τῶαττίστα».²⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θ. Παπαδόπουλος, *Δημῶδη κυπριακά άσματα εξ ανεκδῶτων συλλογῶν του ιθ' αιώνας*, Λευκωσία 1975, σσ. 85-91.
2. Γ. Λουκάς, *Φιλολογικά επισκέψεις*, Εν Αθήναις 1874, σσ. 178-183· Παπαδόπουλλου, *ό.π.*, σσ. 266-273.
3. Α. Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά*, τόμ. Β', Εν Αθήναις 1891, σσ. 209-235.

4. Σ. Μενάρδος, «Κυπριώτικα τραγούδια», Δ.Ι.Ε.Ε.Ε, V, 1900, σσ. 327-346 (= *Τοπωνυμικά και λαογραφικά μελέτα* [Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, IV], Λευκωσία 1970, σσ. 206-222).
5. Νικ. Κλ. Λανίτης, *Η ψυχή της Κύπρου*, Αθήνα 1946, σ. 10.
6. Κυρ. Καραμάνος, *Κύπρος*, Αθήνα 1954, σσ. 262-263, 263-268, αντίστοιχα.
7. Κυρ. Χατζιωάννου, *Κυπριακά διαλεκτικά κείμενα*, Αμμόχωστος 1961, σ. 89.
8. Γ. Ι. Ιωαννίδης, «Σύμμεικτα Κύπρια», *Λαογραφία* 6 (1917) 78: *Αναστενάζω, τρέμ' η γη, χαμαί τσακρούν οι πέτρες / τσαι τρέχουσιν τ' αμμάθκια μου, σαν τρέχουν οι χολέτρες.*
9. Σακελλάριος, *ό.π.* (σημ. 3), αρ. 1 και 110, αντίστοιχα: *Αναστενάζω, βκαίνν' αχνός, κλαίω τσακρούν οι πέτρες / και τρέχουσι τ' αμμάτια μου, σαν τρέχουν οι χολέτρες. // Αναστενάζω, κρούζ' η γη, κλαίω τσακρούν οι πέτρες / τσαι τρέχουσι τα 'μμάθκια μου, σαν τρέχουν οι χολέτρες.*
10. Γ. Σεφέρης, *Μέρες Στ'*, Ίκαρος 2008, σ. 112: *Σαν το μανάλι το χρυσό έτσι είναι το κορμί της / ασπρόμελο τ' αχείλι της και μαχαϊρά το δειν της. Το δίστιχο αυτό το τραγούδησε στην παφίτικη ίσα φωνή ο λαϊκός ποιητής Χαρ. Δημοσθένους (1917-2011) από την Κοντέα: «Γοιαν το μανάλλιν το χυτόν, έτσι έν' το κορμίν της / τσ' ασπρόμελον τα δειλη της τσαι μασαιρά το δειν της» (Κ.Ε.Ε., 18.1.1972, ταιν. 430α).*
11. Κ. Γιαγκουλλής, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου*, Λευκωσία 2005, σ. 380.
12. Γιαγκουλλής, *ό.π.*, σ. 381. Πρβ. επίσης Ν. Κληρίδη, *Κυπριακά δημοτικά τραγούδια*, τόμ. Β', Λευκωσία 1968, σσ. 33, 29, αντίστοιχα.
13. Γιαγκουλλής, *ό.π.*, σ. 384.
14. Το «τσάττισμαν» [τουρκ. *catisma* (ρ. *cat-mak*) = λεκτική αψιμαχία, σύγκρουση] είναι γνωστό και ως «πάλωμαν», η δε φωνή με την οποία εκτελείται λέγεται «φωνή του τσάττισμάτου» ή «φωνή του παλωμάτου» ή «της τραουδικιάς».
15. Τ. Ανθίας, *Ζωντανή Κύπρος*, Λονδίνο 1961, σ. 100.
16. Πρβ. επίσης τους εξής χαρακτηριστικούς τίτλους φυλλάδων: α) «ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ / 1974 - 1978 / ΕΡΩΤΙΚΑ & ΤΣΙΑΤΤΙΣΜΑ / ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΚΡΗΤΙΚΟΣ». β) «ΣΑΤΗΡΙΚΑ / ΤΣΙΑΤΤΙΣΜΑΤΑ / ΕΡΩΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ / Βασίλης Α. Κρητικός / Αυγόρου / Τυπογραφείον Χρ. Αντωνίου Αυγόρου». γ) «ΕΡΩΤΙΚΑ ΤΡΑΟΥΔΙΚΙΑ ΚΑΙ ΤΣΙΑΤΤΙΣΜΑΤΑ / ΥΠΟ / Χ. Π. ΠΡΙΓΚΟΠΟΥΛΟΥ / ΚΑΙ / Π. Α. ΣΙΕΦΤΑΛΗ / ΑΥΤΟΡΟΥ - ΚΥΠΡΟΣ / Τύποις «ΛΟΝΤΟΣ» Αυγόρου».
17. Ο όρος «τσάττιστάριδες» ανήκει στο Ν. Θ. Αντωνιάδη (εφ. *Νέον Έθνος*, 13.12.1930).
18. Για εκτενή αναφορά στον όρο βλ. Γιαγκουλλή, *ό.π.* (σημ. 11), σσ. 42 κ.ε.
19. Σ. Μενάρδος, «Περί των ονομάτων των Κυπρίων» *Αθηνά* 16 (1904) 269 (= *Τοπωνυμικά και λαογραφικά μελέτα* [Δημοσιεύματα του Κ.Ε.Ε., IV], Λευκωσία 1970, σ. 261, σημ. 1).
20. Ν. Γ. Πολίτης, «Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων», *Λαογραφία* 5 (1915) 506.
21. Στ. Κυριακίδης, «Οι ποιητάρηδες της Κύπρου», *Λαογραφία* 5 (1915) 650-651.
22. Χρ. Γ. Παντελίδης, «Οι ποιητάριδες της Κύπρου», *Λαογραφία* 7 (1923) 115-120.
23. Λουκά, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 83.
24. Σακελλάριος, *ό.π.* (σημ. 3).
25. Γ. Σ. Φραγκούδης, *Κύπρις*, Εν Αθήναις 1890, σσ. 66 και 71 αντίστοιχα.
26. Παντελίδης, *ό.π.* (σημ. 22).
27. Δ. Α. Πετρόπουλος, «Θεοκρίτου ειδύλλια υπό λαογραφικήν έποψιν ερμηνευόμενα», *Λαογραφία* 18 (1959) 5-93, κυρίως σσ. 79-83, όπου γίνεται λόγος για τους ποιητικούς διαγωνισμούς, τα κοινώς τσάττισματα.
28. Κ. Γιαγκουλλής, «Μια θεώρηση των αυτοσχέδιων ποιητικών διαγωνισμών (τσάττισμάτων)», *Θέματα* 11-12 (2012) 93-124.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Διάφορα δίστιχα

Στην σύνταξην των εντολών, Ουράνιε Βασιλέα,
πρόσθεσε «ΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΕΙΣ», γράμματα κεφαλαία.

Για δκω στοιχεία 'έν ηβρεν ο άδρωπος την λύσην·
η φύση κάμνει τον Θεόν ή ο Θεός την φύσην;

Ο άδρωπος κάμνει πολλά, τζαι λούσα τζαι στολίδκια,
μα τζείνα που σπανίζουσιν έν' η τιμή τζ' η αλήθκεια.

Όπως τα σκεδιάσασιν ο Πλάστης τζαι η φύση,
οὐλα τα έργα τζ' αν χαθούν, το πνεύμαν 'εννά ζήσει.

Σαν μιαν κουφήν τριτζέφαλην έδει η κοινωνία:
έν' το Εγώ, το Εθνικόν τζαι η οικονομία.

Ίπού τον τζαιρόν που δόθηκεν αξία στο χρυσάφιν,
Ίπού μες στην κοινωνίαν μας η αδρωπιά εχάθην.

Μες στην ζωήν αν πεθυμάς ευτυχισμένος να 'σαι,
πλάσματα που βοήθησες πάντα να τα φοάσαι.

Όταν ζημιώννει ο λαός, κερδίζουν ιδιώτες,
μα 'εν ιβρέθουντ' ένοχοι, κλέφτες ούτε προδότες.

Παντελής Κακολής

Επλάστην μες στον νουν μου

Εδειχτηκεν μου μιαν βολάν τζ' εμέναν ανεράδα
είδεν ολόγρουσα μαλλιά, περίσσιαν ομορφάδα
σαν να τζαι ήτουν μαϊκά να σας τα ιστορήσω
εκλούθουν την σγιον το τσουρίν, εβούρουν την ξωπίσω.

Έν άκουσα μέ συγγενή μέ φίλου μέ γονιού μου
τζείνη εκράταν τα γερά τα ρέτινα του νου μου
ετάσσαν με στες εκκλησιές τζαι εις την Παναγίαν
να γιατρευτώ 'πού το κακόν τζαι να 'βρω την υγείαν.

Βάχχα, εγίνηκα χιτζιόν, επάστυνα καμπόσον
'αι 'πού του χάρου την σαρκάν έντζ' ήτουν να γλιτώσω
τζαι τζείνη ούλλα μια χαρά, καπάρτισμαν τζαι νάζια
επεριγέλαν με κρυφά, έκαμνεν ούλλον χάζια.

Τα μμάθκια μου ήτουν στραβά, ήτουν κουφά τα φικιά μου
τότες εγιώνι μανιχά άκουα την καρκιάν μου
έτσι σκλαβκιάζουν τες καρκιές τούτες οι ανεράες
κάμνουν τους παιδκιους δουλικά, τζείνες έν' οι τζυράες.

Έν έχουν μέσα τους καρκιάν, 'π' αγάπην έντζε ξέρουν
άφτουν τους παιδκιους μιαν φωθκιάν, τζαι τζείνοι υποφέρουν
αήνουν τους σαν τα τζερκά να λιούσιν τζαι να στάσσουν
τζαι τζείνες φεύκουν μακριά, τον τόπο τους αλλάσσουν.

Εγίνηκα τζ' εγιώ ξερός, χαζίριν 'πολιφάιν
σαν να 'πού την καντήλαν μου ελειφτηκεν το λάιν
ένας παππούς στα εκατόν τζειαμαί στον μαχαλλάν μου
είπεν μου τότες το σωστόν τζ' ήρτα στα σύγαλα μου.

Έν έδει πλάσμαν πά' στην γη πόν είεν ανεράδαν
τζαι του Βασίλη, του παππού, δικιάβασ' τζείν' την αράδαν
εδιάβασα τζαι εία τα τα λόγια του γονιού μου
η ανεράδα μανιχά επλάστην μες στον νουν μου.

Τάσος Αριστοτέλους

Γλωσσάρι

αδρωπιά: ανθρωπιά
αήνω: αφήνω
ακλουθώ: ακολουθώ
ανεράδα: νεράδα
άφτω: ανάβω, πυρπολώ
βάχχα: αχ και βαχ
βολά: φορά
βουρώ: τρέχω
δείχνουμαι: φανερώνομαι
(με υπερφυσικό
τρόπο ή απειλητικά)
εγιώνι: εγώ
εία: είδα
έν': είναι
'εν: δεν
'εννά: θενά
έντζε: δεν, ούτε
ιβρέθουνται: βρίσκονται
καπάρτισμαν: έπαρση,
απόλαυση
κουφή: οχιά
λάιν: λάδι
λειφκουμαι: τελειώνω
μαϊκά: μαγικά
μανιχά: μονάχα
μαχαλλάς: γειτονιά
μέ ... μέ: ούτε ... ούτε
μμάθκια: μάτια
ξερός: κατάπληκτος,
αναισθητος
ολόγρουσος: ολόχρυσος
ούλλον: διαρκώς, συνέ-
χεια
παιδκιος: νέος
παστυνίσκω: αδυνατιζώ
πλάσκουμαι: εμφανίζο-
μαι, βρίσκομαι
'πολιφάιν: απολιφάδι
πόν: που δεν
'πού: από
ρέτινα: χαλινάρια, λουριά
σαρκά: σκούπα
σγιον: σαν, όπως
σκλαβκιάζουν: σκλαβώ-
νουν
τάσσω: κάνω τάμα
τζειαμαί: εκεί χάμω
τζερκά: κεριά
τζυρά: κυρά
τσουρίν: κατσιάκι
χαζίριν: σχεδόν